

वेदेषु पर्यावरणम्

डॉ. महेन्द्रकुमार अं. दवे

प्राचार्य

सी.बी.पटेल आर्ट्स कॉलेज, नडियाद

Page 1 to 5

परि+आङ् पूर्वकाभ्यां वृञ्, वरणे इत्यस्माद्धातोः ल्युटि प्रत्यये सिध्यति पर्यावरणमिति । वस्तुतः परितः आसमन्तात् वृणोतीति पर्यावरणमिति निष्पद्यते एवञ्चास्मिन्नेवार्थे शब्दोऽयं प्राचीन कालादेव प्रचलितोऽस्ति । भारतीयपरंपरायां वेदानामपौरुषेयत्वं स्वीकृतमस्ति । वेदाः भगवतः परमेश्वरस्य निःश्वासभूताः सन्ति । वेदेषु निगदितं प्रतिपदमस्माकं कृते परमं प्रमाणं भवति । संसारस्य सृष्टिः पञ्चतत्त्वैभ्यो जायते । इमानि पञ्चतत्त्वानि पृथ्वी-जल-तेज-वायु-आकाशाख्यानि सन्ति । तत्त्वानाममीषां पञ्चतन्मात्राः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाख्याः भवन्ति । सृष्टिप्रपञ्चे आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यश्च पृथिवी सम्भवति । आकाशादिनां पञ्चतत्त्वानां शब्दादयो गुणाः प्रसिद्धाः । पाञ्चभौतिकशरीरमिदं पाञ्चभौतिकरङ्गमञ्चे पर्यावरण पोषणाय दूषणाय वा मानव एव प्रधानसूत्रधारोऽस्ति । पर्यावरणमानवयोः सत्ता पृथक्त्वेन कल्पयितुं न शक्यते । उभयोरन्योन्याश्रितसम्बन्धः अपरिहार्यत्वात् । वेदानामध्ययनेन ज्ञायते यत् पर्यावरणसंरक्षणाय प्रमुखं तत्त्वत्रयं वर्तते - आपः, वाताः ओषधयश्च, अनेन तत्त्वत्रयेण पर्यावरणस्य निर्माणं भवति । यथा-

त्रीणि छन्दांसि कवयो वि येतिरे , पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम् ।

आपो वाता ओषधयः तान्येकमस्मिन् भुवन् अर्पितानि ॥ ¹

पञ्चमहाभूतेषु केषाचित्सत्तायाः क्षयवृद्धिरस्माभिरनुभूयते, अपितु सदैव विद्यमानानां तेषां लोकोपकारितागुणस्याभिवृद्धये मन्त्रैः प्रार्थ्यतेऽनुष्ठीयते चानुष्ठानम् । यथा-

मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः माध्वीनः सन्त्वोषधीः । ²

अस्माकं जीवनस्य प्राणशक्तिसदृशमिदं पर्यावरणं भवति । आधुनिक विज्ञानस्य अभिवृद्ध्या यथा नानाविधानां यन्त्राणां, निर्माणादिभिः तज्जनितानां रासायनिकद्रव्याणां दुष्प्रभावैश्च साम्प्रतं विश्वस्मिन् सर्वत्र वातावरणमेव कलुषितमितीदं सर्वाधिगतमेव । सर्वत्र पृथ्वीतेजवायोरग्निराकाशादि पञ्चभूतान्यपि दुष्प्रभावैः पर्युषिता इव दृश्यन्ते । एतस्य विपरिणामेन जनाः आधिदैविकआधिभौतिकाध्यात्मिकपरितापैश्च परिपीडिता इव भाति । तथापि अस्माकं भारतीयप्राचीनसंस्कृतौ एतेषां समस्यानां परिहारोपायाः आयुर्वेदादि शास्त्रेषु ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदेषु कल्पसूत्रेषु च श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानानां व्याजेन पर्यावरणस्य सर्वतोरक्षणाय

¹ अथर्ववेदः- १८-१-१७

² शुक्लयजुर्वेदः-१३-२७/२९.

अनेकानेक प्रयोगाः अतीव उपकारकाः भवितुमर्हति । पर्यावरणस्य महत्त्वं विज्ञाय भारतीयऋषिभिः पर्यावरण संरक्षाय स्वविकेकस्य सर्वाधिक प्रयोगः कृतः । पृथ्वीस्थले एव जैवविविधतायाः पोषणं रक्षणं च कृतम् । यथा-

यते भूमि विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पितम् ॥³

ब्राह्मणग्रन्थेषु पृथिव्या उत्पत्ति विषये निगदितम् यत् प्रजापतेः 'भू' शब्दस्योच्चारणात् पृथिवी जाता' इति कथितमस्ति । ⁴

अथर्ववेदस्य द्वादशकाण्डस्य प्रथमं सूक्तं पृथिवीसूक्तमिति नाम्ना सुप्रसिद्धम् वर्तते । अत्र पृथिवीपदेन समग्रभूमण्डलस्य ग्रहणं कृतमस्ति न तु कस्यचित् राष्ट्रविशिष्टस्य । यथा माता समग्ररूपेण माता भवति , न च तदङ्गानि पृथक्-पृथक् रूपेण मातृत्वेन संजायते , तथैव समग्रा पृथिवी मातृपदेन संबोधिता वर्तते । पृथिव्या आधारभूतानि तत्त्वानि बृहत् सत्यम्, उग्रमृतम्, व्रतम्, तपोमयजीवनम्, ब्रह्मतेजः, यज्ञकर्मणि, दिव्यजनार्चनं च सन्ति । भूतस्य भव्यस्य कारणरूपा पृथिवी एव विद्यते । यथा-

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्यूरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥⁵

अथर्ववेदे सम्पूर्णपृथिवीसूक्तम् भूम्या सह मानवसम्बन्धैः पृथ्वीं प्रति आत्मीयता संवेदनारक्षा समृद्धिकर्तव्यादि संदेशैः परिपूर्णं विद्यते । निःस्वार्थभावेन पृथ्वीसुरक्षयाः" अनुपमोदाहरणं वैदिकसाहित्ये एव दृश्यते । तस्मिन् काले भौतिकसम्पन्नतायां विश्वासः नासीत् आवश्यकतानुरूपमेव ग्रहणं कर्तव्यं ईदृशी दृष्टिरासीत् } किन्तु अद्य मानवैः वैज्ञानिकौद्योगिकप्रगतिकारणात् निर्ममतापूर्वकं पृथिव्याः दोहनं कृतम् । तस्याः विनाशं लेशमात्रमपि न विचारितम् । अस्मान् सर्वान् ये धारयन्ति , रक्षयन्ति, पोषयति अतः पृथ्वेः माता इति कथ्यते । यथा-

"माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।⁶

वर्तमानकाले अपि माता स्वोत्तरदायित्वं समक् तया निर्वहन्ति किन्तु अद्य पुत्राः स्वकर्तव्यविमुखाः दृश्यन्ते । वैदिकऋषिजनाः सदैव पृथ्वीमातुरुपकारं स्मृत्वा तस्याः उत्तमस्वरूप संयोजने सन्नद्धाः आसन् । वर्तमाने जनाः धनस्य सुरक्षामेव आवश्यकं मन्यन्ते । भूमि सुरक्षां प्रति तेषां अवधानं नास्ति । भूमि सर्वेषां आश्रयस्थली वर्तते । इयं सदैव सपन्ना भवेत् ईदृश्यः उपायः कर्तव्यः । सर्वेषाम् जीवानाम् पोषयित्री, धन्यधान्य सम्पन्ना, स्वर्णादिधातुनाम् धारयित्री, आनन्द प्रदायिनी पृथ्वी अस्मान् दधातु । पृथिव्या अनुकूलं कृतं कार्यं शीघ्रं सुफलं प्रददाति । यथा-

³ अथर्ववेदः- १२-१-३५

⁴ शतपथब्राह्मण-१४/१/२/१०.

⁵ अथर्ववेदः- १२-१-१.

⁶ अथर्ववेदः-१२-१-१२

विश्वम्भरा वसुधानि प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।

वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु । ⁷

परंतु वर्तमाने जना स्वस्वार्थवसात् पृथिवीं खननद्वारा जलकर्षणद्वारा बहु अधुक्षत् । औद्योगिकविकासः महती जनसंख्या, वनानां विनाश इत्यादीनि कारणानि सन्ति यैः पृथिवी प्रदूषिता भवति । अत एव पृथिवी रक्ष इति ध्वनिः सर्वत्र श्रूयते । अथर्ववेदे सर्वसहा पृथिव्या इव सहनशीलाः स्याम इति कामना कृता अस्ति । यथा-

अहमस्मि सहमान उत्तरिनाम भूम्याम् अभीषाऽस्मि , विश्वाषडाशामाशां विषासा ॥⁸

प्लास्टिकस्य उपयोगं कृत्वा जनाः तेषाम् भूमौ क्षिपन्ति अतः अधिकाधिक प्रदूषणोत्पन्नः भवति । अद्यत्वे अस्माकमनवधानतया उपयोगं भूमिमव्यवस्थितम् करोति । भविष्ये इतोऽपि भयावहावस्था अनुमीयते । स्वसुखाय अस्माभिः भूमिः विरूपिता । पृथ्वी प्रदूषणस्य भारेण विमर्दिता । प्रदूषणस्य प्रकोपात् पृथ्वी असमयऋतुपरिवर्तनेन प्रकटयति यत् वयं शनैः शनैः विनाशं प्रति प्रवर्तयामः । यथा अथर्ववेदे कथितम् वर्तते यत् -

अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य आक्षियन् पृथिवीं यादजायत् ।

मन्द्राग्रेत्वरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् ॥⁹

पञ्चभूततत्त्वेषु जलस्य महत्वपूर्णस्थानं वर्तते । पर्यावरणसंरक्षणे प्रदूषणनिवारणे च जलतत्त्वस्य महती उपयोगिता वर्तते । यतोहि जलमेव जीवनं जले प्राणवायुः रोगनाशकशक्तिरभिषेचनस्य तृप्तेश्च समर्थं भवति । अत एव जलं जीवनमुच्यते । यजुर्वेदे कथितम् वर्तते यत् “ सर्वप्रथमं जलमेवोत्पन्नं जलानंतरं सृष्टिः ।¹⁰ जले जीवनशक्तिर्विद्यते जलेनैव लोके वातावरणं शुद्धं भवति । जनानां विचारशुद्धिकारणात् जनाः आत्मचिन्तनं कुर्वन्ति । येन राष्ट्रस्य समाजस्य च शुद्धिः स्यात् विषयेऽस्मिन् अस्माकं वेदाः प्रेरयन्ति यत्-

इमा आपः शिवतमाः इमा राष्ट्रस्य भेषजीः ।

इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रमृतोपमा : ॥ ¹¹

यदा केनचित् निमित्तेन वापी कूपतडागसरस्सरित् समुद्रादि जलम् आकाशस्थं मेघमण्डलीयं च जलं दुष्यति तदा जलपर्यावरणं दूषितमिति ज्ञायते । नदीं नदानां जलं वर्षतौ जलौधेन अन्यदा च अपवित्रेभ्यो मलविष्ठाशवादिवस्तुनो जलप्रवाहपाताद् दूषितं भवति । तादृश्यस्य जलस्य पानार्थं प्रयोगो नैव कर्तुं शक्यः । यतो हि स्नानाचमनपानेषु प्रयुक्तं अशुद्धं जलं रोदानुत्पादयति देहे । न केवलं मनुष्यगवादिप्राणिनस्तादृशेन दुर्जलेन रुग्णा भवन्ति अपितु वृक्षेष्वपि तादृग् जलस्य दुष्प्रभावो भवति । इमाः नद्यः कल्याणकारिण्यः, इमाः राष्ट्रस्य विकाशं साधयन्ति । आसां कारणेनैव राष्ट्रमवस्थितमस्ति । यदि नद्यो निर्जराः शिवतमा भवन्ति, दूषिता न भवन्ति, तदा

⁷ अथर्ववेदः- १२-१-६.

⁸ अथर्ववेदः-१२-१-५४.

⁹ अथर्ववेदः- १२-१-५७

¹⁰ अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ यजुर्वेदः- १-८

¹¹ अ.ब्रा.-८-७-२.

ओषधयो भवन्ति । तत्र जले प्रदूषणपरिष्कारार्थं मत्स्यादयः उत्पद्यन्ते अर्थात् शुद्धाः आपः समस्तं राष्ट्रं जडचेतनं च वर्धयन्ति । यदि जीवो जीवयति, तर्हि पर्यावरणं परिष्कृतं भवति । ऋग्वेदेऽपि त्रिषु लोकेषु जलं स्वीक्रियते । यथा- “ जलमन्तरिक्षे उत्पन्नं भवति । जलं नदीरूपेण प्रवहति । सर्वत्र जलमेव अस्ति, अत्र कुत्रापि खननेन जलमुत्पन्नं भवति । जलमेव दीप्तिमान् पवित्रं दिव्यगुणैः सम्पन्नमस्ति, तज्जलमस्माकं रक्षां कुर्यात् ।¹² तथाच कथयति यत् - “शुद्धे जले अमृतमौषधयश्च विराजन्ते, येन जनानां जीवनं सुरक्षितमस्ति ।¹³ येन जनानां जीवनं सुरक्षितमस्ति । जलं पीत्वैव शक्तिरागच्छति ।¹⁴ तैत्तिरिय आरण्यके कथयति यत् - मम शरीरपुष्ट्यर्थं शुद्धाः आपः प्रस्रवन्तु, अप्रियाणि स्वादशून्यानि अस्वास्थ्यकराणि च जलानि दूरं गच्छन्तु । अहं मम शरीराणि पवित्रेण पयसा स्वकं शरीरं परिवर्धयामि ।¹⁵ अतः अस्माकं परमकर्तव्यमस्ति यत् वाचा कर्मणा मनसा च जलस्य संरक्षणं कार्यम् । कूपवापीतदागनद्यादिजलं मनुष्यैः सदा स्वच्छं विधेयम् । अपवित्राणां मलमूत्रादि दुर्गन्धयुक्तानां पदार्थानां प्रक्षेपो जले कदापि न कार्यः ।

इत्थं वेदेषु पर्यावरणसंरक्षणं कृतमस्ति । तेषां चिन्तनानां प्रसारः जनोपयोगाय वर्तते । यदि मानवः वैदिकविषयान् तत्रस्थतत्त्वानि विज्ञाय स्वाचरणं विद्ध्यत् तदाचिरमेव पृथिव्यां स सुखशान्त्योः संस्थापना स्यात् । वर्तमानकालिकी समस्या स्वतः एव विनाशपथं गच्छेत् अतः यदि वयं सुखमयं शान्तिमयं आरोग्यमयञ्च जीवनं वाञ्छामः, तर्हि अस्माभिः पर्यावरणस्य संरक्षणम् अवश्यमेव विधातव्यम् । सामाजिक पर्यावरणं कथं शुद्धं स्यादिति जिज्ञासायामुच्यते तदा कथयितुम् शक्यते यत् वेदेषु अनेकेषु मन्त्रेषु उत्तमसमाजनिर्माणस्योपायाः विहिताः सन्ति यथा-

ओऽम् ! संगच्छध्वं संवदध्वं, सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथापूर्वं संजानाना उपासते ।

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानः मनःसह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन यो हविषा जुहोमि ।

समानि आकृति समाना हृदयानि च ।

समानमस्तु वो मनो यथा यः सुसहासित ॥¹⁶

¹² या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्थायाः शुचयः पावकास्ताः आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ - ऋग्वेदः ७-४९-२

¹³ अप्सवन्तरमृतम् अप्सुभेषजम् - ऋग्वेदः - १-३०-१९.

¹⁴ आपो हि ष्ठा मयो भुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महेरणाय चक्षसे ॥ - यजुर्वेदः - ११-५०.

¹⁵ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीपूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥ - तैत्तिरिय आरण्यकः - १०-३०.

¹⁶ ऋग्वेदः - १०-१६१-१/२/३.

अथर्ववेदे पर्यावरण रक्षणार्थं कथितम् वतते यत् पृथ्व्यन्तरिक्षयोर्सम्बन्धः दम्पतिस्वरूपः वर्तते । तद् यथा- 'माताभूमिर्धौस्पितरः' अत्र पृथ्व्यन्तरिक्षयोरन्तराले प्रसृतोऽवकाशः पर्यावरणस्यान्तर्गतमेवायाति । अस्मिन् क्षेत्रे क्षितिजलपावकगगनसमीरादीभिः पञ्चतत्त्वानां सर्वविधप्रदूषणं निराकृत्य पर्यावरणसंशोधनं सन्तुलनश्च विदधाति । तस्मात् कारणात् कथयति यत् " सा नो भूमिः विसृजतां माता पुत्राय मे पयः ।"¹⁷ अर्थात् 'भूमिः सर्वान् प्राणीनः उपकरोति पुत्रवच्च पुष्पातीति ' तस्मादेव कारणात् कथयति यत् 'सर्वदा प्रयतन्तो अतन्द्रिताः अनलसा एव सत्पुरुषाः सदैव भूमिमातुः परिरक्षणं पर्यावरणसंरक्षणञ्च कुर्वन्ति, यथा-

"इदं जनासो विदथमहद् ब्रह्म वदिष्यति ।

न तत् पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणान्ति वीरुधः ॥¹⁸

अथर्ववेदे ऋषिणा पर्यावरण संरक्षणार्थं प्रार्थनां कुर्वन्ति यत्-

यावती द्यावा पृथिवी वरिम्णा यावत् सप्त सिन्धवो वितष्ठिते ।

वाचं विषस्य दूषणीं तामितो निरवादिषतम् ॥¹⁹

पर्यावरणरक्षायै अथर्ववेदे ऋषिभिः महान् प्रयासो विहितः यतोहि विषरहित (पर्यावरण प्रदूषण रहित) द्यौरेव मानवस्य कृते दिर्घायुष्यपूर्वकं स्वस्थजीवनप्रदानाय समर्थोऽस्ति अतः कथयति यत्

द्यौष्ट्वा पिता पृथिवी माता जरामृत्युं कृणुतां संविदाने ।

यथा जीवा अदितेरूपस्थे प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हिमाः ॥²⁰

संक्षेपतः कथयितुं शक्यते यत् पर्यावरणसंरक्षणे वैदिकऋषयः तत्परा आसन् तथा चाथर्ववेदे तानि तत्त्वानि विद्यन्ते येषाम् परिपालनं, संरक्षणञ्च पर्यावरणसंरक्षणम् एव भविष्यतीति । शान्तिसूक्तेषु निगदितं यत् पृथिवी अन्तरिक्षं द्यौः आपः ओषधयः वनस्पतयः विश्वेदेवाः सर्वदेवाः शान्तिकराः भवन्तु तथा च शान्तिभिरेव धोरं क्रूरं पापं शमयामः सर्वं नः शान्तिकरं भवतु । अतः पर्यावरण संरक्षणार्थं अथर्ववेदे कथितम् अस्ति यत्

"पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः । शान्तिर्विश्वे मे देवाः शान्तिः सर्वे मे देवाः शान्तिः शान्तिः शान्तिः शान्तिभिः ताभिः शान्तिभिः सर्वं शान्तिभिः शमयामोऽहं यदिह क्रूरं यदिह पापं तत् शान्तं तत् शिवं सर्वमेव शमस्तु नः ॥²¹

¹⁷ अथर्ववेदः-१२-१-१०.

¹⁸ अथर्ववेदः-१-३२

¹⁹ अथर्ववेदः-४-६-२

²⁰ अथर्ववेदः-२-२८-४.

²¹ अथर्ववेदः-१९-२-१४

EMERSON'S TRANSCENDENTAL VISION: AN EXEGESIS ON INDIVIDUALISM AND NATURAL IDEALS

Dr. Jignesh J. Panchal

Assistant Professor,

Head, Department of English

C. B. Patel Arts College, Nadiad

Email: jigneshaseeker@gmail.com

Page 6 to 12

Abstract:

This paper presents a scholarly investigation into the philosophical underpinnings of transcendentalism as expounded by Ralph Waldo Emerson. The study elucidates Emerson's seminal contributions to American intellectual thought, particularly his advocacy for individual intuition and self-reliance as foundational principles. By foregrounding the intrinsic connection between the human spirit and the natural environment, Emerson's discourse challenges prevailing orthodoxies and underscores the capacity for personal transformation through introspection and communion with nature. This academic inquiry situates Emerson's work within the context of 19th century philosophical innovation. It examines its enduring influence on contemporary debates regarding environmental ethics, individual autonomy, and the reinterpretation of religious traditions. In doing so, the paper highlights the dynamic interplay between cultural narratives and the pursuit of intellectual freedom in shaping modern societal values.

Keywords: Transcendentalism, individualism, natural philosophy, American intellectual history.

Ralph Waldo Emerson is a towering figure in American intellectual history credited with shaping the Transcendentalist movement of the 19th century. His philosophy, deeply rooted in individualism and the inherent harmony between humanity and nature, challenges conventional doctrines and encourages self-reliance. Emerson's works, particularly *Nature* (1836) and *Self-Reliance* (1841), emphasize the necessity of intuitive understanding and personal transformation through an engagement with the natural world (Packer 47). By advocating for

personal intuition and rejecting institutional constraints, Emerson's work continues to influence contemporary discourse on autonomy, environmental ethics, and spiritual reinterpretation.

Emerson's philosophy can be traced to European Romanticism and German idealism, as well as the writings of Eastern philosophers, such as the Bhagavad Gita, which he frequently referenced (Richardson 89). His transcendental vision sought to liberate individuals from the rigid structures of organised religion and rationalist thought, instead emphasizing the power of personal revelation. Emerson's intellectual framework was also shaped by the Unitarian movement, which sought to reconcile faith and reason. However, he diverged from these progressive theological perspectives by insisting that divinity was not confined to religious institutions but was accessible to all through nature and introspection.

His call for self-reliance was also profoundly political, implicitly critiquing the emerging industrial economy that sought to standardize human labour and thought. Emerson's emphasis on nonconformity provided intellectual support for abolitionist movements and later inspired civil rights and environmental activism leaders. By situating his work within the broader historical and cultural framework of 19th century America and beyond, this paper will explore how Emerson's transcendentalism continues to shape contemporary debates on individuality, environmental consciousness, and philosophical autonomy.

Transcendentalism emerged as a response to the rigidity of religious dogma and the rationalist tendencies of the Enlightenment. Influenced by German idealism, Romanticism, and Eastern philosophies, Emerson and his contemporaries, including Henry David Thoreau and Margaret Fuller, sought to transcend empirical observation in favour of direct, personal experience. Emerson's seminal essay, *Nature* (1836), epitomises this perspective by advocating for an intuitive understanding of the universe, wherein the human soul and the natural world are intrinsically linked. As Emerson famously wrote, "The currents of the universal being circulate through me; I am part or particle of God" (*Nature* 10).

Furthermore, Transcendentalists believed that truth could not be confined to religious scripture or scientific reasoning but was discovered through individual insight and communion with nature. Emerson asserted, "In the woods, we return to reason and faith" (*Nature* 12), reinforcing that direct experience with nature provided spiritual Enlightenment. This philosophy

emphasised self-culture, self-education, and personal morality, diverging sharply from Calvinist doctrines that emphasised predestination and inherent human depravity (Buell 74). Transcendentalism also had a social and political impact, particularly regarding abolitionism and women's rights. Emerson's rejection of institutional authority resonated with activists of his time, including Margaret Fuller, who applied transcendental ideals to gender equality. Thoreau, Emerson's protégé, extended transcendental philosophy into civil disobedience, inspiring movements for justice and nonviolent resistance. Emerson's assertion that "a foolish consistency is the hobgoblin of little minds" (*Self-Reliance* 23) encapsulates the movement's radical emphasis on change and individual moral authority over societal norms.

This intellectual movement drew from various influences, including Immanuel Kant's concept of the *a priori* moral law, which argued that knowledge is inherent rather than derived from sensory experience. The Transcendentalists extended this idea, asserting that human intuition was divine and that each individual possessed an innate ability to perceive higher truths (Gura 91). Even today, Emersonian Transcendentalism inspires contemporary environmental movements, personal development philosophies, and debates about individual freedom versus collective responsibility. His ideas about the sanctity of nature inform modern ecological ethics, particularly within the deep ecology movement, which, like transcendentalism, advocates for nature's intrinsic value beyond human utility (Taylor 142). As Emerson's philosophy suggests, "The happiest man is he who learns from nature the lesson of worship" (*Nature* 14).

At the core of Emerson's philosophy is the primacy of the individual. In *Self-Reliance* (1841), he critiques societal conformity and urges individuals to trust their inner voice. This principle of self-reliance is not mere self-sufficiency but a profound spiritual directive that calls for authenticity, independence, and moral courage. Emerson states, "Trust thyself: every heart vibrates to that iron string" (*Self-Reliance* 15), reinforcing the belief that individuals must rely on their convictions rather than external influences.

Emerson's notion of self-reliance directly challenges the rigid structures of organised religion, government, and societal expectations. He warns against imitation, asserting, "There is a time in every man's education when he arrives at the conviction that envy is ignorance; that imitation is suicide" (*Self-Reliance* 5). By this, he means that individuals who conform to societal norms

sacrifice their unique identity and potential. Instead, Emerson promotes that true Enlightenment arises from self-exploration and inner wisdom.

The concept of self-reliance also extends into moral decision-making. Emerson claims, “Nothing can bring you peace but yourself” (*Self-Reliance* 38), emphasising that external validation or material wealth cannot provide true contentment. This idea finds resonance in modern discussions on personal autonomy, existentialist philosophy, and self-actualisation in psychology. Scholars such as Maslow have echoed Emerson’s sentiment, arguing that self-fulfilment and personal growth come from within rather than societal approval (Maslow 212).

Furthermore, Emerson critiques social institutions for their restrictive influence on personal development. He argues that reliance on government or religious authorities weakens the human spirit, stating, “Society everywhere is in a conspiracy against the manhood of every one of its members” (*Self-Reliance* 3). This radical assertion advocates for an individualistic approach to morality and personal responsibility, laying the groundwork for later philosophical movements such as existentialism and libertarian thought (Buell 112).

The legacy of Emerson’s self-reliance continues to impact contemporary culture. From modern self-help philosophies to movements for personal empowerment, his call for inner trust remains relevant. By prioritising individual intuition and inner strength over societal dictates, Emerson’s ideas challenge conformity and encourage a life of authenticity and moral independence.

Emerson’s philosophy extends beyond individualism to encompass an environmental vision that underscores the symbiotic relationship between humans and nature. In *Nature*, he posits that the natural world serves as a conduit for spiritual insight, stating, “Nature always wears the colors of the spirit” (*Nature* 17). This perspective suggests that human emotions and experiences are reflected in the natural world, reinforcing the deep connection between the self and the environment.

Furthermore, Emerson argues that nature is not merely a resource to be exploited but a living entity with which humans must coexist. He asserts, “The lover of nature is he whose inward and outward senses are still truly adjusted to each other” (*Nature* 14). This idea prefigures modern ecological philosophies emphasising sustainability and environmental conservation

(Buell 122). His belief in the inherent unity of life aligns with contemporary deep ecology, which calls for a profound shift in human attitudes towards nature (Taylor 156).

Emerson's environmental vision had a profound impact on the conservation movement. His writings influenced figures such as John Muir, founder of the Sierra Club, who embraced Emersonian ideals in advocating for the protection of natural landscapes. The idea that nature provides spiritual renewal has been echoed by modern environmental thinkers like Aldo Leopold, who argued that humans must cultivate a land ethic that respects the interconnectedness of all life (Leopold 98).

Additionally, Emerson's reflections on the spiritual significance of nature provide a foundation for the modern environmental movement. He describes nature as "the symbol of spirit" and encourages individuals to perceive it as a source of divine wisdom (*Nature* 19). This view aligns with eco-theological perspectives that emphasise the sacredness of the environment and the necessity of its preservation (Taylor 145). By viewing nature as an extension of the self, Emerson suggests that harming the natural world equates to harming one's spiritual essence.

Emerson's belief in the sanctity of nature also has contemporary implications for climate change discourse. His assertion that "The world exists for the education of each man" (*Nature* 20) implies that humans must learn from and coexist with their environment. This philosophy resonates with sustainability movements that advocate for ecological responsibility and balance (Gura 135). Many modern environmentalists draw on Emerson's principles to argue for policies that prioritise conservation and ethical stewardship of the planet.

Moreover, Emerson's emphasis on nature as a site of personal transformation has influenced modern therapeutic approaches such as ecopsychology, which explores the psychological benefits of nature immersion. Studies have shown that spending time in natural settings can improve mental health, reduce stress, and foster a sense of interconnectedness with the world (Buell 142). This reflects Emerson's claim, "In the presence of nature, a wild delight runs through the man, despite real sorrows" (*Nature* 8). His notion that nature serves as a healing force continues to shape discussions about the therapeutic and spiritual value of the environment.

Emerson's ecological philosophy informs contemporary environmental discourse, particularly sustainability and conservation. By recognising nature as an extension of the self, his ideas challenge exploitative industrial practices and call for a more harmonious coexistence with the natural world.

Emerson's departure from traditional religious structures was both radical and transformative. His famous address, *The Divinity School Address* (1838), challenged the dogmatic rigidity of organised religion and emphasised direct communion with the divine. Rather than adhering to prescribed theological doctrines, Emerson advocated for an immanent spirituality that allowed individuals to experience the sacred through nature and personal intuition.

This aspect of Emerson's philosophy resonates in modern religious and spiritual thought, particularly within the growing movements of spiritual pluralism and non-institutional faith. The rise of mindfulness practices, eco-spirituality, and interfaith dialogues all reflect the enduring legacy of Emersonian thought.

Emerson's ideas have indelibly impacted American culture and intellectual history. From the transcendentalist movement's influence on American literature to its impact on contemporary debates regarding personal freedom and environmental responsibility, his work shapes societal values. Figures such as Walt Whitman, Robert Frost, and Martin Luther King Jr. have drawn inspiration from Emerson's call for self-reliance and social reform. Moreover, his transcendental vision has found renewed relevance in contemporary ethical debates, including discussions on climate change, social justice, and personal authenticity. By championing the interplay between individual intuition, nature, and intellectual freedom, Emerson's work remains a cornerstone of philosophical inquiry and cultural evolution. Ralph Waldo Emerson's transcendental philosophy offers a timeless exploration of individualism, nature, and spiritual autonomy. His call for self-reliance and an intuitive understanding of the universe challenges societal constraints and encourages a deeper engagement with the self and the natural world. In an era marked by rapid technological advancement and environmental crises, Emerson's insights provide a compelling framework for reexamining contemporary values and fostering a renewed appreciation for intellectual and ecological harmony. As society grapples with questions of personal identity, environmental ethics, and spiritual fulfilment, Emerson's transcendental vision remains as relevant as it was in the 19th century.

Work Cited:

- Buell, Lawrence. *Emerson*. Harvard University Press, 2003.
- Cameron, Sharon. *Impersonality: Seven Essays*. University of Chicago Press, 2007.
- Capper, Charles. *Transcendentalism and Its Times*. Harvard University Press, 1993.
- Emerson, Ralph Waldo. *Collected Essays and Lectures*. Library of America, 1983.
- Gura, Philip F. *American Transcendentalism: A History*. Hill and Wang, 2007.
- Leopold, Aldo. *A Sand County Almanac*. Oxford University Press, 1949.
- Maslow, Abraham. *Motivation and Personality*. Harper & Row, 1970.
- Muir, John. *The Mountains of California*. Century, 1894.
- Packer, Barbara L. *The Transcendentalists*. University of Georgia Press, 2007.
- Richardson, Robert D. *Emerson: The Mind on Fire*. University of California Press, 1995.
- Rosenwald, Lawrence. *Emerson and the Art of the Essay*. Harvard University Press, 1988.
- Taylor, Bron. *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future*. University of California Press, 2010.

ROLE OF SUSTAINABLE AGRICULTURAL PRACTICES IN RURAL TRANSFORMATION

Prof. R. B Saxena

Associate Professor & Head

Department of Economics

C. B. Patel Arts College, Nadiad

Page 13 to 22

Abstract:

Sustainable agricultural practices play a crucial role in transforming rural communities by improving productivity, enhancing livelihoods, and promoting environmental sustainability. By adopting methods such as crop rotation, organic fertilizers, and water conservation, farmers can increase crop yields, enhance soil health, and protect natural resources. These practices offer economic benefits by reducing input costs and opening up new market opportunities. Socially, sustainable agriculture improves food security, promotes public health, and empowers farmers. Environmentally, it mitigates climate change impacts and conserves biodiversity. However, the implementation of sustainable agriculture faces challenges such as lack of awareness, limited access to resources, and policy support. Overcoming these obstacles requires collaborative efforts among farmers, scientists, policymakers, and organizations. By promoting sustainable practices, rural communities can thrive economically, socially, and environmentally, creating a brighter future for all.

Key words: - Practices, Rural Transformation, Agriculture, Sustainable Agriculture

1. Introduction:

As a rural farmer, adopting sustainable agricultural practices can transform your community in profound ways. By implementing techniques like crop rotation, composting, and integrated pest management, you help ensure the long-term health and productivity of your land. Over time, sustainable farming leads to improved soil quality, higher crop yields, and greater biodiversity. Your farm becomes more resilient in the face of environmental challenges and climate change.

Beyond the fields, sustainable agriculture spurs opportunities for economic growth and prosperity. When you have higher crop yields and diverse products to sell, you open up more opportunities to reach new markets and customers. You may be able to charge premium prices

for high quality organic produce. Additional income and job opportunities then circulate throughout the local economy.

For rural communities, sustainable agriculture is a catalyst for positive change. It leads to greater food security, more stable incomes for farmers, and overall economic vitality. By choosing sustainable practices, you take the first step toward a brighter future for your farm and community.

2. Understanding Rural Transformation

Rural transformation involves improving economic and social conditions in rural areas through modernization and diversification. This includes:

1. **Agricultural modernization** by adopting sustainable and efficient farming practices. This could involve using improved crop varieties and livestock breeds, better irrigation systems, agricultural mechanization, and adopting environmentally-friendly methods. These help boost agricultural productivity and farmers' incomes.
2. **Diversification** into non-farm economic activities. As agriculture becomes more efficient, excess labor is released from farms. This labor can be employed in rural non-farm sectors like food processing, tourism, handicrafts, and business services. Diversification helps generate more stable incomes and wider employment opportunities.
3. **Improved rural infrastructure and access to resources.** Good roads, electricity, telecommunications, schools, and healthcare are required for agricultural modernization and diversification. Access to resources like credit, agricultural inputs, and markets are also essential for rural economic growth.
4. **Human development.** Investing in education and skills training helps build human capital and enables people to take up new economic opportunities. Improved living standards, healthcare, and sanitation also help raise productivity.

3. Why Sustainable Agriculture Matters for Rural Areas?

Sustainable agricultural practices are vital for the long-term prosperity of rural communities. By adopting methods that are environmentally friendly, economically viable, and socially equitable, rural areas can transform in sustainable ways.

1. **Environmental Benefits:** - Sustainable agriculture aims to protect natural resources and biodiversity. It minimizes pollution from fertilizers and pesticides, conserves water, and promotes soil health. These practices mitigate the impacts of climate change and support self-sufficient food systems. Over time, sustainable methods can even regenerate degraded land.

2. **Economic Gains:** - Sustainable agriculture lowers costs through efficient resource use and reduced reliance on external inputs. It opens new market opportunities for organic and eco-friendly produce. Income diversification through agro-tourism and the sale of sustainably-sourced products can also boost the rural economy.
3. **Social Impacts:** - Sustainable agriculture has significant social benefits. It improves health and food security by providing communities with safe, nutritious food. It also enhances equity and empowerment by giving farmers more control over resources and decision making. The intergenerational knowledge transfer that comes with sustainable practices helps preserve cultural heritage.

4. **Key Sustainable Farming Practices and Approaches**

Sustainable agricultural practices are essential for the long-term productivity and prosperity of rural communities. Several key approaches can help transform traditional farming methods into sustainable systems that are ecologically sound, economically viable, and socially responsible.

1. **Crop Rotation and Diversification:** - Rotating crops and diversifying what is grown can help maintain soil fertility, improve pest and weed control, and increase biodiversity. By growing a variety of plants with different root depths, nutrient needs, and growth habits, the soil has an opportunity to replenish itself. Legumes, for example, can fix nitrogen from the air and make it available to subsequent crops.
2. **Organic Fertilizers and Pest Management:** - Using compost, manure, and other organic materials to fertilize the soil and control pests helps create a self-sustaining system. These organic methods avoid the pollution and health hazards associated with synthetic chemicals. They also reduce costs for farmers. Mulching, companion planting, and integrated pest management are organic approaches for weed and pest control.
3. **Water Conservation:** - Efficient irrigation and water management help preserve this precious resource. Drip irrigation, for example, delivers water slowly at the root zone of plants and avoids runoff and evaporation. Rainwater harvesting systems collect and store rainwater for irrigation and other on-farm uses. These methods can significantly reduce water usage.
4. **Agroforestry:** - Integrating trees and shrubs into crop and animal farming systems provides ecological and economic benefits. Trees help prevent soil erosion, increase biodiversity, and provide wood products, food, and shade. Shade also helps to create microclimates suitable for shade-tolerant crops. The deep roots of trees bring nutrients to the surface and their leaf litter acts as mulch.

By embracing sustainable farming methods, rural communities can increase productivity, improve livelihoods, enhance food security, conserve natural resources, and build resilience in the face of a changing climate. When applied together, these interconnected practices have the potential to transform agriculture in a sustainable manner.

5. Explore Socio-Economic and Environmental Impacts of Sustainable agricultural Practices

Sustainable agricultural practices can have profound impacts on rural communities. by adopting eco-friendly farming methods, smallholder farmers gain economic and social benefits that contribute to rural transformation.

- 1. Economic Impacts:** - Transitioning to sustainable agriculture increases crop yields and farm incomes over time. Improved soil health and biodiversity allow farmers to grow more food and higher-value crops. Savings from reduced chemical inputs also boost profits. With higher, stable incomes, farmers gain financial security and independence. Their increased purchasing power stimulates local economies.
- 2. Social Impacts:** - Sustainable practices empower farmers through knowledge and community connections. Learning organic methods develops useful skills that farmers can share with others. Participating in farmer field schools and cooperatives builds social capital and political influence. Farmers gain a sense of ownership and control over their land and livelihoods. Women farmers, in particular, benefit from increased access to resources and decision making.
- 3. Environmental Impacts:** - Sustainable agriculture mitigates the effects of climate change in rural areas. Diversified cropping systems, agroforestry, and conservation tillage make farms more resilient to droughts, pests, and weather extremes. Enhanced biodiversity also provides ecological services like pollination, pest control, and improved water cycling. Reduced pollution from fertilizers and pesticides creates a cleaner environment for rural communities.

6. Social, Economic and Cultural Benefits Implementing Sustainable Agricultural Practices in Rural Areas

Implementing sustainable agricultural practices in rural areas can provide substantial social, economic and cultural benefits to communities.

- **Social Benefits:** - Sustainable farming promotes healthier and more equitable communities. By reducing the use of toxic chemicals, sustainable agriculture improves public health through decreased exposure to pollutants and a safer food

supply. It also supports fair treatment of workers and livable wages. Sustainable practices can help address issues like poverty, food insecurity and lack of access to resources that negatively impact marginalized groups.

- **Economic Benefits:** - Sustainable agriculture stimulates local economies through job creation, support of small farms, and production of high-value crops. It increases economic opportunity and stability for farmers by reducing costs through natural pest control and decreased reliance on expensive chemical inputs. Sustainable farms are also able to tap into growing consumer demand for organic and locally-sourced products, allowing them to secure higher prices. Money spent on sustainable farms tends to stay in local communities, creating a multiplier effect.
- **Cultural Benefits:** - Sustainable agriculture helps preserve cultural traditions and connections to the land. Many sustainable techniques originate from indigenous farming cultures and support crop diversity. Sustainable farms promote community connections by providing opportunities for recreation, tourism, and education. Consumers also develop closer connections to the source of their food and a greater appreciation for farming livelihoods and rural heritage.

By adopting sustainable practices, rural communities can experience lasting social, economic and cultural rewards. Sustainable agriculture stimulates community health and prosperity through fair treatment of workers, support of small farms, preservation of cultural traditions, and economic opportunity.

The benefits of sustainable farming ripple through entire regions, promoting equity, food security and a shared sense of purpose.

7. Challenges Faced by Agriculture and Allied Sectors in Contemporary

Times Contemporary agriculture faces several significant challenges that threaten both crop yields and farmer livelihoods.

1. **Climate change:** - The increasing frequency and severity of extreme weather events, such as droughts, heatwaves, and floods, pose substantial risks to agricultural production. Changes in weather patterns and water availability can disrupt crop growth, reduce yields, and damage infrastructure. The unpredictability of these events also makes planning and mitigation difficult for farmers.
2. **Socio-Economic Pressures:** - Many smallholders' farmers struggle with poverty, lack of access to resources, and social inequities that limit their ability to adapt to

changes. Factors like lack of education, healthcare, technical skills, and access to markets can perpetuate the cycle of poverty in rural communities. Providing farmers with knowledge, resources, and economic opportunity is key to building resilience.

- 3. Policy Issues:** - Government policies around trade, subsidies, land rights, and seed regulation significantly impact farmers. Policies that fail to support smallholder and sustainable farmers can negatively influence crop diversity, food security, and rural livelihoods. Pressure from corporate interests can also lead to policies that primarily benefit large industrial farms rather than smallholders. Policymakers must consider the wellbeing of both the land and farmers.

Transforming agriculture to meet modern challenges will require a collaborative, inclusive approach. By protecting small farms, promoting sustainable practices, and empowering rural communities with resources and policy support, we can work to ensure a vibrant future for agriculture. Overall, sustainable farming offers a promising path to rural development and environmental resilience in the face of difficult trials. With shared commitment to justice and innovation, we can rise to overcome.

8. Highlighting Successful Examples of Sustainable Farming Techniques

Sustainable agricultural practices have successfully transformed rural communities around the world. Techniques such as organic farming, agroforestry, permaculture, and precision agriculture have enabled farmers to improve productivity, increase incomes, and build resilience.

- 1. Organic Farming:** - Organic farming avoids the use of synthetic fertilizers and pesticides, relying instead on natural methods of crop rotation, compost, and manure to improve soil health and control pests. Studies show organic farms have higher biodiversity and richer soil than conventional farms. For example, in Rodale Institute's long-running Farming Systems Trial, organic crop yields matched conventional yields, while soil health improved over time. By eliminating synthetic inputs, organic farming cuts costs for farmers and produces healthier food for communities.
- 2. Agroforestry:** - Agroforestry incorporates trees and shrubs into agricultural lands and pastures. Trees provide shade for crops and livestock, wood products, food, and environmental benefits like erosion control, water retention, and habitat for pollinators. In Niger, agroforestry techniques like farmer-managed natural

regeneration have re-greened over 5 million hectares of degraded land, providing food, fodder, and wood while mitigating droughts.

- 3. Permaculture:** -Permaculture is an ecological design system that creates sustainable and self-sufficient agricultural ecosystems. Permaculture farmers observe and replicate natural ecosystems by combining crops, trees, livestock, water harvesting, and renewable energy. For example, in semi-arid Zimbabwe, permaculture farms with intercropped maize, beans, and leafy greens have yielded up to 4 times more than conventional monocrops. Permaculture has spread to over 100 countries, enabling communities to meet their needs sustainably.

9. Challenges And Barriers Faced in Implementing Sustainable Agriculture Practices and Suggest Strategies for Overcoming Them

Sustainable agricultural practices face significant challenges and barriers to large-scale implementation. Overcoming these obstacles will require coordinated efforts across stakeholders.

- 1. Lack of Awareness:** - Many farmers lack awareness about sustainable agriculture and its benefits. They may be hesitant to adopt new methods without evidence of improved yields or income. Educating farmers about sustainable techniques and their economic and environmental benefits can help address this challenge.
- 2. Access to Resources:** - Farmers often lack access to resources required to implement sustainable practices, such as organic fertilizers, pesticides and high-quality seeds. Governments and agricultural organizations should facilitate farmers' access to these resources through subsidies and training programs.
- 3. Financial Barriers:** - Transitioning to sustainable agriculture can be expensive due to costs of new equipment, materials and certification. Governments and microfinance institutions should offer low-interest loans and grants to help farmers finance this transition.
- 4. Weak Policy Support:** - Government policies frequently favor industrial agriculture over sustainable practices. Policymakers should implement policies that encourage sustainable agriculture by subsidizing organic farming, taxing chemical pesticides and fertilizers, and incentivizing farmers to make the transition to sustainable methods.
- 5. Lack of Cooperation:** - A lack of cooperation and knowledge sharing between farmers inhibits the spread of sustainable techniques. Farmers organizations and agricultural extension services should facilitate cooperation by organizing

education campaigns, field visits, and mentorship programs were experienced sustainable farmers train others.

Overcoming these significant but surmountable challenges will require the combined and coordinated efforts of farmers, scientists, policymakers and agricultural organizations. With stronger policies, increased access to resources and education, and greater cooperation, sustainable agriculture can achieve its full potential to transform rural communities.

10. Suggestion: -

To transform rural areas, sustainable agricultural practices should be adopted and promoted. These environmentally-friendly practices can improve agricultural productivity and farmers' livelihoods.

- 1. Diversify Crops: -** Farmers should diversify the types of crops they grow. Relying on a single crop makes farmers vulnerable to price fluctuations and weather events that could ruin the entire harvest. By growing a variety of crops with different harvest times, farmers can stabilize their income and ensure food security. Intercropping compatible plants together can also maximize land usage.
- 2. Use Organic Fertilizers: -** Chemical fertilizers are damaging to soil health and the environment. Organic fertilizers, such as compost, manure, and crop residues, improve soil structure and fertility in an eco-friendly manner. They release nutrients slowly, so there is less chance of leaching and water pollution. Using organic fertilizers is a sustainable way to maintain high crop yields without compromising soil quality for future generations.
- 3. Practice Crop Rotation: -** Rotating the types of crops grown on a particular plot of land has many benefits. It helps prevent the buildup of pathogens and pests that often occurs when the same crop is continuously grown. It also balances soil nutrients because different crops have different nutritional requirements. Legumes used in rotation help fix nitrogen in the soil, which subsequent crops can utilize. Crop rotation is a sustainable technique that has been used for centuries to keep land productive.
- 4. Conserve Resources: -** Farmers should aim to get the most out of limited resources like land, water, and energy. Drip irrigation, for example, waters plants slowly at their roots to minimize water usage and runoff. Using renewable energy sources such as solar or wind power decreases dependence on fossil fuels. Making the most of agricultural inputs in this way helps ensure that resources will still be available for future generations.

Sustainable farming methods that work with nature rather than against it are the key to long-term agricultural development and rural vitality. By diversifying crops, using organic fertilizers, practicing crop rotation, and conserving resources, farmers can operate productively while protecting the environment upon which we all depend.

11. Conclusion: -

Sustainable agricultural practices can positively transform rural communities in developing nations. By implementing techniques that preserve natural resources and support long-term productivity, farmers gain economic stability and resilience. With increased incomes and financial security, rural populations have greater access to healthcare, education, and infrastructure. Over time, the shift to sustainable farming helps lift entire communities out of poverty in a way that is environmentally conscious and equitable. While the challenges are many, the rewards of sustainable agriculture are manifold. By choosing to support sustainable food systems, you become an active participant in the renewal and revitalization of rural life across the globe. Together, we can cultivate a future of abundance, sustainability and prosperity for all.

References:

1. S., Jiang, Z., Zhang, Q., & Zhang, Y. (2011). Transformation of agricultural landscapes under rapid urbanization: a threat to sustainability in Hang-Jia-Hu region, China. *Applied Geography*, 31, 439-449
2. Long, H. Zhou, J., Pykett, J., & Li, Y. (2011). Analysis of rural transformation development in China since the turn of the new millennium. *Applied Geography*, 31, 1094-1105
3. A. Arslan et al. Adoption and intensity of adoption of conservation farming practices in Zambia, *Agric. Ecosyst. Environ.* (2014)
4. Harwood, R. R., 1990, 'A history of sustainable agriculture', PP. 3-19. In: Edwards, C. A. et al., *Sustainable agricultural systems*, Ankeny: Soil and Water Conservation Society.
5. Lu, L., 1992, 'Development and perspectives of sustainable agriculture', *Agricultural Techeconomics*, No.2, PP. 1-4.
6. <https://reliancefoundation.org/rural-transformation>
7. www.misereor.org
8. <https://www.ucsusa.org/>

9. www.google.com
10. www.wikipedia.org

ભારતીય સમાજ અને મહિલા વિકાસ

ડો.પ્રકાશભાઈ વિછીયા

આસી.પ્રોફેસર

મનોવિજ્ઞાન વિભાગ

સી.બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડિયાદ.

Page 23 to 28

❖ પ્રસ્તાવના:-

ભારતમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જાની એક ખાસિયત એ રહી છે કે ભારતમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છેક 18 મી સદી સુધી સમાનતામાથી અસમાનતા તરફની રહી છે. બ્રિટિશ યુગમાં 19 મી સદીથી સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં અસમાનતામાથી સમાનતા તરફના પરિવર્તનનો પ્રવાહ શરૂ થયો. પરંતુ હજુ વાસ્તવમાં બે સદી પછી પણ સ્ત્રી-પુરૂષ સમાનતા સિદ્ધ થઈ શકી નથી. ભારતની નારીને વિશ્વના કોઈપણ દેશની નારી કરતાં વધુ અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ભારતીય નારી હજુ એ અધિકારો ભોગવવા સમર્થ બની નથી.

વૈદિક યુગમાં સ્ત્રી-પુરૂષ સમાનતા પ્રવર્તતી હતી. સમાજમાં સ્ત્રી માનભર્યું અને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતી હતી પરંતુ વૈદિક યુગના અંતભાગમાં સ્ત્રી-પુરૂષ અસમાનતા ઉદભવી અને સ્ત્રીના હકો ઉપર વિવિધ પ્રકારના નિયંત્રણો મૂકવા લાગ્યા. આમ, વૈદિક યુગની તુલનામાં અનુવૈદિક યુગમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નીચું ગયું. પ્રાચીન યુગ સુધી સ્ત્રીનું સ્થાન એકંદરે બહુ નીચું ગયું ન હતું પરંતુ પ્રાચીન યુગના અંતમાં શરૂ થયેલી સ્ત્રી-પુરૂષ અસમાનતાની પ્રક્રિયા વિકાસ પામતી ગઈ અને મધ્યયુગના અંત સુધીમાં લગભગ 18 મી સદી સુધીમાં સ્ત્રી-પુરૂષ અસમાનતા એટલી વધી ગઈ કે સ્ત્રીનું જીવન ઘરને ચાર દીવાલ પૂરતું સીમિત બની ગયું.

બ્રિટીશ અમલમાં સદીઓથી ભારતીય નારી જે સામાજિક અને કાનૂની અન્યાય સહન કરતી હતી તે દૂર કરવા ચળવળ શરૂ થઈ. પશ્ચિમ સંપર્કના લીધે સ્ત્રીઓમાં પોતાની જાત વિશેનો સંપૂર્ણ નવો જ ખ્યાલ વિકસ્યો. 19 મી સદીના વિભિન્ન સુધારકોએ સ્ત્રી ઉત્થાન માટે પ્રયાસો કર્યા. સમય જતાં સ્ત્રીઓ પણ પોતાની જાત પ્રત્યે સભાન બની. સ્ત્રીઓએ નેતૃત્વ અને સંગઠનો દ્વારા તેમની નિર્યોગતાઓ નાબૂદ કરવા પ્રયાસો કર્યા. ઓલ ઇન્ડિયા વિમેન્સ કોન્ફરન્સ, વિમેન્સ ઇન્ડિયન એસોસિએશન, નેશનલ કાઉન્સિલ વગેરે..... સ્ત્રી જાગૃતિના પ્રતિક સમાન બન્યા. પરિણામે બ્રિટીશ યુગમાં ભારતીય સ્ત્રી અનેક અવરોધોમાથી પસાર થતાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા સ્થાપિત કરવામાં આવી અને તેને સાકાર કરવા

કાનૂન અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રીનો શૈક્ષણિક અને રાજકીય દરજ્જો શું છે ? તેનો થોડો પરિચય મેળવીએ.

❖ સ્ત્રીઓનો શૈક્ષણિક દરજ્જો :-

બ્રિટીશ યુગથી શરૂ થયેલી સ્ત્રી શિક્ષણની પ્રગતિકુચ સ્વતંત્ર ભારતમાં વધુ ઝડપી બની છે. સ્ત્રી શિક્ષણનો વ્યાપ અને વિસ્તાર વધવા પામ્યો છે. શિક્ષણનું જેમ જેમ સાર્વત્રિકરણ થતું જાય છે તેમ તેમ સ્ત્રી શિક્ષણ વધતું જાય છે. વધતાં જતાં સ્ત્રી શિક્ષણે સ્ત્રી દરજ્જા પર અનેકવિધ અસરો ઉપજાવી છે. જેમ કે.....

- સુધારકોએ સ્ત્રીને આત્મનિર્ભર બનવવાના સાધન તરીકે સ્ત્રી શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો હતો. શિક્ષણે સ્ત્રીને વ્યાવસાયિક તકો પૂરી પાડી, નોકરી કરતી સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે પગભર બની આત્મનિર્ભર થઈ છે. વિધવા અને ત્યક્તા કે છૂટાછેડા લીધેલ સ્ત્રી પણ આત્મનિર્ભર બની સ્વમાનભેર જીવન જીવવા લાગી છે.
- શિક્ષણ સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વ ઉપર પણ ઘેરી અસર પાડી છે . શાળા કોલેજોમાં છોકરીઓ રમત-ગમત, કળા, સંગીત અંગેના કૌશલ્ય કેળવે છે. શિક્ષણની સહાયથી સ્ત્રી યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકવા શક્તિમાન બની છે. પોતાના પ્રશ્નો પોતે જ હલ કરવા લાગી, સમાજમાં પોતાના સ્થાન અંગે નવી દ્રષ્ટિથી વિચારવા લાગી.
- શિક્ષણ સ્ત્રીને ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ સાથે સામાજિક ગતિશીલતા માટે પ્રોત્સાહન પુરૂ પાડે છે. સ્ત્રીને ઘરમાં તેમજ સમાજમાં પોતાનું સ્થાન મેળવવામાં શિક્ષણ સહાયરૂપ બન્યું છે. શિક્ષણથી સ્ત્રીનો પોતાનો, પોતાના બાળકોનો અને સમગ્ર કુટુંબનો દરજ્જો ઉચો આવે છે.
- શિક્ષણ સ્ત્રીઓને તેના હક્કો પ્રત્યે સભાન બનાવે છે. જેમ કે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રી પોતાના હક્કોથી જાગૃત બની છે. કુટુંબ, મિલકત, વારસો, છૂટાછેડા, ભરણપોષણ, વગેરે અંગેના હક્કોથી સ્ત્રીઓ સભાન બની આ કારણે શિક્ષિત સ્ત્રીઓ શોષણ સામે રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
- શિક્ષિત સ્ત્રીઓનો કૌટુંબિક દરજ્જો અશિક્ષિત સ્ત્રીઓના કૌટુંબિક દરજ્જાની સરખામણીમાં ઊંચો હોય છે. શિક્ષણથી કુટુંબમાં સ્ત્રીનો પુત્રી તરીકેનો, પત્ની તરીકેનો અને માતા તરીકેનો દરજ્જો ઊંચો આવ્યો છે. આમ, શિક્ષણે સ્ત્રીને કુટુંબ જીવનમાં મહત્વનું સ્થાન અપાવ્યું છે.
- સ્ત્રી શિક્ષણે સ્ત્રીઓની લગ્નવય ઊંચી લઈ જવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. જીવનસાથીની પસંદગીનો ખ્યાલ બદલી સ્વપસંદગીને પ્રાધાન્ય આપવા લાગી. પુખ્તવયે લગ્ન કરતી હોવાથી કુટુંબમાં સમાન દરજ્જાનો આગ્રહ રાખવા લાગી. દામ્પત્ય જીવનમાં પણ અનુકૂળન સાધવામાં જ્ઞાન અને કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરી કુટુંબજીવનને સમૃદ્ધ બનાવી શકી. આમ, શિક્ષણે સ્ત્રીનો લગ્ન વિષયક દરજ્જો ઊંચો લઈ જવામાં ભાગ ભજવ્યો.
- શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ પરદાપ્રથાને તિલાંજલી આપીને પતિ સાથે જાહેરસ્થળોએ હરવા-ફરવા જાય છે તેમજ ઘર બહારની બીજી અનેક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ભાગ લેતી થઈ છે.

- સ્ત્રી શિક્ષણ વધતું જાય છે તેમ તેમ સ્ત્રીઓમાં રાજકીય જાગૃતિ વિકાસ થતી જાય છે. ચૂંટણીઓમાં સ્ત્રીઓનું મતદાન, ઉમેદવારી, રાજકીય પક્ષોનું સભ્યપદ વધતું જાય છે. આમ, શિક્ષણે સ્ત્રીઓનો રાજકીય દરજ્જો ઉચો લઈ જવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.
- સ્ત્રી શિક્ષણે સ્ત્રીઓને શાળા કોલેજની ચૂંટણીઓમાં મતદાન, ઉમેદવારી, સ્ત્રી પ્રતિનિધિ, વર્ગ-પ્રતિનિધિ તરીકેની ભૂમિકાઓ ભજવવામાં મદદ કરી સમાજજીવનમાં નેતા બનવા માટે રાજકીય પક્ષોની સ્ત્રી પાંખોમાં તેમજ ચૂંટણીમાં પ્રચારક તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે.
- શિક્ષિત સ્ત્રી આધુનિક વિચારો અને મૂલ્યના રંગથી રંગાયેલી હોય છે. આથી, તેમના સંતાનોનું સમાજીકરણ પણ આધુનિકઢબે કરી સંતાનોમાં આધુનિક વિચારો અને મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓમાં આધુનિક મૂલ્ય તરીકે નાના કુટુંબના ધોરણો સ્વીકાર કરે છે.
- શિક્ષિત સ્ત્રીઓના વર્તન વ્યવહાર, જીવનરીતિ, બાળ-ઉછેરની રીત, વિચારો, વગેરે અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે તેમજ કુટુંબના કદને મર્યાદિત રાખી કુટુંબ જીવનને સમૃદ્ધ બનાવે છે.
- શિક્ષણથી સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધિ અને કૌશલ્ય વિકાસ પામે છે. સમસ્યાને સમજી તેને ઉકેલવાની સૂઝ તેનામાં કેળવાય છે. સંકટભર્યા જીવનમાં ઝઝૂમવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે.

આમ, સ્ત્રી શિક્ષણે સ્ત્રીના દરજ્જા ઉપર, સમગ્ર જીવન ઉપર, સર્વાંગી, વ્યાપક અને દૂરગામી અસરો ઉપજાવી સ્ત્રીજીવનને વધુ ઉન્નત બનાવી બહુવિધ ભૂમિકા માટે સજ્જ કરીને ભારતીય સમાજમાં આમૂલ પરિવર્તનો આણ્યા છે.

❖ સ્ત્રીઓનો રાજકીય દરજ્જો :-

બંધારણમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય દરજ્જો, રાજકીય સહભાગીપણું તથા રાજકીય પ્રક્રિયા પર સ્ત્રીઓના પ્રભાવની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.

✓ બંધારણમાં સ્ત્રીઓનો રાજકીય દરજ્જો :-

સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણની કલમ 15 થી તમામ નાગરિકોને સમાનતાનો અધિકાર મળ્યો છે. આ કલમથી ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ કે જન્મસ્થળને કારણે કરાતા ભેદભાવનો નિષેધ મૂકવામાં આવ્યો અને કાયદા સમક્ષ સમાનતા સ્થાપિત કરવામાં આવી.

1989 પહેલા મતદાન માટે પુક્તવય 21 ઠરાવવામાં આવી પરંતુ 1989 ના 61 માં બંધારણીય સુધારાના કાયદાથી બંધારણની કલમ 326 માં સુધારો કરવામાં આવ્યો. આસુધારા અનુસાર દેશના યુવા નાગરિકોને વાચા આપવા માટેની તથા રાજકીય પ્રક્રિયામાં સહભાગી બનવા માટેની તક પૂરી પાડવા માટે મતદાન માટેને એપુક્તવાય 18 વર્ષ કરવામાં આવી.

બંધારણની કલમ 19 સર્વ નાગરિકોને સમાનતાના ધોરણે વાણીના અને અભિવ્યક્તિના, સ્વાતંત્ર્યનો તથા મંડળો, સંઘો રચવાના હક આપે છે. આ અધિકાર અનુસાર સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો,

રાજકીય પક્ષ સ્થાપી શકે છે. રાજકીય પક્ષનું સભ્યપદ મેળવી પ્રચાર કરી શકે છે. સ્ટ્રેઓ માટે અનામત બેઠકોની વ્યવસ્થા દ્વારા સ્ત્રીઓને વિશિષ્ટ અધિકારો મળ્યા છે. મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સ્ત્રીઓએ ભજવેલી વિભિન્ન ભૂમિકાઓ અને ગાંધીજીના વિચારોએ સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્ત્રી-પુરૂષ સમાનતાનું પ્રસ્થાપન કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

✓ રાજકીય પ્રક્રિયા ઉપર સ્ત્રીઓનો પ્રભાવ :-

સમાજમાં સ્ત્રીની રાજકીય ભૂમિકાના મહત્વને સૂચિત કરતી હોય કેટલીક બાબતો સ્ત્રીના રાજકીય દરજ્જા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

રામાયણમાં કૈકઈએ દશરથ રાજા સાથે રણમોર્ચે અગત્યની ભૂમિકા ભજવી હતી. બ્રિટિશ સત્તા સામેના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પ્રભાવશાળી નેતૃત્વ પુરૂ પાડી યોધ્ધાની ભૂમિકા અદા કરી હતી. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિબાદ પંચાયતથી માંડીને લોકસભામાં જેકોઈ સ્ત્રીઓ ચૂંટાઈ આવે છે તેમાથી બહુ ઓછી સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કક્ષાના સત્તાસ્થાનો પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બને છે. શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીએ દેશને શક્તિશાળી, ગતિશીલ અને પ્રભાવશાળી નેતૃત્વ પુરૂ પાડ્યું છે. સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ અને નિગમોમાં અત્યારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી ગવર્નર પદે અને મુખ્યમંત્રીપદે કેટલીક સ્ત્રીઓ પહોંચી.

હાલમાં ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દેશના સર્વોચ્ચ સત્તા સ્થાન પર એક સ્ત્રી ડ્રોપદીજી મુર્મુ છે તેમજ લોકસભાના સ્પીકરપદ, પક્ષનું પ્રમુખપદ, સત્તાસ્થાનોની પ્રાપ્તિ સ્ત્રીઓ દ્વારા થઈ છે. દરેક રાજકીય પક્ષમાં મહિલા પાંખ છે. તેમાં સ્ત્રીઓ નેતૃત્વ મેળવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર જોઈએ તો દુનિયાભરની સંસદોમાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિ માત્ર 11 ટકા છે. યુનોમાં 185 દેશો સભ્યપદ તરીકે છે. જેમાં સાત દેશોની પ્રતિનિધિ કાયમી ધોરણે સ્ત્રી જ છે. વિશ્વની મહિલાઓ રાજકીયક્ષેત્રે 33% અનામત માંગે છે. બીજા રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં ભારતીય નારીનું રાજકીય સ્થાન ઉચ્ચ છે.

રાજકીય પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓએ વિભિન્ન ભૂમિકા ભજવી છે. જેમ કે સામાજિક કાર્યકર તરીકેની, નારી વિકાસ અંગેની, નીતિ, હોદ્દાઓ અને પદાધિકારીએ તરીકેની, શાસક તરીકે વગેરે રાજપ્રક્રિયા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પડ્યો છે. સ્ત્રીઓએ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ સ્ત્રીના સ્થાનની સુધારણા માટે, સામાજિક કાયદા માટે, લોકમતનું ઘડતર કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી છે.

સ્ત્રી ઉમેદવારો પોતાની ભૂમિકાને લોકપ્રતિનિધિ તરીકે જુવે છે તેમજ રાષ્ટ્રીય અને રાજ્યકક્ષાનું મહત્વ ધરાવતા પ્રશ્નોમાં રસ લેવા લાગી છે. મોટાભાગના રાષ્ટ્રીય પક્ષો ચૂંટણી દરમિયાન સ્ત્રીઓને નારી કલ્યાણ અને પ્રચારના સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. કુલ મતદારોમાંથી 50 ટકા મતદારો સ્ત્રીઓ છે.

આમ, ચૂંટણીઓમાં તેમજ સ્ત્રીઓને સ્પર્શતા રોજબરોજના પ્રશ્નોમાં પોતાના મંતવ્યોની અભિવ્યક્તિ માટેની તેમની તત્પરતા દ્વારા સ્ત્રીઓનું રાજકીય સહભાગીપણું વધુ છે. પરંતુ તે પુરૂષોને સરખામણીમાં ઓછું છે. તેમાં કહેવું જ રહ્યું !

✓ સ્ત્રીઓનું રાજકીય સહભાગીપણું :-

સ્ત્રીઓનું રાજકીય સહભાગીપણું સ્ત્રીઓના વાસ્તવિક રાજકીય દરજ્જાનું એક મહત્વનું પાસું છે. મતદાન વર્તનમાં સ્થાનિક, પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો પ્રત્યે નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોની સમાનતા વ્યક્ત થાય છે. 1952 અને 1999 દરમિયાન 13 સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં 1984 ની ચૂંટણીને બાદ કરતાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓના મતદાનની ટકાવારી ઓછી હતી. 1984 માં સ્ત્રી મતદાનની ટકાવારી 68% થી વધુ રહેવા પામી હતી. આધુનિક સમયમાં સ્ત્રી મતદાનની ટકાવારીમાં વૃદ્ધિ થઈ છે. પરંતુ તેમાં ચઢાવ-ઉતાર આવતા રહે છે.

આમ, જોવા જઈએ તો સ્ત્રીઓમાં ભારતીય પુરૂષો જેટલી રાજકીય જાગૃતિ વિકસી નથી. જુદા જુદા પ્રદેશોના મતદાન વર્તનના પ્રવાહો જુદા જુદા પરિબલો સાથેના સંબંધો દર્શાવે છે.

ઉમેદવારીમાં સહભાગીપણું રાજકારણમાં સ્ત્રીઓન સક્રિય પ્રવેશને તથા સ્ત્રીના રાજકીય નેતૃત્વને સૂચિત કરે છે. રાજકીય નેતા તરીકે સ્ત્રી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી નોંધાવે છે. સ્ત્રી ઉમેદવારને તેના અનુયાયીઓ હોય છે. એમ માનવામાં આવે છે કે સ્ત્રી ઉમેદવાર સ્ત્રી મતદારોને આકર્ષી શકે છે. એટલે સ્ત્રીનો રાજકારણમાં પ્રવેશ શક્ય બને છે.

ઘણા વિવેચકો સ્ત્રી-પુરૂષ રાજકીય સમાનતાને અર્થહીન ગણતા હતા ત્યારે ગાંધીજીએ ભારતીય સમાજનું ન્યાયી સમાજમાં રૂપાંતર કરવા માટે સ્ત્રીઓની રાજકીય સમાનતાને મુખ્ય ગણી હતી અને આ પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય ચાલકબળ બની રહેશે એવું જણાવ્યું હતું.

1952 થી 1998 સુધીની લોકસભાની બાર ચૂંટણીઓમાં સ્ત્રી ઉમેદવારો અને તેમાંથી ચૂંટાયેલી સ્ત્રીઓનું વિશ્લેષણ નીરા દેસાઈ અને ઉષા ઠાકર દ્વારા થયું છે. જેમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 3.4 માઈ માંડીને

8.8 ટકા રહ્યું હતું. ચંદ્રિકા રાવળ અને શૈલજા ધ્રુવ દ્વારા 1952 થી 2009 સુધી લોકસભા અને રાજ્યસભાની 15 ચૂંટણીઓમાં જે વિશ્લેષણ થયું એ આ મુજબ છે.

લોકસભામાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ 3.49 ટકાથી માંડીને 10.68 ટકા રહ્યું હતું અને 15 ચૂંટણીઓમાં સ્ત્રીઓનું સરેરાશ પ્રતિનિધિત્વ લોકસભામાં 6.59 ટકા અને રાજ્યસભામાં 9 ટકા રહ્યું હતું.

સ્ત્રીઓને મતદાન અને ઉમેદવારી કરવાના મળેલા પુરૂષ સમકક્ષ અધિકારોનો ભોગવટો બહુ ઓછી સ્ત્રીઓ દ્વારા થાય છે. બંધારણ અર્પિત રાજકીય અધિકાર પ્રત્યેના પ્રતીભાવ તરીકે સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિત્વમાં સુધારો થયો છે. સ્ત્રીઓનું રાજકીય સહભાગીપણું વધતું જાય છે.

❖ સારાંશ :-

આમ, ભારતમાં ધીમે ધીમે સ્ત્રી શિક્ષણમાં સુધારો થઈ રહ્યો છે. શહેરી ભારતમાં છોકરીઓ લગભગ છોકરાઓની સમાંતર જ શિક્ષણ મેળવે છે. પરંતુ ગ્રામીણ ભારતમાં સતત છોકરીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ છોકરાઓની સરખામણીમાં ઓછું રહ્યું છે. ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણ માટે સૌથી મોટા અવરોધોમાં શાળાઓમાં અપૂરતી સુવિધાઓ, સ્ત્રી શિક્ષકોનો અભાવ અને અભ્યાસક્રમમાં જાતિ વિષયક પૂર્વગ્રહ સમાવિષ્ટ છે. હાલમાં આ પરિસ્થિતિમાં ઘણો સુધારો જોવા મળેલ છે.

રાજકીય તબક્કે હક ઉપર વાત કરીએ તો મતદાનમાં સ્ત્રીઓ મતદાન પ્રત્યે જાગૃત થઈ છે તેમજ પોતાના હકકોથી વાકેફ થઈ છે. 2005 માં હિન્દુ કાયદામાં કરવામાં આવેલ સુધારા બાદ, હવે હિન્દુ મહિલાઓને પુરૂષ જેટલું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. 1986 માં ભારતીય સર્વોચ્ચ અદાલતે જૂના છૂટાછેડા લીધેલી મુસ્લીમ મહિલા શાહબાનોને, ભરણપોષણના નાણાં મેળવવા માટે હકદાર જાહેર કરી હતી. એ જ રીતે એક ખ્રિસ્તીએ મહિલા પણ છૂટાછેડાના સમાન અધિકારો માટે વર્ષો સુધી લડત આપી, અંતે સફળ થઈ. આમ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ અને રાજકીય ક્ષેત્રે ખૂબ વિકાસ જોવા મળે છે.

❖ સંદર્ભ ગ્રંથ :-

1. ડો. રાવળ, ચંદ્રિકા અને ડો. ધ્રુવ, શૈલીજા (2013). સ્ત્રીઓ અને સમાજ.
2. ડો. દેસાઈ નિરા (1967). ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી જીવન.
3. શાહ, કલ્પના (2000). સ્ત્રીઓ અને વિકાસ.
4. ઝવેરી, મહેન્દ્ર કે. (1977). સામાજિક પરિવર્તન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
5. ડો. રાવ, હેમીક્ષા (2015). સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસ

નારાયણ પેંડસે કૃત ગ્રામસમાજ કેન્દ્રી નવલકથા : ગારંબીયા બાપુ

ડૉ. વિદ્યાબેન માનસિંગભાઈ ચૌધરી
અધ્યાપક સહાયક
ગુજરાતી વિભાગ
સી. બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડીઆદ
chaudharividya10@gmail.com
Page 29 to 38

પ્રસ્તાવના

ભારત ભૌગોલિક વૈવિધ્યતા ધરાવતો અનેકવિધ પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલો દેશ છે. ભારત દેશની આગવી ઓળખ ગ્રામ અને કૃષિસંસ્કૃતિ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ધારાઓ જનપદોમાંથી વહે છે, ત્યારે ભારતીય સાહિત્ય સર્જકો ગ્રામસંસ્કૃતિ, ગ્રામસમાજની સંવેદના, સમસ્યાથી કઈ રીતે બાકાત થઈ શકે? ભારતીય સાહિત્યકારો ગ્રામજીવન સાથે જોડાયેલાં હોય છે. તેઓ ગ્રામ સંસ્કૃતિ સાથે જીવ્યાં છે, ગ્રામજીવનને જાણ્યું-માણ્યું છે એટલે તેમનાં સર્જનમાં ભારતીય ગામડું અનોખી રીતે આલેખન પામ્યું છે.

નારાયણ પેંડસે કૃત ગ્રામસમાજ કેન્દ્રી નવલકથા : ‘ગારંબીયા બાપુ’

મરાઠી ભાષાની નારાયણ પેંડસે કૃત ‘ગારંબીયા બાપુ’ ગ્રામસમાજને પરતુત કરતી પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય બનેલી ભારતીય નવલકથા છે. આ નવલકથામાં કોંકણ પ્રદેશની હરિત ધરા સાથે જોડાયેલાં ગ્રામજનોની કથા સુંદર અભિવ્યક્તિ પામી છે. પ્રકૃતિનો સમૃદ્ધ વારસો આ ધરતીને મળ્યો છે. ગારંબીમાં મખમલના અઢળક બગીચાઓ હતા. આ ગામને સ્વયંભૂ નદી વણદે નદીનો મોટો લાભ મળ્યો હતો. ખેતીમાં પાણી પીવડાવવા માટે વણદે નદીનું પાણી ઘણું ઉપયોગી થતું. પરંતુ જ્યારે નહેર વાટે પાણી પીવડાવવાનું હોય ત્યારે વારા પાડેલા હોય એ પ્રમાણે પાણી પીવડાવવું પડતું. આ બાબતે ઘણાં લોકોનો ઝગડો થઈ જતો. આ ગામના લોકો ખૂબ પરિશ્રમી તરીકે ઓળખાતા. વળી, ગામમાં વ્યાધેશ્વર મહાદેવનું સ્થાનક આવેલું છે. ગ્રામજનોની માન્યતા છે કે; ગામજનોની સઘળી સારી-નરસી સ્થિતિ વ્યાધેશ્વર મહાદેવને આધીન છે. લોકો ખૂબ મહેનતુ પરતું દ્રવ્યનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો એ અંગે વ્યાધેશ્વર મહાદેવે સમજ આપી ન હતી. આ ગારંબી ગામના લોકો પાસે સોનાના પટોરાં ભર્યા હોય છે. પરંતુ સોનું પટારાંમાં પડ્યું રહે એના કરતાં આભૂષણ તરીકે શોભે તો કોઈ હેતુ સરે. ગારંબી ગામની ધરતી જેટલી રળિયાત એટલા જ ગ્રામજનોના દેહ પણ ઘાટીલા અને માંસલ, દેખાવે લાલ ચણોઠી જેવાં. સર્જક કહે છે તેમ આવાં

દેહવાળા લોકો આખા કોંકણમાં જોવાં ન મળે. ફક્ત ગારંબીઓ પર જ કુદરતે કૃપા વરસાવી હતી. આ ગામમાં બે જાતિના લોકો વસવાટ કરતાં હતા: ગુરવ અને બ્રાહ્મણ. આ બંને જાતિ પાસે પુષ્કળ પૈસા હતા. પરંતુ લક્ષ્મીના ઉપયોગની સમજ કેળવાઈ ન હતી. લોકો ખોરાક માટે કે પહેરવા-ઓઢવા માટે પણ પૈસા વાપરતાં નહીં. નવી ફેશન આવે તેની પણ કોઈને પરવાહ ન હોય. આમ, ગારંબી સમૃદ્ધ છતાં કંગાલિયત દશામાં જીવતું હતું.

ગારંબી ગામમાં અણાં ખોત નામનો સંપત્તિવાન વ્યક્તિ પણ જ્યારે દાપોલી કે સાખરપેંડી તરફ જવાનું હોય ત્યારે પણ બળદગાડું લઈ જવા ઈચ્છતો નહીં. તે હમેશાં પગપાળા જવાનો આગ્રહ રાખતો. લોકો બળદગાડું જોતરવાની વાત કરતાં ત્યારે સામો ઉત્તર એવો હોય કે: “ભલા માણસ! બળદ મૂંગા જનાવર રહ્યાં, એટલે શું તેમને તગેડ્યા કરવા? સાદ પાડીએ તો સંભળાય એટલે દૂર દાપોલી હોય, ત્યાં વળી ગાડી શી જોડવી? એવી ગાંડી વાત જ ન કરશો. જતી વખતે પગે જાશું અને પાછા ફરતી વખતે ચાલતા આવશું!”²² આ વાત એકમાત્ર અણાં ખોતની ન હતી. ગારંબીના બધાં જ લોકો આવાં જ હતાં. બહારગામથી કન્યા પરણીને લાવવી આ ગ્રામજનો માટે મોટી વાત હતી. કારણ કે, બહારગામના લોકો આ ગામને કન્યા આપવા તૈયાર થતાં નહિ. કન્યા જોવા જાય ત્યાં પણ કન્યાના હાથે કામ કર્યાના નિશાન છે કે નહીં એની ચકાસણી કરતાં. કન્યા કેટલું કામ કરવાને સક્ષમ છે તે જોઈને જ કન્યા સાથેનો વિવાહ નક્કી કરતાં. ગામમાં કોઈ નાટક-કંપની આવે, સરકસ આવે છતાં ગારંબી ગામના લોકો તેનાથી વિશેષ મુગ્ધ થતાં નહીં. અગર કોઈ જાય તે પણ ખુરશી કે ટિકિટના પૈસા બગાડતાં નહીં. અગર કોઈએ ખરીદી હોય તો કહેતાં કે: “કેવો મૂરખો છે! જો ને ખુરશીમાં બેસવાનો મિજાજ કરે છે! પણ ખુરશી પર બેસવાથી ઘોડાને બદલે કંઈ ગધેડો થોડો જ દેખાવાનો છે?”²³ આ કારણે લોકો ગામની કોઈ કન્યા શોધી લગ્ન કરી લેતા. આખા મલકમાં આ ગામ તેની આ ખાસિયતના કારણે પ્રસિદ્ધ હતું.

ગારંબી ગામમાં લોકો લડાઈ-ઝગડા કરતાં જાણે અજાણે પાપ થઈ જતો હોય ત્યારે ગામના દિનકર ભટ્ટ પાસે એકાદ રુદ્રી કરાવો એટલે પાપોનો નાશ થઈ જતો. અહીં લોકમાનસમાં આવી લોક માન્યતા પ્રચલિત છે. અન્ય પ્રદેશો કરતાં ગારંબીની ખેતી ઘણી ઊપજ આપતી. લોકો એવી પણ માન્યતા

²² ‘ગારંબીયા બાપુ’, લે-નારાયણ પેંડસે, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪, પૃ.૩

²³ એજન પૃ.૫

ધરાવતા કે: ‘જમીન, નહેર અને વ્યાધેશ્વર: આ ત્રણેનું સદાય પૂજન કર્યા કરવું જોઈએ.’ વ્યાધેશ્વર અને જમીન જ ગ્રામજનોની કર્તા-હર્તા છે. વળી આખું જીવન એમના આધારે જ ટકેલું છે એવું આ ગ્રામજનોનું માનવું છે. ગારંબીથી દાપોલી કે અન્ય ગામે જવા માટે વણદે નદીનો પુલ પાર કરવાનો હોય છે. પરંતુ પુલ ઉતરતાં લોકો ડરતા. અહીંની વનરાજી પણ ઘણી ફાલી-ફૂલી હતી. ઘટાદાર વૃક્ષોના કારણે અહીં વાઘ-વરુનો પણ ભારે ખોફ રહેતો હતો. પુલથી સામેની તરફ ગારંબીમાં અફાટ બાપુનો બંગલો એટલે પુલ ઉતરતાં અફાટ બાપુને સાદ પાડતાં જ અફાટ બાપુના ચાકર હાજર થઈ જતાં. આવી રીતે ગ્રામજનો પુલથી પસાર થઈ જતાં. ગારંબીના લોકોને સરપંચ બનવાનું પણ ઘેલું લાગ્યું હતું. આ કારણે પણ ગ્રામજનો વચ્ચે ઝગડાઓ ચાલ્યાં કરતાં. જો કે સરપંચનું કામ વરસ દહાડે એક જ વાર હોય. સરપંચ વ્યાધેશ્વર મહાદેવના શિવલિંગ પર મહાભિષેક કરતો. આમ તો વ્યાધેશ્વર મહાદેવના મંદિરે ગુરવ લોકોનો જ હક હોય પરંતુ મહાશિવરાત્રીના દિવસે સરપંચ વિના કોઈ કામ થતું ન હતું. મહાશિવરાત્રીના દિવસે ગામનો સરપંચ આખા વિભાગનો યજમાન પદ સંભાળતો હોય છે.

ગારંબી ગામની સરહદે બોંડલી વાવ હતી. આ વાવનું પાણી ઘણું ગુણકારી ગણાતું. ગ્રામજનોનું કહેવું હતું કે; આ વાવનાં પાણીનો પ્રભાવ એવો હતો કે પથ્થર જેવો પથ્થર પણ હજમ થઈ જાય. પરંતુ ગામના અણાં ખોત સિવાય અન્યને બોંડલી વાવનું પાણી પીવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું ન હતું. પરંતુ ગારંબીનાં પાડોશી ગામ ભૂતવાડીના લોકો બોંડલીનું પાણી પીતાં. વણદે નદી ઉપર ‘સાકવ’ હતો. આ સાકવ વાટે સામે પાર જઈ શકાતું. આ સાકવ પાર કરતાં પણ લોકોને ભારે ભય રહેતો હતો. પરંતુ સપાટ બાપુના પિતા વિઠોબા હંમેશા અણાં ખોતના ઘરે પાણી ભરવાનું કામ કરતાં હતાં એટલે તેઓ માથે પાણી ભરેલો મોટો હાંડો અને બીજો હાંડો કાંખમાં લઈ સહેલાયથી સાકવ પાર કરી શકતો હતો. વિઠોબાની પત્ની એશી(ચશોદા) વિઠોબા સાથે નામપૂરતાં લગ્ન કર્યા હતાં પરંતુ અણાં ખોત સાથે ભોગ-વિલાસમાં ડૂબી રહેતી. નવલકથાનો નાયક અફાટ બાપુ એ આ સ્ખલનનું પરિણામ હતો. અફાટ બાપુ પ્રત્યે સ્નેહ દાખવનાર ત્રણ જ વ્યક્તિ હતાં. એક હતાં વિઠોબા, બીજા ભૂતવાડીની માશી અને ત્રીજો હતી મુર્ડીની આક્કા માશી. આ ઉપરાંત અફાટ બાપુ પર દિનકર ભટ્ટ નામનો બાળપણનો મિત્ર પણ વિશેષ સદ્ભાવ રાખે છે. અફાટ બાપુ રાવજીની હોટલ પર બેસતો હતો. અફાટ બાપુના મિલનસાર સ્વભાવના કારણે રાવજીના હોટલમાં માણસોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. રાવજી ક્યાંક ગયો હોય તો રાવજીના હોટલનો કાર્યભાર અફાટ બાપુને સોંપવામાં આવતો હતો. આ રીતે અફાટ બાપુ રાવજીના ધંધામાં ફાયદો

કરાવી આપતો. તેના કારણે રાવજી અને અફાટ બાપુ વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ રચાઈ છે. રાવજીની પત્ની રાધા ઘણી રૂપાળી હોવાથી અફાટ બાપુને રાધા પ્રત્યે પ્રણય ભાવ જાગે છે. રાધા પણ અફાટ બાપુ પ્રત્યે મોહી પડે છે. આમ, આટલી વ્યક્તિ અફાટ બાપુ પ્રત્યે વિશેષ સ્નેહ દાખવનારી વ્યક્તિઓ છે.

બાપુ ઉંમરમાં મોટો ન હતો. હજુ તો યુવાનીના ઉંબરે ઉભેલો હતો ત્યાં જાત અનુભવે, જિંદગીએ ઘણું શીખવાડી દીધું હતું. વણદેના પુલ પરથી આસપાસના અનેક લોકોની અવરજવર ત્યાં રહેતી એટલે ગ્રામજનો આ પુલ પર અનેક ધંધા ખોલીને બેઠાં હતાં. કોઈની હોટલ તો કોઈની જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુ મળી રહે એવી ઘણી દુકાનો હતી. આ પુલ ગ્રામજનોનું આશ્રય સ્થાન ગણાતું. ત્યાં બાપુનું જવું એ પણ જીવનનો નવો વળાંક હતો. બાપુ રાવજીની હોટલમાં બેસતો ત્યાં દાપોલી કે સાખરપેંડી જેવાં ગામોના અનેક મુસાફરો-વટેમાર્ગુ સાથે બાપુની દોસ્તી થઈ ગયેલી. કેટલાંક ગાડીવાળા સાથે બાપુ જિગરજાન થઈ ગયેલા. બાપુને ચોક્કસાઈ ઘણી પ્રિય હતી એટલે રાવજીના હોટલમાં પણ બાપુ ચોક્કસઈનો ઘણો આગ્રહ રાખતા. બાપુના ગયા પછી રાવજીના હોટલની દશા-દિશા ઘણી બદલાઈ ગઈ. બાપુના આધારે રાવજીના ધંધાએ વેગ પકડ્યો હતો. રાવજીની પત્ની રાધા સાથે બાપુએ મિત્રતાના સંબંધો કેળવ્યા હતાં. રાધા ગુરુવ જ્ઞાતિની હતી. તે અંગ્રેજી ભણેલી હતી. ને કડકડાટ અંગ્રેજી વાંચી શકતી. રાધા જ્યારે ભણતી ત્યારે તેના સહધ્યાયીએ પ્રેમપત્રો લખેલાં. આ પત્રો શાળાના શિક્ષકના હાથમાં આવતા તેણે રાધાના પિતાને જાણ કરી. રાધાના પિતાએ દીકરી રાધાના લગ્ન રાવજી સાથે કરાવી દીધાં. રાવજી દેખાવે સારો ન હતો. કદાવદાર દેહ, જોતાં અરુચિકર લાગે એવો. છતાં એક ભારતીય નારીના સંસ્કાર બળે રાધાએ પડ્યું પાનું સુધારી લેવાનાં ગુણના કારણે રાવજી સાથે સંતોષી જીવન જીવતી. બાપુ રાવજીની હોટલમાં બેસતો એના કારણે રાધા સાથે મૈત્રીના સંબંધો કેળવાયા હતાં. બંને એકબીજા સાથે ખૂબ હળીમળી ગયા હતાં. રાધા બાપુ માટે જમવાનું બનાવતી તેમજ ક્યારેક બાપુના પિતા વિહોબા માટે પણ રોટલાં ઘડતી. તેઓ એકબીજાના ઇતિહાસથી સારી રીતે અવગત થઈ ચૂક્યાં હતાં. આ બંને વચ્ચે આત્મીયતા બંધાઈ છે. રાધા અને બાપુના સંબંધની લોકચર્યા પણ થાય છે. ભૂતવાડી માશીના કાને બાપુના રાધા સાથેના સંબંધની ખબર પડતાં ઘણી સલાહ આપે છે. ભૂતવાડી માશીની સમક્ષ બાપુ લાચાર થઈને ગારંબીમાં પોતાનું કહી શકાય એવું કોઈ છે જ નહીં એવા વેણ ઉચ્ચારે

છે ત્યારે માશી કહે છે: “જે પુણ્યશાળી હોય એનો જ ગારંબીમાં જન્મ થાય!”²⁴ આ રીતે બંને વાતો કરે છે. બાપુ તે રાતે માશીને ત્યાં જ સૂઈ રહે છે. બાપુ સવારે ઉઠીને વિહોબાને મળવાના આશયે ગારંબી તરફ જાય છે. ગારંબી પહોંચતા જ સાકવ ઊતરતાં વિહોબા દેખાઈ છે. સાકવ અત્યારે તુંટવાની અણી પર છે એ જોતાં બાપુના મનમાં ધ્રાસ્કો પડે છે. ઝડપભેર વિહોબાને મળે છે ત્યારે વિહોબા ગભરાઈ ગયો હોય છે. બાપુ આ રીતે સાકવ ન આવવાની સૂચના આપે છે. વળી અણાં ખોતની મજૂરી બંધ કરવાનું જણાવે છે. બાપ-દીકરો બંને ઘરે બેસીને ચા પીવે છે. વિહોબાએ ખૂબ મહેનત કરી બાપુ માટે વીંટી ઘડાવી હતી. આ વીંટી બાપુને આપતાં જ બાપુ વિહોબાને જ પહેરવા આગ્રહ કરે છે. પછી બાપ-દીકરો વ્યાધેશ્વર મહાદેવે જાય છે.

ચોમાસું બેસતા એકદિવસ મુશળધાર વરસાદ વરસે છે. વણદે નદીમાં પૂર આવે છે. એવે વખતે રાવજી દાપોલી ગયેલો ત્યાંથી વરસાદના કારણે પરત આવી શક્યો નહીં. બાપુ તે દિવસે હોટલમાં બેઠાં બેઠાં વિહોબાની તેમજ ઘરની ચિંતા કર્યા કરતો. થોડી વારમાં બાપુને ઊંઘ આવી ગઈ. આ સમયે બાપુને એક વિહામણું સ્વપ્ન આવ્યું. વરસાદ બંધ થતાં જેવો ઉઘાડ નીકળ્યો તેવો બાપુ રાવજીના ઘર તરફ ગયો. રાધાએ બાપુને જમાડ્યો અને બંને જણ પુલ પર પાણી જોવાં નીકળ્યા. આ સમયે બાપુ રાધાને સ્વપ્ન અંગે વાત કરે છે ત્યાં જ સ્વપ્નમાં આવેલું સાકવ ભાંગેલી હાલતમાં જોયું. ત્યાં બાપુ મોટી ચીસ પાડી ઊઠે છે. પિતા વિહોબા પાણી ભરવા આવ્યાં હતાં. એ સાકવ તુંટવાથી વિહોબા મોતને ભેટે છે. વિહોબા તાડના દાંડા ઉપર પડ્યો હતો. આ સમયે બાપુની અનિચ્છા હોવા છતાં એશીએ વિહોબાને સાકવ પાસે પાણી ભરવાં મોકલ્યો હતો. વિહોબાના મૃત્યુનું રહસ્ય બાપુને દિનકર પાસેથી જાણવા મળે છે. વિહોબાએ પકડી રાખેલો ઘડો લઈને બાપુ ગારંબી જાયને કરૂણ આકંઠ કરે છે. બાપુને વિહોબાએ આપેલી વીંટી યાદ આવતાં શોધખોળ કરે છે પરંતુ વીંટી મળતી નથી. ત્યારે એશીને પૂછતાં એશીએ વીંટી લીધી છે એવું જાણવા મળે છે. બાપુને વિહોબાએ ઘડાવી આપેલી સ્મરણ ચિહ્નરૂપ વીંટી બા પાસે માંગે છે. પણ એશી વીંટી આપતી નથી. આ વીંટી કરતાં પણ મોંઘી વીંટી લાવી આપવાની વાત કરવા છતાં એશી વીંટી આપતી નથી. છેવટે એકલો પડેલો બાપુ પિતાનું ક્રિયાકરમ કર્યા પછી પુલ તરફ જતો રહે છે. ત્યાં રાવજી

²⁴ ‘ગારંબીયા બાપુ’, લે-નારાયણ પેંડસે, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪, પૃ.૧૩૬

દ્વારા રાધાના ઘરે જવાં અંગેનો સંદેશો મળતાં તે રાવજીના ઘરે જાય છે. ત્યાં રાધાની સમક્ષ બાપુએ પોતાના માટે સાચવી રાખેલો લાડવો બતાવી હૈયાફાટ રુદન કરે છે. અત્યાર સુધી સંઘરી રાખેલી લાગણી રાધા સમક્ષ ઊભરી આવે છે. રાધા વિઠોબાના મૃત્યુ પછી ‘કાકસ્પર્શ’ થયો કે નહીં એ અંગે પૂછે છે ત્યારે બાપુ જણાવે છે કે; ઘણું કર્યું પણ કાકસ્પર્શ થયો નહીં. એવી વાત કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર બ્રાહ્મણ સમાજનું માનવું છે કે; મૃત્યુ પછી ‘કાકસ્પર્શ’ થવો જોઈએ. જો આ કાકસ્પર્શ ન થાય તો મારનારની ઈચ્છા અધૂરી રહી હોય એવું માનવમાં આવે છે. મૃત વ્યક્તિનો આત્મા આસપાસના વિસ્તારમાં ભૂત બની ભટક્યાં કરતો હોય એવી માન્યતા છે.

વિઠોબાના મરણ બાદ મહાશિવરાત્રીના દિવસે રાધા અને બાપુ વ્યાઘેશ્વરના દર્શનેથી પરત ફરતા બંને બોંડલી વાવ પાસે બેઠાં હતાં. ત્યાં કોઈના પાણી ભરવાનો અવાજ આવે છે. બાપુએ એ તરફ દૃષ્ટિ કરી ત્યાં તો બાપુને ચક્કર આવી ગયા. બાપુને વિઠોબા આવ્યાનો ભાસ થયો હતો. બીજા દિવસે ફરી વ્યાઘેશ્વરથી વળતાં બાપુને વિઠોબા જ્યાં દેખાયાં હતાં ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં બાપુએ વિઠોબાને સાદ દીધો તો ‘બાપુ’ કહેવાનો પ્રતિસાદ મળ્યો. વિઠોબાએ બાપુ સાથે વાત કરી. બાપુએ બા એશી અંગેની પણ ફરિયાદ કરી ત્યારે વિઠોબા કહે છે; બાએ જેમ વર્તવું હોય એમ વર્તે. પરંતુ તું પુત્ર તરીકેની ફરજ નિભાવી રાખજે. બાપુ મરતી વખતે પુત્ર સાથે વાત કરવાનું ચૂકી ગયા હતાં એટલાં માટે વિઠોબાનો આત્મા વાત કરવા અહીં આવ્યો હોય છે. બાપુ કહે છે: “તું મહાન બનજે. જે લોકો તને ધિક્કારે છે તે તારી આગળ બચ્યાં જેવા દેખાય એવો મહાન બનજે પણ કોઈની સાથે વેર રાખીશ નહીં. તું મહાન બનશે તો મારા જીવને શાંતિ વળશે”²⁵ આટલું કહી વિઠોબા અંતર્ધાન થઈ જાય છે. બીજા દિવસે જ વિઠોબાના અરમાનો પૂરા કરવાના ઉદ્દેશ સાથે બાપુ હોટલ છોડી સાબરપેંડી જવાનો હોય છે ત્યાં રાધાને મળે છે. રાધા અને બાપુ વચ્ચે વાત થાય છે ત્યારે બાપુ જણાવે છે કે; વિઠોબા, માશી, દિનકર અને રાધા-રાવજી બધાં બાપુને ઘણો પ્રેમ કરતાં હોય છે. એ બાબત અંગે વિચારે છે ત્યારે જ જીવન સાર્થક છે એવો ખ્યાલ આવે છે. બાપુ ભાવવિવશ થઈ આટલો બધો પ્રેમ ન વરસાવવાનું કહે છે. ત્યારે રાધા કહે છે: “પ્રેમ કરવો એ માણસનો સ્વભાવ છે. જો એને પ્રેમ એ કરવાનું પાત્ર મળે નહિ, તો વસવસો, એની ભૂખ રહી જાય છે અને એ ભૂખ પેટની ભૂખ કરતાં પણ વધુ ખરાબ હોય છે. જીવવું નિર્રર્થક લાગે છે, તેની પાછળ પણ

²⁵ ‘ગારંબીયા બાપુ’, લે-નારાયણ પેંડસે, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪, પૃ.૧૬૭

આવી ભૂખ રહેલી હોય છે. મેં અગર વિઠોબાએ એવો જ સ્વાર્થ જોયો હતો”²⁶ હવે બાપુને અણાં ખોત પણ પોતાની આગળ મામૂલી લાગે એટલા ધનવાન થવું છે. વળી વ્યાધેશ્વરના સરપંચ બનવું છે. બાપુ હવે જિંદગીની નવી દિશા માંડવા જઈ રહ્યો છે. રાધા શુકન કરવા દહીંનો વાડકો લઈને બાપુને દહીં ખવડાવે છે. બાપુ બહાર નીકળતા તેની લાગણીને રોકી શકતો નથી અને આંખે અશ્રુધારા સરી પડે છે. ભારતીય જનમાનસમાં શુકન-અપશુકનના ઘણાં ખ્યાલો પ્રવર્તે છે. તે બાબત અહીં રાધા અને બાપુના પાત્ર દ્વારા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભારતીય જનજીવનમાં દહીં એ શુકન માટેનું અગત્યનું દ્રાવણ ગણાય છે.

બાપુ સાખરપેંડી મુસાશેઠને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો હતો. ત્યાં જાતિવાદના સીમાડા ઓળંગીને મુસાશેઠ સાથે જમવા બેસે છે. ત્યારે મુસાશેઠ કહે છે: “ક્યો બાપુજી! આપ બામન હૈ યા હૈવાન હૈ?” ત્યારે બાપુ પ્રત્યુત્તર આપતાં: “બામન ગયા જહાન મેં! મેં તો બાજીરાવ કી ઔલાદ હું ફિર ક્યા હૈ? મસ્તાની પચા દેગા”²⁷ અહીં બાપુ માંસાહાર કરતો પરંતુ સપ્તાહમાં એકવાર વ્યાધેશ્વર જવાનું ચૂકતો નહીં. વળી દિનકર ભટ્ટ પાસે દર અગિયારસે રુઢી કરાવતો. બાપુ સાખરપેંડી વધુ ને વધુ રૂપિયા કમાવવા લાગ્યો હતો ત્યાં એક દિવસ રાવજી બીમાર પડતાં રાધાનો સંદેશો આવે છે અને બાપુને પરત ફરવું પડે છે. રાવજીના મૃત્યુ પછી બાપુ રાધા સાથે રહેવાનો નિર્ણય કરે છે. ત્યારે રાધા પોતાનું અમૂલ્ય જીવન પોતાની પાસે વેડફી ન નાંખવાની, ક્ષણિક મોહમાં ન ફસાવવાની અને કર્તૃત્વશક્તિ વેડફી ન નાંખવાની શિખામણ આપે છે. રાધા ગુરવ જાતિની હોવાથી તે રાધા સાથે રહેશે તો સમાજ બાપુનો તિરસ્કાર કરશે એવી સમજ રાધા આપે છે. વળી પોતાની સરપંચ થવાની ઘેલછા પણ પુરી નહીં થાય. છતાં બાપુ બધું છોડવા તૈયાર હતો. બાપુ ભૂતવાડી માશીને મળવા જાય છે. પરંતુ માશી ગારંબી આવી હોવાથી પરત ફરે છે. બાપુનું મનમાં અનેક પ્રશ્નો હતાં. બાપુ ગુરવ સ્ત્રીના હાથનું જમતો એટલે માશી બાપુને જુદી પંગતમાં બેસાડતી. અત્યારે તો બાપુ રાધા સાથે રહેવાનાં નિર્ણય પર હતો એટલે માશી તરફથી કેવાં કેવાં પ્રત્યાઘાત સહેવા પડશે એ અંગે બાપુને ઘણી ઢિંધા હતી. ઘરે પહોંચે છે ત્યાં માશી અને એશી યોખા

²⁶ એજન પૃ. ૧૭૨

²⁷ ‘ગારંબીયા બાપુ’, લે-નારાયણ પેંડસે, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪, પૃ. ૧૭૯

વિણતી હતી. બાપુની વાત સાંભળી બંને બહેનો બાપુને ઠપકો આપે છે. ત્રણે જણ વચ્ચે ઝગડો થાય છે. એશી માશીને ત્યાં રહેવા જતી રહે છે. બાપુ પુલ પર આવી પોતાનો ધંધો સંભાળી લે છે.

બાપુ ઘણો સાહસી હતો એટલે જોતજોતાંમાં તે મુસાશેઠની સમકક્ષ બની ગયો. રાધા અને બાપુ લગ્ન કર્યા વિના સાથે રહેવા લાગ્યાં. જે ગ્રામજનોને અસ્વીકાર્ય છે. બાપુ ઉત્તરોત્તર ઘણી પ્રગતિ કરી રહ્યો હતો. બાપુના વૈભવની ચર્ચા થવા લાગી. બાપુએ બંગલો પણ બનાવી લીધો. બાપુએ ભેંસો, ગાયો અને બળદો વગેરે પશુઓ પાળવાનું શરૂ કર્યું હતું. બાપુ વધુને વધુ સમૃદ્ધ થતો જતો હતો. વિઠોબાના નિધન પછી વણદેના પુલ પર વિઠોબા આવતો હતો. પરંતુ ઘણાં સમયથી વિઠોબાના કોઈ અણસાર આવતાં નથી ત્યારે એક દિવસ વિઠોબાને આવવા માટે આહ્વાન કરે છે: “વિઠોબા! હવે ફક્ત એક વાર આવ અત્યારે આવ, પછી ભલે ન આવતો. તું આવ ને મારા પરાક્રમની કદર કર. તારો બાપુ ઘણો મોટો થવાનો છે જે ગારંબીએ તેને બિનવારસી અનાથની જેમ ગણી કાઢ્યો, તે જ ગારંબીમાં બાપુ હવે ડંકો વગાડવાનો છે. તું એ બધું જો; અને હે અસંતુષ્ટ વાસનભાર્યા આત્મા! તું સંતોષ પામ, ને છૂટી જા!”²⁸ રાધા સગર્ભા બની હતી પરંતુ સમાજ તેનો સ્વીકાર નહીં કરે એ વિચારે વધુ વ્યથિત થઈ જતી. લગ્ન વિના આવી રીતે રાધા ગર્ભવતી બની હતી તે બાબત અંગે રાધા દુઃખી થતી હતી. રાધાને ગર્ભપાત કરવાનો પણ ખ્યાલ આવતો પરંતુ બાપુએ પોતે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યા છે. એવું સમજાવતા બંને રાજીખુશીથી રહેવા લાગે છે. બાળકના જન્મ થયા પછી બાળકની દરેક વર્ષગાંઠે બાપુ ગારંબીને કશુંક ને કશુંક ભેટ આપતો રહે છે. બાપુએ વણદે નદી પર નવો સાંકવ, મરાઠી શાળા, ગુરવાડીથી વ્યાધેશ્વર સુધી સિમેન્ટની નહેર, પુલ ઉપર ધર્મશાળા વગેરે ગારંબીને ભેટ ધર્યું હોય છે. વળી, ગુરવ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે ઝગડા થતાં હતાં. બાપુને સરપંચ બનાવવા માટે. નહેરના પાણી ગુરવો રોકી રહ્યાં હતાં. જો બાપુને સરપંચ બનાવો તો જ બ્રાહ્મણોના ખેતરમાં પાણી પહોંચશે એવી જીદ લઈને બેઠાં હતાં. ગુરવ બાપુની તરફેણમાં હતાં. પરંતુ દિનકર અને રાધાને બાપુ સરપંચ બને એ સ્વીકાર્ય ન હતું.

સમય જતાં બાપુની ભૂતવાડી માશી મૃત્યુ પામે છે. એશીનો એકમાત્ર આધાર હતો તે માશીના મરણ પછી બા મુર્ડીની આક્કાને ત્યાં રહેવા જાય છે પરંતુ આક્કાનાં સંતાનો તેને રાખવા માટે તૈયાર ન હતાં. બા હવે નિરાધાર બને છે. પરંતુ તેને બા જૂના જમાનાનાં સંસ્કાર વાળી હોવાથી જાતિભેદમાં વધુ

²⁸ ‘ગારંબીયા બાપુ’, લે-નારાયણ પેંડસે, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪, પૃ.૧૮૨

માને છે. તે બાપુને ત્યાં રહેવા જવાં તૈયાર થતી નથી. બાએ બાપુને માટે માતાએ નિભાવવી પડતી તમામ ફરજો ચૂકી ગઈ હતી. વિઠોબાએ જ બાપુને માટે માતા અને પિતાની સઘળી જવાબદારી સંભાળી હતી. એશીને રાત પૂરતો આશરો આપવા કોઈ તૈયાર ન હતું. તે ગુસ્સરોગ અને સ્વાનુભવથી પીડાતી હતી. ત્યાં દિનકર એશીને મળે છે અને ઘણું સમજાવે છે. દિનકરના આગ્રહથી બા બાપુને ત્યાં રહેવા આવે છે. રાધા પણ આવતાવેંત સાસુનો સ્વીકાર કરી લે છે. એશીને માનપૂર્વક બંગલામાં લઈ આવે છે. આમ, અહીં રાધામાં ભારતીય નારીનાં દર્શન થાય છે. એશી બાપુનાં પગમાં પડી માફી માંગે છે. અહીં બાનાં અસમંજસ માનસમાં સજકે આવાં વિચારો મૂક્યાં છે: “ઘેર રખાત રાખ્યા છતાં એ જેટલો પવિત્ર છે, તેટલો પવિત્ર તો આ પરણેલો ને બૈરાં છોકરાંવાળો અણાં ખોત પણ નથી!”²⁹ આમ, બાપુને એશી જ સમજી શકે છે. મા-દીકરાનાં મિલનથી નવલકથાનો અંત આવે છે.

‘ગારંબીયા બાપુ’ નવલકથામાં નારાયણ પેંડસેએ પ્રકૃતિનાં પરિવેશનાં વર્ણનથી ગ્રામજીવનને મૂર્ત કર્યું છે. આ નવલકથાનાં કેન્દ્રમાં મૂળ ગારંબીનો ગ્રામસમાજ અને બાપુ છે. સજકે મહારાષ્ટ્રનાં કોંકણ પ્રદેશનાં દાપોલી, સાખરપેંડી, ભૂતવાડી વગેરે ગામનો પણ ચિતાર આપ્યો છે. સજકે બાપુ, વિઠોબા, મુસાશેઠ, ચશોદા, અણાં ખોત, દિનકર ભટ્ટ, રાવજી, રાધા, ભૂતવાડી માશી, મુર્ડીની આક્કા, સપાટ બાપુ વગેરે પાત્રોનું જીવંત આલેખન કર્યું છે. નવલકથા વાંચતાં જ ભાવકને પણ આ પાત્રોની આસપાસ રહીને સઘળું દૃશ્ય ચાક્ષુક થતું હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. સજકે ગ્રામજીવનની સમસ્યાઓ, વેર-ઝેર, રીત-રિવાજ, માન્યતા, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા, ભૂત-પ્રેત અંગેનાં ખ્યાલો, તે સમાજની સંસ્કૃતિ, રહેણી-કરણી વગેરેની સુંદર જીવંત છબી આપણી સમક્ષ મૂકી આપી છે.

સંદર્ભસૂચિ:

1. પેંડસે નારાયણ, ‘ગારંબીયા બાપુ’, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪.
2. પટેલ ભોળાભાઈ, ભારતીય નવલકથા પરંપરા અને ગ્રામકેન્દ્રી નવલકથા, સંકલન-વિરેન્દ્રનારાયણ સિંહ, પ્ર- રંગદ્ધાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૫.

²⁹ ‘ગારંબીયા બાપુ’, લે-નારાયણ પેંડસે, અનુ. વિદ્વાંસ શ્રી ગોપાળરાવ, પ્ર-આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૪, પૃ.૪૦૦

૩. જોશી રમણલાલ, ભારતીય નવલકથા,યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ,૧૯૭૪.

ગાંધીયુગની નવલકથાઓમાં વ્યક્ત થતી દલિત ચેતના

ડૉ.ભારતી એમ.આચાર્ય

ગુજરાતી વિભાગ

સી.બી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદ

Bharti2027acharya@gmail.com

Page 39 to 45

પૂર્વભૂમિકા

ગુજરાતીમાં નવલકથા સ્વરૂપનો આરંભ થાય છે, એ પૂર્વે ૧૮૬૨માં સોરબશા મુનસફ ‘હિન્દુસ્તાન મધ્યેનું એક ઝૂપડું’ અનુવાદિત નવલકથામાં આજના દલિત સાહિત્યનાં તમામ વ્યાપર્તક લક્ષણો જોવા મળે છે. એ પછી ગુજરાતના જન-જીવનમાં ગાંધી વિચારધારાનો પ્રભાવ વધ્યો એ સાથે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આઝાદીની ચળવળ, સમાજ સુધારો, ગ્રામોદ્ધાર, વગેરે ચળવળ જીવનમાં તેમ એ ગાળાના સાહિત્યમાં ઝીલાઈ.એ સાથે ત્રીસીના ગાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે દલિત-પીડિત સંવેદના અને ગ્રામજીવનનો પ્રવેશ થયો. ગાંધીયુગની ગુજરાતી નવલકથામાં ગ્રામજીવનની સાથે દલિત વર્ગની સર્વા ઉજળિયાત જ્ઞાતિઓ દ્વારા જોહુકમી, શોષણ, ઉપેક્ષા અને અત્યાચારના કથા ચિત્રો ઝવેરચંદ મેઘાણીની નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે. દલિત સમાજને સદીઓથી નડતી અસ્પૃશ્યતાની સમસ્યાના નિવારણને ગાંધી પ્રભાવ પ્રેરિત સંસ્થાઓના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં મોખરાનું સ્થાન મળ્યું ત્યારથી દરિદ્રનારાયણ, દીન-હીન, પીડિત વર્ગની વિષમ પરિસ્થિતિ અને એ સમસ્યાના ઉપાય પણ ર.વ દેસાઈની ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ જેવી હેતુલક્ષી નવલકથાઓમાં દર્શાવાય છે. એવી જ રીતે સ્નેહરશ્મિની ‘અંતરપટ’, ઈશ્વર પેટલીકરની ‘કલ્પવૃક્ષ’ વગેરેમાં દલિત-શ્રમજીવી વર્ગની જીવનચર્યાનો ચિતાર જોવા મળે છે.

ટૂંકીવાર્તાની સરખામણીએ નવલકથામાં લેખકને સ્થળ, કાળ, પરિવેશનની ઘટના બહુલાતાની મોકળાશ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. પરિણામે કવિતા કે નવલિકાની સરખામણીમાં નવલકથામાં દલિત વિશ્વ એની પૂરી માંસલતા સાથે પ્રગટ થવાની સંભાવના ઊભી કરી આપે છે. નવલકથાનો પટ વિશાળ હોવાને

કારણે તેમાં દલિતોની વેદના-વ્યથા, રહેણી-કરણી એમનો પહેરવેશ, એમના રીવાજો, એમના વ્યવસાયો,

એમની ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક ગતિ-વિધિ વગેરેનું સઘનચિત્ર કવિતા અને નાવલિકાને મુકાબલે નવલકથામાં વધારે સારી રીતે આલેખી શકવાની શક્યતા છે.

‘દિવ્યચક્ષુ’ (૧૯૩૧) – રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

આ નવલકથામાં લેખકે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સમાજસેવા, સ્વદેશી આંદોલન, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, પોલીસના અત્યાચાર, અંગ્રેજ અમલદારોની સીધી કે આડકતરી જોહુકમી, રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને સામાજિક પરિવર્તન વગેરે સમકાલીન વિચારો-ભાવનાઓનું આલેખન કર્યું છે. આ સાથે અરુણ-રંજન, અરુણ-પુષ્પા, સુશીલા-જનાર્દન અને રંજન પ્રત્યે વિમોચનના પ્રણયની કથા પણ વણી લીધી છે.

લેખકે અહીં ગાંધીજી પ્રેરિત સ્વચ્છતા અભિયાન દ્વારા ભંગી સમાજ પ્રત્યે થઈ રહેલા વ્યવસાયગત ઘૃણાને નાબૂદ કરવાનો સભાનપણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘હવે તો ભંગી પણ સારું પહેરતા અને શુદ્ધ બોલતા થયા છે.’^૧

‘હલકી કોમો ચોખ્ખું બોલે એમાં બીજાઓને શા માટે ખોટું લાગવું જોઈએ તે સમજાતું નથી. તથાપિ હલકી કહેવાતી કોમોના આચાર ઉચ્ચાર થતો સુધારો ઊંચી ગણાતી કોમો સરળતાથી સહન કરતી નથી એ જાણીતી વાત છે.’^૨

અંધપાત્ર ધના ભગત દ્વારા સમાજમાં વ્યાપેલા જાતિભેદ અને છૂઆછૂતને તર્કબદ્ધરૂપે નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ધનો ભગત ભગવાનનો માણસ છે. તે પોતાના દુશ્મનનો પણ શુભચિંતક-હિતચિંતક છે. એક વખત બજારમાં કોઈ બ્રાહ્મણને અનાયાસ જ અડી જવાથી ધનાભગત અને તેને દિશા બતાવનાર બાળક કિસનને ઢોર માર મારવામાં આવે છે. નૃસિંહલાલ જેવા પોલીસ અધિકારી તેમને રક્ષણ આપવાને બદલે જાતિદ્વેષથી ઘૃણા કરે છે. આ જુલમ વૃત્તિના મૂળ એટલાં ઊંડા છે કે એને અઘટિત સમજનારા પુલીસ અમલદાર નૃસિંહલાલ પણ એને વ્યવહારમાંથી નિર્મૂળ કરી શકતા નથી.

‘સાલો ઢેડ ! હરામખોર અડકે છે; અભડાવે છે અને પાછો સામો થાય છે. એનું ચામડું ચીરી નાખીશ.’^૩

આવા અપમાન જનક શબ્દો સાંભળે છતાં ધનોભગત વિનંતીના સૂરમાં કહે છે—

‘આ રહ્યો, બાપા ! છોકરાની ભૂલ થઈ હોય તો હું એના વતીનો એમને પગે પડું છું. છોકરું છે; એને શી સમજ?’^૪

નૃસિંહલાલ ધના ભગતને પૂછે છે કે,

‘તારે ફરિયાદ કરવી છે ?’^૫

ત્યારે ધના ભગત કહે છે :

‘ના રે ના સાહેબ ! અમારે ગરીબને ફરિયાદ શી ? એ ભાઈને એવી સમજ પડી તો એમ; બે ગડદા ખાઈ લીધા. ભગવાન બધાનું ભલું કરો ! મારે ફરિયાદ કેવી ?’^૬

ધનો ભગત પોલીસને ફરિયાદ કરતો નથી પણ ભગવાન બધાનું ભલું કરે એવું કહે છે પણ સવર્ણ અરુણ પેલા વૃદ્ધના આ શબ્દો સાંભળીને આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જાય છે. પોતાને મારનારનું પણ ભલું ઈચ્છનાર એ ઢેડમાં વધારે બ્રાહ્મણત્વ, કે સ્પર્શ માત્રથી અપવિત્ર બની એક અંધ વૃદ્ધ અને બાળકને માર મારનાર બ્રાહ્મણોમાં વધારે બ્રાહ્મણત્વ? અહીં લેખકે નાબૂદ થઈ રહેલી ‘મનુષ્યતા’ પર પ્રહાર કર્યો છે જે એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યના માત્ર સ્પર્શથી અપવિત્ર બની જાય એમાં સત્ય કેટલું ? માત્ર બાહ્ય વ્યવહારથી સ્થૂળ ભૂમિકાએ નહીં, દેખાડો કરવા ખાતર નહીં પણ માનસિક ભૂમિકાએ આભડછેટનો ભાવ ન રહે તો જ આ ઉપેક્ષિત વર્ગને શોષણમાંથી મુક્તિ મળી કહેવાય એ સત્ય લેખકના ધ્યાન બહાર નથી. ચુસ્ત વૈષ્ણવ ધનસુખલાલ અહીં એ મનોભૂમિકાએ મુકાય છે. કિશન તાવમાં સપડાયો છે. તેને સારું થઈ જાય એ માટે પુષ્પા માનતા રાખે છે ત્યારે તેને લઈને હરિ મંદિરમાં દર્શન કરાવવા લઈ જવાની છૂટ ધનસુખલાલ આપે છે. તાવમાં સપડાયેલો કિશનની ખબર કાઢી આવ્યા પછી એમના મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે – “આટલું જઈ આવ્યાં તે શું બસ હતું ? તેને સારામાં સારી હવાનો લાભ કેમ ન અપાય ? તેને ઝૂંપડી કેમ ન છોડાવાય ? તેને અડકીને બરફ કેમ ન મૂકાય ?” – આ દલિતોને સામાજિક ન્યાય આપવાની જ વાત છે. આ ઉપરાંત અરુણ અને જનાર્દનને પણ અસ્પૃશ્ય તથા સ્ત્રીઓને પણ સ્વાતંત્ર્ય લડતના અભિયાનમાં સમાન સ્થાન અપાવ્યું. રંજનને પણ ભગત અને કિસન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થાય છે. કિશનની ખબર પૂછીને ઘેર આવેલી સુશીલા સ્નાન કરે છે ત્યારે રંજનને એમ લાગે છે કે આમ કરીને તો એ આખા દલિત સમાજનું અપમાન કરી રહી છે. સુશીલા પોતે પણ પછી પૂજા કરતી વખતે એમ અનુભવે છે કે ઠાકોરજી જાણે હસતાં હસતાં પૂછે છે કે, ‘અત્યંજની સારવાર દેહને પવિત્ર બનાવે કે માત્ર સ્નાન ?

અને આ યુવાન વિધવાને સત્ય સમજાય છે કે અસ્પૃશ્યતા પણ ફરજિયાત વૈધવ્ય સરખું જ શોષણકૃત્ય છે.

આમ, આ નવલકથામાં લેખકે સર્વાર્થ પાત્રોની બદલાતી માનસિકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે પણ સર્વાર્થ માનસિકતા સંપૂર્ણ બદલાઈ છે એવું નથી. કેટલાંક પાત્રોના મનમાં ઊંડે ઊંડે પણ અસ્પૃશ્યતા રહેલી જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત દલિતોમાં પણ આત્મગૌરવ, સ્વાભિમાન, સ્વમાનની લાગણી છે તે પણ લેખકે દર્શાવ્યું છે. આવનાર પેઢી દલિત સ્થિતિમાંથી કદાચ મુક્ત થઈ શકશે એવો અણસાર અહીં જોઈ શકાય છે. ભાષા સરળ છે પણ વિષયવસ્તુનું સંયોજન અસરકારક નથી.

‘ગ્રામલક્ષ્મી’ – રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

આ નવલકથામાં ર.વ દેસાઈએ પ્રવર્તમાન દુષણને દૂર કરવા માટે ગામોદ્ધારના એક પછી એક કાર્યક્રમો શિક્ષિત કથાનાયક અશ્વિન દ્વારા કરાવી બદલાતા ગ્રામજીવનની ઝાંખી કરાવી છે. અશ્વિન ઊંચી કોમનો હિંદુ છે. અશ્વિન નોકરીની શોધ આદરે છે પણ તેમાં તેને સફળતા મળતી નથી. પોતાની શેરીમાં આવતા પગ ભારે થાય છે, પાછા જવાનો વિચાર કરે છે, ઘરે પહોંચીને જમતો નથી, અને જે રીતે વાત કરે છે એમાં નોકરી ન મળ્યાની ભારે નિરાશા પ્રગટ કરે છે. નોકરીમાં નિષ્ફળતા મળતા અશ્વિન પત્નીને ઊંઘાડીને તળાવમાં ડૂબીને આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેની સમક્ષ ગ્રામલક્ષ્મી પ્રગટ થઈને તેને ગામડાની સેવા કરવાનો આદેશ આપે છે. ત્યારબાદ કથાનાયક ગામડાના ઉદ્ધાર માટે એક પછી એક કાર્ય આરંભે છે. જેવા કે શિક્ષણ, ગ્રામ સફાઈ, સ્ત્રી ચેતના, વિધવા વિવાહ, હિંદુ-મસ્લિમ ઐક્ય અને નિવારણ વગેરે. અહીં ‘દિવ્યચક્ષુ’ ની જેમ અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ગોણ રૂપે રજૂ થયો છે. ભીલ અને કોડી જાતિના મજૂરો ન મળે ત્યારે જ અંત્યજને કામે રાખે છે અને એ સંજોગોમાં પણ એમના પ્રત્યેનો તિરસ્કાર તો દૂર થતો જ નથી. રામા પટેલ અને તેમના પુત્રોનો કાનજી સાથેનો વ્યવહાર આનાં દ્રષ્ટાંતો છે. અંત્યજોને એટલો શારીરિક, માનસિક ત્રાસ આપે છે કે ખુદ કાનજીએ પણ પોતાની જાતને અસ્પૃશ્ય તરીકે સ્વીકારી લીધી છે. એ આ પરિસ્થિતિની સૌથી મોટી કરુણતા છે. આ શોષણ, અપમાન કેટલી હદનું છે તે જોઈએ-

ખેતરથી પાછો ફરતા અશ્વિન જુએ છે કે અત્યંજને ગામને ફૂલેથી પાણી ભરવાનો હક્ક નથી તેની વિનવણીઓ ઊજળિયાત સ્ત્રીઓ લક્ષમાં લેતી નથી અને ફૂલો કોઈ સમરાવી આપતું નથી તેમ બીજો ફૂલો કરાવવા જેટલા પૈસા તેમની પાસે નથી. સર્વાર્થોની નફ્ટાઈ તો ત્યારે જોવા મળે છે જ્યારે તળાવની

તૂટેલી પાળીમાંથી ઘસતાં પાણીને રોકવા વણકર કાનજી વિષ્ણુરામના હાથમાંથી ડાંગ લે છે તેથી ગુસ્સે થઈ વિષ્ણુરામ તેને તળાવમાં ધકેલી દે છે.

આમ, આ નવલકથામાં ગ્રામોદ્ધારની વાત કથારૂપે ગૂંથતા લેખકે ગ્રામજીવનની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની તીક્ષ્ણતાને વેધક રીતે આલેખી છે.

‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ (૧૯૩૭) – ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી

આ નવલકથા ૧૯૩૭માં પ્રગટ થઈ હતી.ઓગણીસમી સદીના અસ્ત અને વીસમી સદીના ઉદાઢના સમયની સોરઠી જીવનની વાતાવરણ પ્રધાન પ્રાદેશિક નવલકથા છે.નાયક નહિ,નાયિકા નહિ,પ્રેમનો ત્રિકોણ એવી આ સોરઠી જીવનની જનકથા છે. નાયક આખો જન સમાજ છે. અહીં લેખકે વેઠિયાઓનું દારુણ ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે.

‘વસુંધરાના વહાલાં દવલાં’(૧૯૩૭) – ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી

આ નવલકથામાં દલિત સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે.કથાનું પાત્ર અમરચંદ શેઠ એક તરફ તેજુના પિતાને ગામમાંથી હાંકી કાઢવાની યોજનાઓ ઘડે છે અને બીજી બાજુ કપાસ ચોરી કરાવવામાં એનો ઉપયોગ કરે છે.જે લોકો વિષયવાસનાથી પ્રેરાઈને તેજુના તંબુની આસપાસ આંટાફેરા કરે છે તેઓ જ તેને માનવભક્ષીણી કહીને ગામમાંથી હાંકી કાઢે છે ! આ પ્રસંગમાં દલિતોની ચાતનાઓ,પીડાઓ માટે સમાજનો ઉપલો વર્ગ જ જવાબદાર છે.પ્રપાત શેઠે તેજુનું શીયળ લૂંટ્યું છે, તેના પુત્રને રઝળાવ્યો, ગરીબો પીડિતોને લૂંટવાનું કે સગર્ભા સ્ત્રીઓને ઘરબહાર કાઢીને કરજ વસૂલ કરે છે. લખડીનું પણ શોષણ થાય છે,તે વેચાય છે,જેલમાં જાય છે, જાત વેચ્યા છતાં એના પૈસા મળતા નથી. શીલા અને નંદુને પણ ભૂખના દુઃખે અને ધનિકો દ્વારા થતાં શોષણે જ અવળે માર્ગે વાળ્યાં છે.આ નવલકથામાં લેખકે દલિતોને થતાં શોષણ, પીડાઓ,ચાતનાઓ અને નારી સંવેદનનો ચિતાર આપ્યો છે.

આ ઉપરાંત તેમની પાસેથી ‘કાળચક્ર’ નામની નવલકથા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ નવલકથામાં લેખકે ૧૯૪૦-૫૦ના સમયની સામાજિક સમસ્યાઓનો ચિતાર આપ્યો છે. અહીં પણ દલિત ચેતના કેન્દ્રસ્થાને છે.

‘કલ્પવૃક્ષ’ – ઈશ્વર પેટલીકર

આ નવલકથામાં ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના વણકરોની આપવીતી વ્યક્ત થઈ છે. તત્કાલીન હરિજન સમાજનું વેધક ચિત્ર અહીં ઉપસાવ્યું છે. કથાનાયક વડોદરાની છાત્રાલયમાં ભણતો યુવાન ગણેશ છે. ગણેશ સરલા, મૂળચંદ, ચંદુ મોટાભાઈ વગેરે પાત્રોનું જીવંત આલેખન કર્યું.

જીવણબાપા કહે છે કે, “સ્વરાજ આવ્યું છે. હરિજનોને બીજા નાગરિક જેટલા હક્ક મળ્યા છે પરંતુ એ હક્કોનો ભોગવટો કરી શકે તેવી સ્થિતિ હરિજનોમાં આવી નથી આજે સમાજ એ માટે તૈયાર નથી. આ સ્થિતિમાં તમારા જેવા ભણેલા વર્ગની જવાબદારી અનેકગણી છે. આજે પચ્ચીસ વર્ષથી આ છાત્રાલય ચાલે છે. છતાંય એનો ગૃહપતિ તમારામાંથી આવ્યો નથી...સવર્ણો સેવા કરશે પણ તે ઉપર ઉપર જ, અંદર ઊંડાણની એમને ખબર નહિ પડવાની અને પડશે તો પણ એને બાળી દેવા જેવો વડવાગ્રિ એમના સેવાકુંડમાં પ્રકટાવવાનો નહિ. કોઈવર્ગની નક્કર સેવા તે વર્ગનો માણસ જ કરી શકે” ૭

જીવણબાપનું આ વક્તવ્ય સાંભળીને દલિત યુવાન ગણેશનું હૃદય પરિવર્તન થતાં બી.એ.ની પરીક્ષાને આગલે દિવસે, ડીગ્રીની ચિંતા કર્યા વગર, પોતાના વણકર સમાજની સેવા કરવા પહોંચી જાય છે અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરવા લાગી જાય છે. તેના આ કાર્યોમાં અનેક અવરોધો, મુશ્કેલીઓ પણ આવે છે. સવર્ણ મોટાભાઈ પોતાની ખાળીમાંકામ કરતા દલિત કોમના લોકોને રોજીરોટી છીનવાઈ લેવાની ધમકી આપીને ગણેશને સાથ-સહકાર આપતા રોકે છે પરંતુ બીજી તરફ વિધવા સરલાનો એ જ ગામની ભાણી હોવાને નાતે તેને પૂરો સાથ-સહકાર આપે છે. સરલા હરિજન આશ્રમની પ્રવૃત્તિ દ્વારા ખરા અર્થમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારવા કટિબદ્ધ બને છે. ગણેશ પોતાનાં સમાજ માટે પ્રતિબદ્ધ છે. તો બીજી બાજુ એમના જ સમાજના કેળવણી પામેલ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં જ ભાઈ-ભાડુંઓ માટે લડવાને બદલે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં રચ્યા-પચ્યા રહે છે તેથી ગ્રામજીવન જીવતા હરિજનોની સ્થિતિ વધુ કરુણ બને છે. પણ આ બાબતથી ગણેશ વાકેફ છે એટલે તે પોતાના જ વાસથી અસ્પૃશ્યતા નિવારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગણેશ જ્યારે ભંગીને ત્યાં પાણી પીને આવે છે. ત્યારે તેની સાથે આવેલા જે ગામલોકો હતા તે પણ એના પર ખ્રિસ્તી થયાનો મુકાબલ આરોપ સાચો માની છે અને એને હેરાન કરે છે પણ ગણેશ કોઈપણ જાતનો ડર રાખ્યા વગર કહે છે,

“આપણે જો ભંગીને સરખા હક્ક આપવા તૈયાર ન હોઈએ તો સવર્ણો પાસે

અસ્પૃશ્યતા ટાળવાનું કહીએ તે શોભે નહિ.” ૮

અહીં લેખકે દલિત સમાજનું રોજબરોજના જીવનનું આબેહુબ આલેખન કર્યું છે. ગણેશ, સરલા, મોટાભાઈ, મૂળચંદ, ચંદુ વગેરે પાત્રો જીવંત લાગે છે. વાસ્તવના નિરૂપણમાં સર્જકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિનો પરિચય થાય છે. આ ઉપરાંત વાસ્તવદર્શી વર્ણનશૈલીને કારણે પણ આ નવલકથા નોંધપાત્ર છે.

‘અંતર પટ’ – સ્નેહરશ્મિ

સ્નેહરશ્મિની ‘અંતરપટ’ ગાંધીવિચાર પ્રભાવ હેઠળ હરિજન સમસ્યા સાથે સંકળાયેલી નવલકથા છે. અહીં કથાનાયિકા પત્ની ને કથાનાયક કેશુ બંને હરિજન જ્ઞાતિના છે. અહીં પત્ની પિતાના આગ્રહથી શહેરના કન્યાગૃહમાં શિક્ષણ મેળવીને શિક્ષિત યુવક કેશુ સાથે લગ્ન કરે છે. તત્કાલીન સમાજમાં રહેલા અસામાનતાના ખ્યાલોમાં વારંવાર ભોગ બનવાનું પત્નીને ભાગે આવ્યું અને એનો સામનો પણ કરે છે. પત્ની પોતાનાં ગામના જ બ્રાહ્મણ યુવક નરહરિથી આકર્ષાય છે અને તેનાં દાંપત્યજીવનમાં અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. કથાના અંતે મૃત્યુક્ષણોને જીવતા કેશુના પ્રેમના અનુભવથી પતિ-પત્ની અંતરપટ છેદાય છે. કારદુર્ઘટનામાં ઘવાયેલો કેશુ અંતે મૃત્યુ પામે છે. કેશુનું મૃત્યું પત્ની પર એક ઘેરી છાયા છોડી જાય છે. નવલકથાનું કથાવસ્તુ સર્જકના પાત્રો સધાયેલી સંવેદનાને કારણે રસપ્રદ બન્યું છે.

આમ, દલિત વિષયવસ્તુ, દલિતપાત્રો, દલિત સમસ્યા અને દલિત સંવેદના અભિવ્યક્ત કરતી નવલકથાઓમાં ગાંધીયુગના લેખકો દ્વારા સહાનુભૂતિ પૂર્વક ઠીક ઠીક લખાઈ છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ(૧૯૮૧). દિવ્યચક્ષુ, પંદરમી આવૃત્તિ.
- પેટલીકર, ઈશ્વર (૧૯૫૬). કલ્પવૃક્ષ, પ્રથમ આવૃત્તિ.
- મેઘાણી, ઝવેરચંદ(૧૯૯૫). સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી , ત્રીજી આવૃત્તિ
- વ્યાસ, ગુણવંત (૨૦૦૮). દલિત સાહિત્ય અભ્યાસ અને અવલોકન, પ્રથમ આવૃત્તિ.
- ચૌધરી રઘુવીર અને શર્મા રાધેશ્યામ (૧૯૭૭). ગુજરાતી નવલકથા, પ્રથમ આવૃત્તિ
- ડૉ. ઠાકર, ધીરુભાઈ(૧૯૯૪). અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગાંધીયુગ.

ભૌતિક ઘટકો પર પસંદ કરેલા આસનોની અસર

ડૉ. પ્રકાશભાઈ એસ. રાઠવા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, શારીરિક શિક્ષણ

સી. બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડિયાદ

Page 46 to 50

પરિચય

યોગાસનોનો ઇતિહાસ સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય ઋગ્વેદનો છે, પરંતુ યોગ પરનો પ્રથમ સંપૂર્ણ પાઠ પતંજલિ દ્વારા લખવામાં આવ્યો હતો, 500 વર્ષ પૂર્વે, આસન એ પતંજલ યોગ (અષ્ટાંગ યોગ)નું ત્રીજું પગલું છે અને સ્વામી સ્વાત્મારામ દ્વારા લખાયેલ હઠ યોગ પ્રદીપિકાનું પ્રથમ પગલું છે (હઠ યોગનો મૂળ પાઠ). આસન શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ ‘આસ’ પરથી આવ્યો છે જેનો અર્થ ‘અસ્તિત્વ’ થાય છે, આમ, અસ્તિત્વની સ્થિતિ આસન અથવા સ્થિતિ છે. પતંજલિ આસનને સ્થિર અને આરામદાયક સ્થિતિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. તે વધેલી કાર્યક્ષમતા, સહનશક્તિ, રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં વધારો, શાંત અને શાંત મન, લાગણીઓ પર સરળ નિયંત્રણ અને વલણમાં સુધારો જેવી અસરો માટે જાણીતું છે. વર્તમાન અભ્યાસ પસંદગીના આસનોની અસર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જેમ કે. સર્વાંગાસન, હલાસન, મત્સ્યાસન, ચક્રાસન ધનુરાસન, પશ્ચિમોત્તનાનાસન, અર્ધ મત્સ્યેન્દ્રાસન, પદહત્સા આસન, ઉત્કટ આસન પસંદ કરેલ ભૌતિક ઘટકો પર. વિઝ. તાકાત, ઝડપ, સંકલન ક્ષમતા અને સહનશક્તિ. અભ્યાસમાં અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે પસંદ કરેલા ભૌતિક ઘટકો પર આસનની નોંધપાત્ર અસર પડશે. જો કે વિદ્યાર્થીઓની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓને નિયંત્રિત કરવાનું સંશોધક તરફથી શક્ય ન હતું.

પદ્ધતિ અને કાર્યપદ્ધતિ

આ અભ્યાસ પ્રાયોગિક છે, જ્યાં પૂર્વ અને પરીક્ષણ પછીની પ્રાયોગિક ડિઝાઇનને અનુસરવામાં આવી છે.. વર્તમાન અભ્યાસમાં યુનિવર્સિટીના વિવિધ અધ્યાપન વિભાગોમાં અભ્યાસ કરતા મહર્ષિ દયાનંદ યુનિવર્સિટી, રોહતકના કેમ્પસમાંથી 40 પુરૂષ હોસ્ટલર વિદ્યાર્થીઓના જૂથને રેન્ડમલી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. વય જૂથ શ્રેણી 18 થી 25 વર્ષની વચ્ચે હતી. થીસીસ 40 વિદ્યાર્થીઓને બે જૂથોમાં સમાનરૂપે વિભાજિત કરવામાં આવ્યા હતા, જેમાં પ્રત્યેક 20 વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓના આ બે જૂથોને સામાન્ય વોર્મિંગ અપ સાથે ચોક્કસ કસરત આપવામાં આવી હતી. ગ્રુપ Aને પસંદગીના યોગ આસનો આપવામાં આવ્યા હતા જેમ કે. સર્વાંગાસન, હલાસન, મત્સ્યાસન, ચક્રાસન ધનુરાસન, પશ્ચિમોત્તનાનાસન, અર્ધ મત્સ્યેન્દ્રાસન, પાદહત્સા આસન, ઉત્કટ આસન. ગ્રુપ B નિયંત્રિત જૂથ હતું અને તેને સામાન્ય વોર્મિંગ અપ એક્સરસાઈઝ સિવાય કોઈપણ પ્રકારની કસરત આપવામાં આવતી ન હતી. આ વિદ્યાર્થીઓએ સંશોધકની કડક દેખરેખમાં સવારના સત્ર દરમિયાન દરરોજ એક કલાકના નવ અઠવાડિયાના પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ માટે યોગિક આસનની પ્રેક્ટિસ કરી હતી. આ એક કલાકનો તાલીમ કાર્યક્રમ 20 મિનિટનો સામાન્ય વોર્મિંગ અને હળવા કસરતો વત્તા 35 મિનિટનો હતો. આસનનું સમયપત્રક અને સામાન્ય શ્વાસ સાથે 5 મિનિટ સવાસન. 30 સેકન્ડના રોકાણ સાથે દરેક આસનના લગભગ એક રાઉન્ડથી તાલીમ શરૂ કરવામાં આવી હતી અને દરેક આસનમાં એક મિનિટના રોકાણ સાથે 3 રાઉન્ડ સુધી પહોંચી હતી અને બાકીની 30 સેકન્ડ બે આસનો વચ્ચે હતી. જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં રાઉન્ડની વચ્ચે યોગ્ય આરામ આપવામાં આવ્યો હતો.

ઉપયોગમાં લીધેલ સાધન

પ્રાયોગિક પહેલા અને પછીના તબક્કે પસંદ કરેલ ચલ પર ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો. ડેટા એકત્રિત કરવા માટે નીચેની કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

વિષયોની ક્ષમતા.

પુલ-અપ્સ -	હાથ અને ખભાની તાકાત માપવા.
સિટ-અપ્સ -	પેટની શક્તિ અને સહનશક્તિ માપવા
શટલ રન -	સંકલન ક્ષમતા માપવા
સ્ટેન્ડિંગ બ્રોડ જમ્પ -	વિસ્ફોટક શક્તિ/શક્તિ માપવા
50- ચાર્ડ ડેશ -	ઝડપ માપવા માટે.
600 ચાર્ડ રન -	સહનશક્તિ માપવા માટે

પરિણામ અને ચર્ચા

કોષ્ટક 1 : આસન ગ્રુપ ટેસ્ટ આસન જૂથ ભૌતિક ઘટકોના પૂર્વ-પરીક્ષણ અને પરીક્ષણ પછીના સરેરાશ વચ્ચેનો તફાવત.

Components	Asan Group Pre-test		Asan Group Post-test		t-Test
	Mean	SD	Mean	SD	
પુલ-અપ્સ	૪.૫૫	૧.૧૪	૬.૨૫	૧.૧૧	૭.૩૭*
સિટ-અપ્સ	૨૦.૪૫	૩.૧૧	૨૩.૯૦	૨.૬૩	૫.૯૨*
શટલ રન	૧૨.૭૬	૧.૨૨	૧૨.૭૦	૧.૧૮	૩.૬૯*
સ્ટેન્ડિંગ બ્રોડ જમ્પ	૧.૯૨	.૦૯	૧.૯૭	.૦૯	૪.૧૬*
50- ચાર્ડ ડેશ	૬.૮૪	.૭૧	૬.૬૪	.૨૪	૧.૨૮
600 ચાર્ડ રન	૧.૫૦	.૧૦	૧.૪૬	.૧૨	૨.૦૦*

મહત્વના 0.05 સ્તરે નોંધપાત્ર; 1.05 (19) = 2.093

કોષ્ટક 2: પ્રી-ટેસ્ટ અને પોસ્ટ-ટેસ્ટ સરેરાશ વચ્ચેના નિયંત્રિત જૂથ તફાવતો ભૌતિક ઘટકો

Components	Controlled Group Pre- test		Controlled Group Post- test		t-test
	Mean	SD	Mean	SD	
પુલ-અપ્સ	૪.૦૫	૧.૫૦	૪.૩૦	૧.૦૩	.૯૬
સિટ-અપ્સ	૨૧.૪૦	૨.૮૧	૨૧.૩૫	૨.૭૫	.૧૬
શટલ રન	૧૩.૧૫	.૮૩	૧૩.૧૫	.૮૨	.૪૪
સ્ટેન્ડિંગ બ્રોડ જમ્પ	૧.૯૩	.૦૮	૧.૯૩	.૦૮	.૦૦
50- ચાર્ડ ડેશ	૬.૭૨	.૨૫	૬.૭૧	.૨૪	.૪૯
600 ચાર્ડ રન	૧.૬૧	.૨૨	૧.૬૦	.૨૧	.૭૦

મહત્વના 0.05 સ્તરે નોંધપાત્ર, $t_{.05}(19) = 2.093$

પુલ-અપ્સ અને સીટ-અપ્સના માધ્યમો આસન જૂથોની પૂર્વ કસોટી કરતા પોસ્ટ ટેસ્ટમાં વધારે છે. અને તેમની ટી-ટેસ્ટ નોંધપાત્ર છે. તે સૂચવે છે કે ખભાની મજબૂતાઈ અને આસન જૂથની પેટની શક્તિ અને સહનશક્તિ વધી છે. જ્યારે બીજી બાજુ, આ મુલ્યો નિયંત્રિત જૂથ માટે નોંધપાત્ર નથી તે સૂચવે છે કે તે જૂથના ખભા અને પેટની શક્તિમાં કોઈ નોંધપાત્ર ફેરફાર થયો નથી. સમાન જૂથની પૂર્વ કસોટીની તલુનામાં આસનજૂથની પોસ્ટ ટેસ્ટમાં શટલ રનનો સમય ઘટ્યો છે અને ટી-ટેસ્ટ ટેસ્ટ મુલ્ય નોંધપાત્ર છે જે સૂચવે છે કે આસન જૂથની ચપળતામાં વધારો થયો છે. જો કે નિયંત્રિત જૂથ ઝડપ અને ચપળતામાં આવા કોઈપણ ફેરફારોને સૂચવતું નથી. આસન જૂથની પ્રી-ટેસ્ટથી પોસ્ટ ટેસ્ટ સુધી સ્ટેબિલિટી બ્રોડ જમ્પનો સરેરાશ 5 સેમી થયો છે, જ્યારે નિયંત્રિત જૂથમાં આપો કોઈ ફેરફાર જોવા મળ્યો નથી તે દર્શાવે છે કે વિસ્ફોટક શક્તિ માત્ર આસન જૂથના કિસ્સામાં જ વધી છે. 50 યાર્ડ ડેસ માટે ટી-ટેસ્ટ વાલ્યુ ન તો આસન જૂથના છે કે ન તો નિયંત્રિત છે, જે સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે છે કે આસનથી દોડવાની ગતિ પર ભાગ્યે જ કોઈ અસર થાય છે. 600 યાર્ડ ડેશમાં, આસન જૂથના કિસ્સામાં ટી-ટેસ્ટ મુલ્ય નોંધપાત્ર છે તે હકીકત દર્શાવે છે છે કે આ પસંદ કરેલા આસનોએ આસનજૂથની સહનશક્તિમાં વધારો કર્યો છે. જ્યારે નિયંત્રિતજૂથની બિન- મહત્વપૂર્ણ ટી મુલ્ય નિયંત્રિતજૂથની સહનશક્તિમાં કોઈ ફેરફાર સચૂવે છે. ટેબલ-૧ અને ટેબલ-૨ આસનજૂથ અને નિયંત્રિતજૂથની પૂર્વ અને પછીની કસોટીનો ડેટા દર્શાવે છે.

નિષ્કર્ષ

સંશોધનના પરિણામોએ અનુમાન લગાવ્યું છે છે કે શક્તિ, સહનશક્તિ અને સંકલનશીલ ક્ષમતાઓ જેવા ભૌતિક ઘટકો પર આસનોની નોંધપાત્ર અસર થાય છે. જ્યારે આસનના અભ્યાસ દ્વારા ગતિ વધારી શકાતી નથી

સંદર્ભ સૂચિ :

1. બાલ, બલજિનંદર , સિંઘ અને પી.જે. કૌર (2009). ચપળતા અને સુગમતા સ્તર પર હઠ યોગમા પસંદ કરેલા આસનોની અસરો.
2. બ્રાર, ટી.એસ. (2004). ટ્રેક અને ફિલ્ડ કાર્યકારી તકનીકો. ફેન્ડસ પબ્લીકેશન, નવી દિલ્હી સંસ્થાનમ

3. આર. (1976). ઉર્જા ખર્ચ પર પસંદગીના આસનની પ્રેક્ટીસની અસર યોગ-મીમાંસા કૈલ્યધમા
લોનાવાલા વોલ્યુમ. XVIII, નંબર 3 અને 4.
4. ઠાકર, વિમલા (1977). યોગ તરીકે જીવન. મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્હી
5. ઉપ્પલ, એ.કે. (2009). રમતગમતની તાલીમનું વિજ્ઞાન ફેડ્ડસ પબ્લીકેશન(ભારત)

The Role of Media in Politics

Dr. Surajben B. Vasava

Head of Dept. of Political Science

Assistant Professor

C. B. Patel Arts College, Nadiad

Page 51 to 55

Introduction:

The media performs the key function of the political verbal exchange method in any political system. Media refers to various means of communication that assist in speaking to a big wide variety of people at the identical time. Most of the specific forms of media, best the function of mainstream media e.g., the newspaper or the click, the Radio, and the TV might be mentioned right here. The main function of the media is to tell the people approximately the contemporary social, political and economic issues and to form and express strong aware public opinion. Due to the fact one of the predominant situations for the achievement of democracy is the strong awakening, public opinion. In step with MacIver, 'This incessant pastime of popular opinion is the dynamic of democracy'.

With the development of era, the position and significance of mass media in shaping humans' attitudes, mind is growing. What function the media will play in a country depends on i) the nature of the country gadget, ii) how tons humans revel in freedom in that country, and iii) how the ruling magnificence uses the media to build public consent or legitimacy.

Reviewing the role of media of different international locations, it's far seen that during some international locations it plays an essential function in strengthening the winning values and in different international locations in opposing them. It is also visible that in some countries the authorities are encouraging the media and some wherein it's far controlling. The manipulate and effect of mass media are most vital consideration in all political device. Socialist and autocratic regimes are especially worried with authority's manager of the mass media. For example, in a socialist and autocratic machine, the authorities control the media. Also, in our United States of America radio and television have been operated underneath the supervision of kingdom committee. Within the liberal democratic system, the exception to that is visible, however the media is dominated by means of the rich or influential lessons.

Limit of mass media opposition in liberal democratic gadget and the diploma of government control may be extra subtle. The trivialization of political information, the manner in which

records is presented and what's ignored may be politically large.....' Earlier than making a choice in this situation, it's far important to see how a great deal the proprietor has interfered within the enhancing or whether there may be any political bias.

Media as a way for the Formation of Public Opinion:

As an instrument for the formation of public opinion, the click or the newspaper publishes the court cases of the people and the info of various problems of the society. Newspapers interpret information, offer information on peoples hopes, aspiration and grievances, describe and critique government guidelines, analyze political occasion into a specific view factor. Articles and editorial remarks of the newspaper have a profound effect at the human beings and significantly influence their perspectives. The authorities have to be restricted and cautions for fear of detrimental grievance from the click. But there's a few great criticism against the newspaper. Every newspaper creates its personal devotees who worship on the supposed belief that it delivers the coolest for them. Moreover, the manifestation of an 'Uneasy relation between huge enterprise and democracy' thru the press owns a critical risk to democracy itself. (Corry).

As Finer points out, "the quantity of objectively actual records and balanced opinion is at the whole, small, and the click has received and excellent dominance over opinion anxious rather than correcting its defects'. Because the effect of the newspaper at the human beings is deep and extensive, it needs to offer trustworthy and correct news in an unbiased way. Prof. Laski stated of the want for honest and unbiased information insurance to preserve political freedom. Corry also said to present central authority organization energy to sensor truth and opinion would draw all of the power-hungry detail inside the community into a conflict to get control of the authorities. Democracy desires a loose press, but it can't be located thru governmental law of the press. (Corry).

Radio and television also are one of the most powerful methods of influencing public opinion. They affect each person, educated and uneducated. Humans in remote rural areas additionally get numerous information of the U. S. via them. Radio and TV assist to form public opinion via its information coverage, evaluate and survey. However in lots of cases the authorities have managed over radio and television. As an end result, there is no antigovernment dialogue.

Media & Politics: Theoretical attitude:

Although there is a near relationship between politics and the media, it is able to in no way be explained truly or unilaterally. Reviewing the theoretical context, it's far visible that liberal theorists say that media and democracy are complementary to every other. Right here the media

is an unbiased organization. According to liberal thinkers' media are recognized as the fourth pillar of democracy. On the one hand media gives information to the people on diverse issues; it additionally protects the people from abuse of strength by way of criticizing authority's paintings. In this way the media plays the function of watchdog. The names of Thomas Carlyle and Edmund Barke are awesome as example here.

alternatively, Marxist theorists see the media as part of a superstructure intently linked to the monetary base the independent positions of the media are denied right here. Marxist theorists Ralph Miliband said the editors and the newshounds in newspaper and other media business enterprise rely upon the proprietors for their jobs and consequently will no longer use any apparent autonomy they may need to face up to the dissemination of bourgeois' ideology. Another Marxists theorist Althusser considers the media to be a part of the ideological kingdom equipment.

Certainly Gramsci sees the media as method of establishing the dominance or hegemony of the rulers with the aid of gaining the consent of the ruled. They argue that during this way bourgeois develops a sort of 'false magnificence consciousnesses. However, the concept of media possession and control of conventional Marxism turned into criticized with the aid of pluralist theorists. They believe that there is no regulatory ruling elegance right here. The government acts as the main regulator of media possession and contents. Additionally they attention on business needs and income in place of ideological country apparatus. The name of pluralist thinker James Whale is in particular giant in this example.

Media and Politics: essential Appraisal

Professor Ball said about the quandary of the media, "it could be that readers and visitors are only inclined to expose themselves to political beliefs that they already agree with and perhaps the relative apathy, now not to be careworn with lack of understanding of the populace can be an exquisite way of defense against the on slot of mass media. Current democracy is an indirect or consultant democracy. In this kind of democracy sovereignty of the people will become a reality via election. but within the massive countries, as the direct function of the human beings diminishing, reluctant of the political events, political businesses they have an impact on of the media as a mediator is increasing.

The function of the media is simple in making the rulers and coverage makers aware about their duties throughout elections, sensitizing them on the call for of the citizens and making the electorate aware about diverse political troubles. Therefore, media sets its schedule to make the people aware of the critical political troubles. It decides which troubles may be crucial inside the subsequent elections. On the opposite hand, politicians also participate on this sport. In this

manner verbal exchange is mounted among the media, human beings and politicians. The authorities use the media to establish the legitimacy of the existing political system. Numerous strategies are used to construct the consent of the people.

One in all them is political advertisement. In this situation the features of a political birthday celebration or management are unilaterally expressed. Additionally, the demand of the people is given priority by using making the advertisement appealing thru languages, symbols and pictures. The cause of such commercial to make earnings, to entertain the listener, viewer or reader and to accumulate revenues. There is lots of discussion approximately what function the media performs in electorate politics or how lots it's going to have an effect on the electoral behaviors of the human beings. In fashionable, it may be said that information is a marketable manufactured from media, so the possibility of 1-sided records stays. But, the media highlights any latest political, social, event that could have an effect on electoral politics. Another essential function of the information media is within the field of election surveys.

The cause of media polling throughout the election campaign is to draw the eye of the voters to the candidates and to introduce the troubles, which is right for democracy or exception can also occur. The role of the media is likewise growing within the case of exit polls. But, the question stays approximately its accuracy, mainly in a big us of a like India. Following Professor Ball, we are able to say that “the motion isn't always most effective one way: thoughts, demands, opinions, are being communicated from underneath as properly.

Human beings express their views on various political problems. Therefore, the function of media in public opinion polls is growing which affects government coverage making and selection-making procedure.

Conclusion:

Based totally at the above dialogue it may be stated that media performs two forms of role in the technique of political verbal exchange. As recognized as the unbiased role of the media, the function of the media as a tool for constructing the legitimacy of politicians or rulers is plain. Even though the extent of the media's influence on political opinions and alternatives is not accurately measurable, it is not viable to separate it from political life, alternatively it is developing. It is also proper that in the age of electronic media, exposure of the news and commercial could be very high-priced. As a result, independent and impartial information insurance has become a farce. The media has an enchantment to the visitors. Furthermore, in a competitive political gadget, the media has to serve information consciously.

So, despite the fact that government manipulate is tight, opposition inside the media keeps. Leaders of political parties also frequently do not use the media nicely. American political scientist Richard Rose rightly says, “Politicians may additionally be his own worst enemy on this field” (Ball, 1988). So as to play the function of the fourth pillar of the democratic system, the media has to serve news objectively to the readers, listeners and visitors, don't forget what is the more political and social obligation of them. Alternatively, media has to be use for positive purposes through casting off excessive bad mindset closer to media.

REFERENCES:

1. Jones, John; Olaniran, Bolane; Williams, Indi (2020-02-27). "Social Media Effects: Hijacking Democracy and Civility in Civic Engagement". Springer Nature - PMC COVID-19 Collection. Rhetoric, Politics and Society. National Library of Medicine: 77–94. ISBN 978-3-030-36524-0.
2. Pros and Cons (2014). Social Media and Elections". www.surveyandballotsystems.com. Retrieved 2024-04-24.
3. Wellman, Barry(2012). Networked: The New Social Operating System. MIT. ISBN 978-0262017190.
4. Rosen, Jay, (2015).The People Formally Known as the Audience. Press Think.

Artificial Intelligence and its impact on society

Dr. Parvinben Firozbhai Mansuri

Assistant professor

Dept. of sociology

C. B. Patel Arts College, Nadiad

pari13587@gmail.com

Page 56 to 73

Introduction

Artificial Intelligence (AI) has rapidly evolved from a futuristic concept to an integral part of our daily lives, significantly transforming various aspects of society. With its roots in the mid-20th century, AI has come a long way, driven by advancements in computing power, algorithmic innovation, and an exponential increase in data availability. Today, AI technologies such as machine learning, natural language processing, and computer vision are embedded in numerous applications, from personal assistants like Siri and Alexa to sophisticated systems that analyze medical data and drive autonomous vehicles. The impact of AI on society is profound, encompassing economic, social, ethical, and cultural dimensions.

At the forefront of AI's influence is its ability to enhance productivity and efficiency across industries. In the business world, AI-driven automation and data analytics enable companies to streamline operations, make informed decisions, and predict market trends with unprecedented accuracy. For instance, AI algorithms can process vast amounts of data to identify patterns and insights that human analysts might overlook, leading to more effective strategies and improved financial performance. In manufacturing, AI-powered robots and smart factories are revolutionizing production processes, reducing costs, and minimizing errors.

The healthcare sector has also witnessed significant benefits from AI. Advanced machine learning models can analyze medical images with remarkable precision, aiding in the early detection and diagnosis of diseases such as cancer. AI-driven tools assist clinicians in developing personalized treatment plans, improving patient outcomes, and reducing the burden on healthcare systems. During the COVID-19 pandemic, AI played a crucial role in tracking the spread of the virus, predicting outbreaks, and accelerating the development of vaccines.

Despite its many advantages, the integration of AI into society raises several ethical and social concerns. One of the primary challenges is the potential for job displacement due to

automation. As AI systems become more capable of performing tasks traditionally carried out by humans, there is a growing fear of widespread unemployment and economic inequality. It is essential for policymakers and industry leaders to address these concerns by investing in education and reskilling programs to prepare the workforce for an AI-driven future.

Another critical issue is the ethical implications of AI decision-making. AI algorithms are only as good as the data they are trained on, and biased or incomplete data can lead to discriminatory outcomes. For example, AI systems used in hiring processes or criminal justice may inadvertently perpetuate existing biases, leading to unfair treatment of certain groups. Ensuring transparency, accountability, and fairness in AI development is vital to mitigate these risks and build trust in AI technologies.

Moreover, the pervasive use of AI raises questions about privacy and data security. AI systems often rely on vast amounts of personal data to function effectively, prompting concerns about how this data is collected, stored, and used. Striking a balance between harnessing the power of AI and protecting individual privacy rights is a challenge that society must address through robust regulatory frameworks and ethical guidelines.

In conclusion, AI's impact on society is multifaceted, offering immense potential for innovation and improvement in various fields while also presenting significant ethical and social challenges. As AI continues to evolve, it is crucial for stakeholders to collaborate in developing responsible and inclusive AI systems that benefit all members of society. By addressing the economic, ethical, and privacy concerns associated with AI, we can ensure that this transformative technology serves as a force for good, driving progress and enhancing the quality of life for people around the world.

The historical context on AI Early Days and Conceptual Foundations

Ancient Myths and Automatons: The concept of artificial beings dates back to ancient civilizations. Greek myths featured Talos, a giant automaton made of bronze, and Hephaestus, the god of the forge, crafted mechanical servants. These stories reflect humanity's long-held fascination with creating artificial life. The foundations of AI can be traced to early work on logic and computation. Philosophers like Aristotle explored the principles of logical reasoning, while mathematicians like Charles Babbage conceived of mechanical computers.

Mid-20th Century: The formal field of AI emerged in the mid-20th century, coinciding with the development of the first electronic computers. These machines provided the necessary computing power to explore the possibility of creating artificial intelligence. The Dartmouth Workshop (1956): This event is considered the official birth of AI as a field. Leading researchers, including John McCarthy (who coined the term "artificial intelligence"), Marvin Minsky, Claude Shannon, and Nathaniel Rochester, gathered to discuss the potential of creating machines that could think. Early AI Programs: The early years of AI research saw the development of programs that could play games like checkers, solve mathematical problems, and even understand simple language.

Symbolic AI: This approach dominated early AI research, focusing on representing knowledge using symbols and rules.

AI Winters and Renewed Interest:

Challenges and Limitations: Despite early progress, AI research faced significant challenges. The complexity of human intelligence proved to be much greater than initially anticipated, and limitations in computing power and data hindered further progress.

AI Winters: These challenges led to periods of reduced funding and interest in AI, known as "AI winters."

Expert Systems and Renewed Interest: In the 1980s, expert systems, which used AI to mimic the decision-making of human experts in specific domains, gained popularity and renewed interest in AI.

Machine Learning and Deep Learning:

Rise of Machine Learning: In recent decades, machine learning has become the dominant approach in AI. Machine learning algorithms allow computers to learn from data without explicit programming, enabling them to recognize patterns, make predictions, and improve their performance over time.

Deep Learning Revolution: Deep learning, a subfield of machine learning that uses artificial neural networks with multiple layers, has revolutionized AI. Deep learning has achieved

remarkable success in areas like image recognition, natural language processing, and speech recognition.

Current Trends and Future Directions:

AI in Everyday Life: AI is now integrated into many aspects of our lives, from virtual assistants like Siri and Alexa to recommendation systems on Netflix and Amazon.

Ethical Considerations: As AI becomes more powerful, ethical concerns about bias, job displacement, and the potential misuse of AI technologies have become increasingly important.

Future Directions: The future of AI is likely to involve further advancements in machine learning, deep learning, and other areas. Researchers are also exploring new approaches to AI, such as neuromorphic computing and quantum computing.

Key Milestones in AI History

- 1950: Alan Turing proposes the Turing Test, a test of a machine's ability to exhibit intelligent behavior equivalent to, or indistinguishable from, that of a human.
- 1956: The Dartmouth Workshop marks the official birth of AI as a field.
- 1966: Joseph Weizenbaum develops ELIZA, a natural language processing program that simulates a psychotherapist.
- **1997:** IBM's Deep Blue supercomputer defeats world chess champion Garry Kasparov.
- **2011:** IBM's Watson computer wins Jeopardy! against human champions.
- 2016: Google DeepMind's AlphaGo defeats world Go champion Lee Sedol.
- 2022: OpenAI's ChatGPT chatbot gains widespread attention for its ability to generate human-like text.

This historical context provides a foundation for understanding the current state and future prospects of AI. By recognizing the key milestones, challenges, and trends in AI history, we can better appreciate the transformative potential of this technology.

Technological advancement: Machine learning and deep learning & Natural language processing

The rapid pace of technological advancements in recent years has fundamentally transformed various aspects of our lives, from how we communicate to how we work, learn, and entertain

ourselves. Among the most impactful innovations are machine learning (ML), deep learning (DL), and natural language processing (NLP). These cutting-edge technologies are driving significant progress in numerous fields, enabling unprecedented capabilities and reshaping our interaction with the digital world.

Machine Learning (ML)

Machine learning is a subset of artificial intelligence (AI) that involves the development of algorithms and statistical models enabling computers to perform tasks without explicit instructions. Instead, ML systems learn from and make predictions or decisions based on data. The versatility and robustness of ML algorithms have led to their widespread adoption across various industries, including finance, healthcare, marketing, and autonomous systems. For example, in healthcare, ML is used to predict disease outbreaks, personalize treatments, and optimize patient care processes.

Deep Learning (DL)

Deep learning, a specialized subset of machine learning, focuses on artificial neural networks with multiple layers—often referred to as deep neural networks. DL models are designed to simulate the workings of the human brain, enabling machines to process vast amounts of data, recognize complex patterns, and make informed decisions. DL has driven significant advancements in fields such as computer vision, speech recognition, and natural language understanding. Convolutional Neural Networks (CNNs) and Recurrent Neural Networks (RNNs) are among the most prominent DL architectures, with applications ranging from image and video analysis to language translation and sentiment analysis.

Natural Language Processing (NLP)

Natural language processing is a branch of AI that focuses on the interaction between computers and humans through natural language. NLP aims to enable machines to understand, interpret, and generate human language in a manner that is both meaningful and useful. The development of NLP techniques has led to the creation of applications such as chatbots, virtual assistants, language translation tools, and sentiment analysis systems. NLP combines computational linguistics with machine learning and deep learning to process and analyze large

volumes of natural language data, making it possible for machines to understand context, semantics, and nuances in human communication.

Technological Impact

The convergence of machine learning, deep learning, and natural language processing has led to significant technological breakthroughs that are shaping the future of various sectors. In finance, ML and DL models are used to detect fraudulent transactions, assess credit risk, and optimize trading strategies. In the automotive industry, these technologies power autonomous driving systems, enabling vehicles to navigate complex environments and make real-time decisions. In healthcare, NLP algorithms analyze clinical notes and medical literature to improve diagnosis and treatment planning.

Despite the remarkable progress, the integration of these technologies also presents challenges and ethical considerations. Issues such as data privacy, algorithmic bias, and the transparency of AI decision-making processes need to be addressed to ensure that the benefits of ML, DL, and NLP are realized in a fair and equitable manner.

The advancements in machine learning, deep learning, and natural language processing are driving a technological revolution that is transforming industries and enhancing our interaction with the digital world. As these technologies continue to evolve, they hold the potential to unlock new opportunities and address complex challenges, shaping the future of innovation and progress.

Economic impact

Artificial Intelligence (AI) has rapidly become one of the most transformative technologies of the 21st century. With its ability to learn, adapt, and perform tasks that traditionally required human intelligence, AI is reshaping industries and economies around the world. The economic impact of AI is multifaceted, encompassing productivity gains, job market transformations, cost savings, and the creation of new economic opportunities. In this introduction, we will explore how AI is influencing the global economy, highlighting both the potential benefits and challenges it brings.

Productivity Gains and Efficiency

One of the most significant economic impacts of AI is its potential to boost productivity and efficiency across various sectors. AI-powered automation and data analytics enable businesses to streamline operations, reduce errors, and make more informed decisions. For example, in manufacturing, AI-driven robots and smart factories are revolutionizing production processes by optimizing workflows and minimizing downtime. This leads to increased output and cost savings, which can enhance a company's competitiveness in the global market.

In the financial sector, AI algorithms are used to analyze vast amounts of data in real-time, identifying trends and anomalies that human analysts might miss. This allows for more accurate forecasting, risk assessment, and investment strategies. Similarly, in the healthcare industry, AI is being used to analyze medical images, predict disease outbreaks, and develop personalized treatment plans, improving patient outcomes and reducing healthcare costs.

Job Market Transformations

While AI brings numerous benefits, it also poses challenges, particularly in the job market. The automation of routine and repetitive tasks can lead to job displacement, particularly in sectors such as manufacturing, transportation, and retail. For instance, self-driving trucks and automated checkout systems have the potential to replace human workers, leading to significant shifts in employment patterns. However, AI also creates new job opportunities and demands for skills. As routine tasks become automated, there is a growing need for workers with expertise in AI development, data analysis, and machine learning. Additionally, AI can augment human capabilities, allowing workers to focus on more complex and creative tasks that require critical thinking and problem-solving skills. Governments and businesses must invest in education and reskilling programs to prepare the workforce for these changes, ensuring that workers can adapt to the evolving job market.

Cost Savings and Innovation

AI has the potential to drive significant cost savings for businesses and consumers. By automating processes and improving efficiency, companies can reduce operational costs and pass on these savings to consumers through lower prices. For example, in the logistics industry, AI-powered route optimization and predictive maintenance can reduce fuel consumption and

vehicle downtime, leading to cost savings for shipping companies and lower shipping costs for consumers. Moreover, AI fosters innovation by enabling the development of new products and services. AI-driven research and development can accelerate the discovery of new materials, drugs, and technologies, driving economic growth and improving quality of life. For example, AI is being used to design more efficient renewable energy systems, develop advanced healthcare solutions, and create personalized consumer experiences.

Economic Disparities and Ethical Considerations

While AI has the potential to drive economic growth, it also raises concerns about economic disparities and ethical considerations. The benefits of AI are not evenly distributed, with some regions and industries reaping greater rewards than others. For instance, countries with advanced technological infrastructure and a skilled workforce are better positioned to harness the benefits of AI, potentially widening the gap between developed and developing economies. Additionally, the use of AI raises ethical concerns related to privacy, bias, and accountability. AI systems are often trained on large datasets that may contain biases, leading to biased outcomes in areas such as hiring, lending, and criminal justice. Ensuring transparency, fairness, and accountability in AI development and deployment is crucial to address these ethical challenges and build trust in AI technologies. The economic impact of AI is vast and complex, offering both opportunities and challenges. By embracing the potential of AI while addressing its ethical and social implications, we can harness its power to drive economic growth and improve quality of life for people around the world.

Social and ethical implication

Artificial Intelligence (AI) has become an integral part of our modern world, influencing nearly every aspect of our lives. From healthcare and finance to education and entertainment, AI technologies are driving innovation and transforming industries. While the advancements in AI bring numerous benefits, they also raise significant social and ethical concerns. Understanding and addressing these implications is crucial for ensuring that AI technologies are developed and deployed responsibly. In this introduction, we will explore the social and ethical impact of AI, highlighting both the opportunities and challenges it presents.

Social Implications of AI

One of the most profound social implications of AI is its potential to reshape the job market. AI-driven automation and machine learning algorithms are increasingly capable of performing tasks that were once exclusively done by humans. While this can lead to increased efficiency and productivity, it also poses the risk of widespread job displacement. Industries such as manufacturing, transportation, and customer service are particularly vulnerable to automation, potentially leading to significant unemployment and economic inequality. As AI continues to evolve, it is essential to develop strategies for retraining and reskilling the workforce to ensure that individuals can adapt to the changing job landscape.

AI also has the potential to enhance social services and improve the quality of life for individuals. For example, AI-powered healthcare systems can assist in diagnosing diseases, predicting outbreaks, and personalizing treatment plans. In education, AI-driven personalized learning platforms can provide tailored instruction to students, helping to bridge educational gaps and improve learning outcomes. However, the deployment of AI in these sectors also raises concerns about data privacy, security, and the potential for bias in decision-making processes.

Ethical Implications of AI

The ethical implications of AI are complex and multifaceted. One of the primary ethical concerns is the potential for bias in AI algorithms. AI systems are trained on large datasets, and if these datasets contain biased information, the AI can perpetuate and even amplify existing biases. This can lead to discriminatory outcomes in areas such as hiring, lending, and criminal justice. Ensuring fairness and transparency in AI algorithms is essential to prevent these biases and promote ethical decision-making.

Privacy is another critical ethical issue associated with AI. Many AI applications rely on the collection and analysis of vast amounts of personal data. This raises concerns about how this data is collected, stored, and used. Without proper safeguards, individuals' privacy can be compromised, leading to potential misuse of sensitive information. Developing robust data protection regulations and ethical guidelines is crucial for safeguarding privacy in the age of AI.

The accountability of AI systems is also a significant ethical concern. As AI technologies become more autonomous, determining responsibility for AI-driven decisions becomes increasingly challenging. In cases where AI systems make critical decisions, such as in autonomous vehicles or medical diagnoses, it is essential to establish clear accountability frameworks to ensure that individuals and organizations can be held responsible for the outcomes.

The social and ethical implications of AI are far-reaching and complex. While AI has the potential to bring significant benefits to society, it also poses challenges that must be addressed. Developing responsible AI technologies requires a collaborative effort from governments, industry leaders, and researchers to ensure that AI systems are designed and deployed ethically. By addressing the social and ethical implications of AI, we can harness its potential to improve lives and create a more equitable and just society.

AI in healthcare, AI through education, AI and environment

Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force, revolutionizing various sectors and reshaping the way we live, work, and interact with the world. Among the many areas where AI is making a significant impact, healthcare, education, and the environment stand out as critical domains where AI's potential is being harnessed to address complex challenges and drive meaningful change. This introduction explores the profound impact of AI in these three areas, highlighting the opportunities and challenges it presents.

AI in Healthcare

AI's integration into healthcare is revolutionizing the way medical professionals diagnose, treat, and manage diseases. One of the most significant contributions of AI in healthcare is its ability to analyze vast amounts of medical data quickly and accurately. Machine learning algorithms can sift through electronic health records, medical images, and genetic data to identify patterns and predict disease outcomes. For instance, AI-powered diagnostic tools can detect early signs of diseases such as cancer, enabling timely intervention and improving patient outcomes.

AI is also enhancing personalized medicine by tailoring treatment plans to individual patients based on their unique genetic makeup and medical history. This approach not only improves

the effectiveness of treatments but also reduces the risk of adverse reactions. Additionally, AI-driven predictive analytics can help healthcare providers anticipate patient needs, optimize resource allocation, and improve overall efficiency in healthcare delivery.

Robotic surgery is another area where AI is making significant strides. AI-powered surgical robots can perform complex procedures with precision and minimal invasiveness, reducing recovery times and improving surgical outcomes. Furthermore, AI is being used to develop new drugs and therapies by analyzing vast datasets to identify potential drug candidates and predict their efficacy.

AI in Education

The education sector is undergoing a transformation driven by AI, which is enhancing the learning experience for students and educators alike. AI-powered tools and platforms are enabling personalized learning, where educational content is tailored to the individual needs and learning styles of students. This approach helps students learn at their own pace, improving engagement and retention.

AI is also automating administrative tasks, freeing up educators to focus more on teaching and interacting with students. For example, AI can handle tasks such as grading assignments, scheduling, and managing student records, reducing the administrative burden on teachers and allowing them to dedicate more time to instruction and student support.

Virtual tutors and intelligent tutoring systems are another application of AI in education. These systems use natural language processing and machine learning algorithms to provide real-time feedback and support to students, helping them understand complex concepts and improve their performance. Additionally, AI-powered educational platforms can analyze student data to identify areas where they may be struggling and provide targeted interventions to address those challenges.

AI is also playing a crucial role in making education more accessible and inclusive. For instance, AI-powered language translation tools can help break down language barriers, enabling students from diverse linguistic backgrounds to access educational content. Similarly, AI-driven assistive technologies can support students with disabilities, providing them with the tools they need to succeed in their studies.

AI and the Environment

AI is being leveraged to address some of the most pressing environmental challenges facing our planet. One of the key applications of AI in environmental conservation is in monitoring and managing natural resources. AI-powered sensors and satellite imagery can track changes in ecosystems, detect deforestation, and monitor wildlife populations, providing valuable data for conservation efforts.

AI is also being used to optimize energy consumption and reduce carbon emissions. For example, AI algorithms can analyze energy usage patterns and identify opportunities for energy savings in buildings and industrial processes. Smart grids powered by AI can balance energy supply and demand more efficiently, integrating renewable energy sources and reducing reliance on fossil fuels.

In agriculture, AI is helping farmers optimize crop yields and reduce environmental impact. AI-powered precision agriculture tools can analyze soil health, weather patterns, and crop conditions to provide farmers with actionable insights on when and how to plant, irrigate, and harvest crops. This approach not only improves agricultural productivity but also minimizes the use of water, fertilizers, and pesticides, reducing the environmental footprint of farming. AI is also playing a role in climate change mitigation and adaptation.

Future prospect of AI

Artificial Intelligence (AI) has already made significant strides in various fields, and its future prospects are both exciting and transformative. As AI continues to evolve, it is poised to revolutionize industries, enhance human capabilities, and address some of the world's most pressing challenges. In this essay, we will explore the future prospects of AI, highlighting its potential impact on different sectors, the opportunities it presents, and the challenges that need to be addressed. The future of AI is full of promise, but it's important to approach its development with careful consideration and a focus on ethical implications. By harnessing the power of AI responsibly, we can create a future where technology enhances our lives and helps us solve some of the world's most pressing problems

AI in Healthcare

One of the most promising areas for AI is healthcare. AI has the potential to revolutionize medical diagnostics, treatment planning, and patient care. Advanced machine learning algorithms can analyze vast amounts of medical data, including patient records, medical images, and genetic information, to identify patterns and make accurate diagnoses. For example, AI-powered systems can detect early signs of diseases such as cancer, enabling timely intervention and improving patient outcomes.

AI can also enhance personalized medicine by tailoring treatments to individual patients based on their unique genetic makeup and medical history. This approach can lead to more effective treatments with fewer side effects. Additionally, AI-driven predictive analytics can help healthcare providers anticipate patient needs, optimize resource allocation, and improve overall efficiency in healthcare delivery.

AI in Education

AI has the potential to transform education by providing personalized learning experiences and improving educational outcomes. AI-powered adaptive learning platforms can assess students' strengths and weaknesses, tailor instructional content to their needs, and provide real-time feedback. This personalized approach can help students learn at their own pace and achieve better academic results.

Moreover, AI can assist educators by automating administrative tasks, such as grading and attendance tracking, allowing them to focus more on teaching and mentoring. AI-driven analytics can also provide insights into student performance and engagement, helping educators identify areas where students may need additional support.

AI and the Environment

AI can play a crucial role in addressing environmental challenges and promoting sustainability. AI-powered systems can monitor and analyze environmental data, such as air and water quality, deforestation, and wildlife populations, to identify trends and predict potential issues. This information can help policymakers and conservationists make informed decisions to protect natural resources and biodiversity. AI can also optimize energy consumption and reduce carbon emissions. For example, AI-driven smart grids can balance energy supply and demand,

integrate renewable energy sources, and improve the efficiency of power distribution. Additionally, AI can enhance precision agriculture by analyzing soil and weather data to optimize crop yields and reduce the use of water and pesticides.

AI in Business and Industry

AI is set to revolutionize business and industry by automating processes, improving decision-making, and driving innovation. AI-powered automation can streamline manufacturing processes, reduce production costs, and enhance product quality. In logistics and supply chain management, AI can optimize routes, predict demand, and improve inventory management, leading to cost savings and increased efficiency.

AI-driven data analytics can provide businesses with valuable insights into customer behavior, market trends, and operational performance. This information can help companies make data-driven decisions, develop targeted marketing strategies, and improve customer satisfaction. Furthermore, AI can enable the development of new products and services, driving innovation and creating new business opportunities.

Ethical and Social Considerations

While the future prospects of AI are promising, there are also ethical and social considerations that need to be addressed. One of the primary concerns is the potential for job displacement due to automation. As AI systems become more capable of performing tasks traditionally done by humans, there is a risk of widespread unemployment and economic inequality. It is essential to develop strategies for reskilling and upskilling the workforce to ensure that individuals can adapt to the changing job landscape. Another critical issue is the ethical use of AI. AI systems must be designed and deployed in a manner that is fair, transparent, and accountable. This includes addressing biases in AI algorithms, ensuring data privacy and security, and establishing clear guidelines for the ethical use of AI in decision-making processes. Policymakers, industry leaders, and researchers must work together to develop ethical frameworks and regulations that promote the responsible use of AI.

The future prospects of AI are vast and multifaceted, offering immense potential for innovation and progress across various sectors. From healthcare and education to environmental sustainability and business, AI has the power to transform industries and improve the quality

of life for people around the world. However, realizing the full potential of AI requires addressing ethical and social considerations, ensuring that AI technologies are developed and deployed responsibly. By fostering collaboration between policymakers, industry leaders, and researchers, we can harness the power of AI to create a better and more equitable future for all.

Artificial Intelligence (AI) offers numerous advantages and disadvantages that significantly impact various sectors and aspects of society. Here's a comprehensive overview:

Advantages of AI

Enhanced Efficiency and Productivity: AI systems can process and analyze vast amounts of data much faster than humans. This leads to increased efficiency and productivity in industries such as manufacturing, healthcare, finance, and logistics. Automated systems can operate 24/7 without fatigue, reducing the time and cost required to complete tasks. AI can perform tasks with a high degree of accuracy and precision, minimizing errors. This is particularly beneficial in fields like medical diagnostics, where AI can analyze medical images and detect abnormalities with greater accuracy than human doctors.

Personalization and Customization: AI enables the personalization of products and services based on individual preferences and behaviors. For example, AI-driven recommendation systems on streaming platforms, e-commerce websites, and social media can suggest content and products tailored to users' interests.

Data Analysis and Decision Making: AI can analyze large datasets to uncover patterns and insights that would be difficult for humans to detect. This helps businesses make data-driven decisions, optimize operations, and improve customer satisfaction.

Innovation and Creativity: AI can assist in research and development, leading to innovative solutions and new products. For instance, AI algorithms can design new materials, develop drugs, and create artistic works, pushing the boundaries of creativity and innovation.

Improved Customer Service: AI-powered chatbots and virtual assistants provide instant customer support, improving response times and customer satisfaction. They can handle routine queries, allowing human agents to focus on more complex issues.

Disadvantages of AI

Job Displacement and Economic Inequality: The automation of tasks by AI can lead to job displacement, particularly for roles that involve routine and repetitive work. This can result in unemployment and economic inequality, as workers may struggle to find new opportunities in an AI-driven job market.

Bias and Discrimination: AI systems can inherit biases from the data they are trained on, leading to biased outcomes. For example, biased AI algorithms used in hiring, lending, and law enforcement can perpetuate discrimination against certain groups. Ensuring fairness and transparency in AI is a critical challenge.

Privacy Concerns: AI often relies on large amounts of personal data to function effectively, raising concerns about privacy and data security. Unauthorized access or misuse of this data can lead to significant harm to individuals and erosion of trust in AI systems.

Lack of Transparency and Accountability: Many AI algorithms operate as "black boxes," making it difficult to understand how they arrive at specific decisions. This lack of transparency can hinder accountability, especially in critical applications like healthcare, finance, and criminal justice.

Ethical and Moral Dilemmas: The deployment of AI in areas such as autonomous weapons, surveillance, and deepfake technology raises ethical and moral concerns. Ensuring that AI is used responsibly and ethically is essential to prevent potential misuse and harm.

Dependency and Vulnerability: Increasing reliance on AI can lead to dependency, where human skills and decision-making capabilities may deteriorate. Additionally, AI systems can be vulnerable to cyber-attacks and technical failures, posing risks to security and stability.

AI offers numerous benefits that can drive innovation, efficiency, and personalization across various fields. However, it also presents challenges and risks that must be carefully managed. By addressing the ethical, social, and technical issues associated with AI, we can harness its potential for positive impact while mitigating its drawbacks.

Conclusion:

As we look toward the future, the role of Artificial Intelligence (AI) in shaping our society is both promising and transformative. AI has already demonstrated its potential to revolutionize industries, enhance human capabilities, and address some of the world's most pressing challenges. For the next generation, AI represents not only a technological advancement but also a powerful tool that can drive positive change and improve the quality of life. AI's potential lies in its ability to process vast amounts of data, identify patterns, and make informed decisions with unprecedented speed and accuracy. In healthcare, AI can revolutionize diagnostics, personalize treatments, and predict disease outbreaks, ultimately leading to improved patient outcomes and more efficient healthcare systems. In education, AI-driven personalized learning platforms can provide tailored instruction to students, helping bridge educational gaps and fostering a more inclusive learning environment. AI's impact on environmental sustainability is equally significant, with applications in monitoring climate change, optimizing energy consumption, and promoting conservation efforts. However, the integration of AI into our daily lives also raises important ethical and social considerations. Ensuring that AI systems are developed and deployed responsibly is crucial for minimizing potential harm and maximizing benefits. Addressing issues such as bias, privacy, transparency, and accountability will be essential in building trust in AI technologies. For the next generation, this means fostering a culture of ethical AI development, where fairness and inclusivity are prioritized, and where the technology serves the greater good. As AI continues to evolve, it will undoubtedly reshape the job market. While AI has the potential to automate routine tasks and increase productivity, it also poses the risk of job displacement. Preparing the workforce for an AI-driven future will require a proactive approach, including investing in education, reskilling, and upskilling programs. By equipping individuals with the skills needed to thrive in an AI-enabled world, we can ensure that the next generation is well-prepared to harness the opportunities presented by AI. The successful integration of AI into society will depend on collaborative efforts between governments, industry leaders, researchers, and the public. Policymakers must develop and enforce regulations that promote the ethical use of AI, while also fostering innovation and investment in AI research and development. Industry leaders and researchers should prioritize transparency, fairness, and accountability in AI systems, and actively work to mitigate potential biases and ethical concerns. Public engagement and education will be essential in raising awareness about AI and ensuring that its benefits are accessible to all. Looking ahead, the future of AI is bright, with the potential to drive significant advancements in various fields. AI will continue to play a pivotal role in addressing global challenges, such as climate change, healthcare access, and educational inequality. By embracing AI's potential

while remaining vigilant about its ethical implications, we can create a future where AI serves as a force for good, driving progress and enhancing the quality of life for individuals worldwide.

References:

"Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans" by Melanie Mitchell

"Deep Learning" by Ian Good fellow, Yoshua Bengio, and Aaron Courville.

"Ethics of Artificial Intelligence and Robotics" by Vincent C.

"Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence" by Max Tegmark.

MIT Technology Review - Artificial Intelligence

"The Future of Work: Robots, AI, and Automation" by Darrell M

World Economic Forum - Artificial Intelligence

AIની સેવાક્ષેત્રમાં બેન્ડીંગક્ષેત્રે તેની કામગીરી, ઉપયોગીતા અને મહત્વનો અભ્યાસ

ડૉ. પ્રિયંકા વી. દેસાઈ

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

સી.બી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદ

Page 74 to 81

❖ પ્રસ્તાવના :

આજના સમયમાં બુદ્ધિમતા તરીકે મશીનનો અને સોફ્ટવેરનો વિકાસ થયો છે. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ એટલે કે માનવ બુદ્ધિનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહ્યું છે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ ની મદદથી કોમ્પ્યુટર સિસ્ટમ પહેલા કરતા વધુ વિકસિત થઈ ગઈ છે તેને ટૂંકમાં AI પણ કહેવામાં આવે છે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ હેઠળ ગુજરાતના 96 લાખ ખેડૂતો જોડાયા છે આ આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સથી દ્વારા ખેડૂતભાઈને વાવેતર માટે ખાતર અને પાણીની તમામ માહિતી પૂરી પાડે છે તેમજ ઉધોગોના વિશિષ્ટ કાર્યો AI આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે અને આર્થિક વૃદ્ધિ મેળવી શકાય છે તદુપરાંત સેવા ક્ષેત્રે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ લાવી રહી છે શિક્ષણ, આરોગ્ય, બેન્કિંગ અને સામાજિક સેવાઓ AI નો પ્રભાવ પડી રહ્યો છે

❖ Ai (આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ) શું છે મહત્વ અને ઉદભવ

આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સામાજિક રીતે માનવ બુદ્ધિના કાર્ય કરી શકે છે સરળ શબ્દોમાં જોતા AI માનવી જેવા ગુણધર્મો ધરાવે છે. જેવા કે શીખવાની પ્રક્રિયા, નિરાકરણ અને ભાષા સમજણ લેવાની ક્ષમતા આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. AI ઉદાહરણ સ્વરૂપે વર્તમાનમાં સિરી, એલેક્સા જેવા વર્ચ્યુઅલ સહાય પણે કાર્યો પૂર્ણ કરી શકે છે. AI એ ઝડપથી વિકસિત થતું ક્ષેત્ર છે અને તે આપણા જીવનના ઘણા પાસાઓને પરિવર્તન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે .

1950 દાયકા ના આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સની શરૂઆત થઈ હતી. પરંતુ તેની ઓળખ 1970 ના દાયકામાં મળી 1981માં જાપાન, બ્રિટન નવા નાના પથ પર આગળ વધી ત્યારબાદ યુરોપિયનમાં જોવા મળી હતી . ભારતમાં Ai માર્કેટ 2025 સુધીમાં 8 મિલિયન ડોલર સુધી પહોંચવાનો અંદાજ છે જો 2020 થી 2025 દરમિયાન 40% વધુ વાર્ષિક વૃદ્ધિદર વધશે.

❖ હેતુઓ.

1. ઉદ્યોગ, સેવા અને ખેતી ક્ષેત્રમાં Ai ની કામગીરી જાણવી..
2. દેશના ત્રણ ક્ષેત્રમાં Ai ની ઉપયોગિતા જાણવી.
3. સેવાક્ષેત્રમાં બેઝિક્સ ક્ષેત્ર દ્વારા Ai ની ઉપયોગિતા જાણવી

❖ આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ ત્રણ ક્ષેત્રોમાં મહત્વની કામગીરી. (ખેતી)

- ડેટા સંચાલિત નિર્ણયો : – Ai દરમિયાન જમીન અને પાછલી ઉપજ પરના ડેટા સેટ નું વિશ્લેષણ કરે છે. આ ખેડૂત દરેક ખેતર માટે તેમનો અભિગમ ટેલર કરવાની મંજૂરી આપે છે આ સાથે ખેડૂતોને પાક વ્યવસ્થાપન યોગ્ય ખેતીની તકનીકોની ભલામણ અને કામ બાંધકામ વ્યવસ્થાપન અંગે સલાહ આપે છે. જેને કૃષિ ડેટા વિશ્લેષણ તરીકે પણ ઓળખી શકાય છે.
- ઓપરેટિંગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ અને વિકાસ. : –

ખેતીમાં Ai ખેડૂતોને કૃષિ મશીનો માટે વિવિધ ખેતીની એપ્લીકેશનનો દ્વારા ઓપરેશન પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે તે સમયે શ્રમ અને સંશોધનોની બચત કરીને અસરકારક અને સ્વતંત્ર ખેતી પદ્ધતિ વિકસાવે છે .

➤ ઓટોમેશન અને રોબોટિક્સ : –

Ai ખેતીમાં ઓટોમેશન અને રોબોટિક્સ નો ઉપયોગ ખેડૂતોનો શ્રમ અને સમય બચાવવામાં મદદ કરે છે રોબોટ્સ ખેડૂતો માટે ખેતરમાં ઘણા ઉપયોગી કાર્ય કરવા શક્ય બનાવે છે જેમ કે પાકને પાણી આપવા બીજ રોપવા વગેરે.

➤ ઉત્પાદનોની ગુણવત્તા નક્કી કરવી : –

Ai ખેતીમાં ઉત્પાદકોની ગુણવત્તા નક્કી કરવામાં મદદ કરી શકે છે. આનાથી પાકની ગુણવત્તા અને જથ્થાને નિયંત્રિત કરી શકાય છે અને બજારમાં તેના ભાવને વધુ અગ્ર ફળ બનાવી શકાય છે

➤ મુશ્કેલી નિવારણ : –

Ai ખેડૂતોની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં મદદ કરી શકે છે તમને જૈવિક ખાતરો જે જંતુનાશકો અને રોગો ના સંચાલન માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ પર સલાહ અને ઉકેલો આપે છે

. Ai હવે દરેક ક્ષેત્રમાં તેની પાંખો ફેલાવી રહ્યું છે ભારત કૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ તેના આધારે આગળ વધી રહ્યું છે હવે ભારતીય ખેડૂતો Ai ની મદદથી ખેતી કરશે ડિજિટલ એગ્રીકલ્ચરથી મહત્વનો સંતોષ અને નફો પ્રાપ્ત કરી શકાશે .

➤ **ડ્રોન નો ઉપયોગ કરીને પાક આરોગ્યની દેખરેખ : -**

ડ્રોન ટેકનોલોજી ભારત માં કૃષિ ક્ષેત્રની ઉત્પાદકતા પર કાયમી અસરો કરી છે ડ્રોન જેવી કંપનીઓ ખેડૂતોને ચોક્કસ ખેતી પશુધન જંતુનાશક દ્વારા ઉપયોગી સારવાર આયોજન વિવિધ ખેતી કામગીરીમાં ઉત્પાદકતા વધારવા માટે ડ્રોન સંચાલિત ઉડેલો પ્રદાન કર્યા છે . આમ, ઉપરોક્ત તમામ માહિતીના આધારે કહી શકાય વિશ્વની વધતી જતી વસ્તી અને ખાદ્ય પદાર્થોની માંગ વધવા સાથે મર્યાદિત જમીન પર ઉત્પાદન વધારવા માટે કાર્યક્ષમ ખેતી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો મહત્વપૂર્ણ છે .

❖ **આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સનું ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર મહત્વની કામગીરી : -**

➤ **ઉદ્યોગોમાં Ai ની ભૂમિકા : -**

ડેટાનું વિશ્લેષણ Ai ડેટાનું અથળક વિશ્લેષણ કરીને ઉપયોગી માહિતી કાઢી શકે છે આ માહિતીનો ઉપયોગ વધુ સારા નિર્ણય ઉદ્યોગો માટે લેવામાં આવે છે સ્વયં સંચાલિત પ્રક્રિયાઓ Ai ઘણા કાર્યને સ્વયં સંચાલિત કરી શકે છે જેમ કે ગ્રાહકો સેવા ઉત્પાદન અને પરીક્ષણ આનાથી સમય અને ખર્ચ બચે છે. પૂર્વ સૂચન Ai ભવિષ્યની પરિસ્થિતિની આગાહી કરી શકે છે આનાથી કંપનીઓ ભવિષ્ય માટે તૈયાર થઈ શકે છે .

❖ **આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સેવા ક્ષેત્રમાં મહત્તમ ઉપયોગી : -**

આજના યુગમાં આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સેવા ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવી રહ્યું છે આ તકનીક ગ્રાહકોને વધુ સારી સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં અને વ્યવસાયને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહી છે .

➤ **વ્યક્તિગત કારણ**

Ai ગ્રાહકોના ડેટાનું વિશ્લેષણ કરીને તેમની પસંદગીઓ અને વર્તણુક સમજી શકે છે આ માહિતીનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત ઉત્પાદનો અને સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે જરૂરી છે.

➤ પ્રદર્શનનું અનુકુલન

Ai સિસ્ટમો વાસ્તવિક સમજવામાં ડેટાનું વિશ્લેષણ કરીને સતત સુધારો કરી શકે છે આનાથી સેવાઓની ગુણવત્તામાં સુધારો થાય છે અને ખર્ચ ઘટે છે.

➤ ભવિષ્યવાણી વિશ્લેષણ

Ai નો ઉપયોગ ગ્રાહક વર્તણુક અને બજારના અનુમાન લગાવવામાં માટે કરી શકાય છે. આ માહિતીનો ઉપયોગ વાસ્તવિક નિર્ણયો લેવા માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે

.

❖ સેવાક્ષેત્રનું મહત્વ

➤ વધુ સારી ગ્રાહક સેવા :

ગ્રાહકોને 24 / 7 વ્યક્તિગત ઉત્પાદન ભલામણો દ્વારા ગ્રાહક સપોર્ટ અને ઈન્વેન્ટરી મેનેજમેન્ટ માટે કૃત્રિમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય છે .

➤ બેઝિંગ.

ગ્રાહકસેવા, છેતરપિંડીનું નીરીક્ષણ અને મૂલ્યો માટે કૃત્રિમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય છે.

➤ આરોગ્ય સંભાળ

નિદાન ધ્યાની શોધ અને દર્દીની સંભાળમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય છે. કોઈપણ નવી પદ્ધતિ Ai દ્વારા ઉપયોગ કરી શકાય છે.

❖ ઉદાહરણ દ્વારા

➤ ઈ કોમર્સ :- વ્યક્તિગત ઉત્પાદન નું ભલામણો ચેટ બોક્સ દ્વારા ગ્રાહક સપોર્ટ અને ઈન્વેન્ટરી મેનેજમેન્ટ માટે Ai નો ઉપયોગ થાય છે .

➤ બેઝિંગ : - ગ્રાહકસેવા , છેતરપિંડી નું નિરીક્ષણ અને જોખમનું મૂલ્યાંકન માટે Ai નો ઉપયોગ થાય છે .

➤ આરોગ્ય સંભાળ : - નિદાન દવાની શોધ અને દર્દીની સંભાળ માટે કૃત્રિમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય છે . તેના દ્વારા સમયનો બચાવ પણ થાય છે.

❖ Ai આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સેવા ક્ષેત્રના બેઝિંગ ક્ષેત્રની કામગીરી અને મહત્વ

➤ બેઝિકિંગમાં Ai નું શું છે :-

બેઝિકિંગ ક્ષેત્રમાં ai નો ઉપયોગ ગ્રાહક સેવા જોખમનું મૂલ્યાંકન છેતરપીંડી નું નિરીક્ષણ અને વ્યક્તિગત નાણાકીય સલાહ જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થાય છે આ તકનીકી દ્વારા બેંકો ગ્રાહકોને વધુ સારી સેવાઓ પ્રદાન કરી શકે છે તેમની કાર્યક્ષમતા વધારી શકે છે અને નવા વ્યવસાયો મેળવી શકે છે .

➤ બેઝિકિંગમાં Ai નો ઉપયોગ ગ્રાહક સેવા : -

ચેકબોક્સ અને વર્ચ્યુઅલ આસિસ્ટન્ટ ગ્રાહકોના પ્રશ્નોના તાત્કાલિક અને સચોટ જવાબો આપી શકે છે આનાથી ગ્રાહકોની સંતુષ્ટી વધે છે અને બેંકના કર્મચારીઓને વધુ જટિલ કાર્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની મંજૂરી મળે છે .

➤ જોખમનું મૂલ્યાંકન :

Ai મોટા પ્રમાણમાં ડેટાનો વિશ્લેષણ કરીને લોન આપવા જોખમનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે આનાથી બેંકોને વધુ સારા નિર્ણયો લેવામાં મદદ મળે છે .

➤ છેતરપીંડીનું નિરીક્ષણ:

Ai છેતરપીંડીના નવા નમુનાઓને ઓળખવામાં મદદ કરી શકે છે અને બેંકને નાણાકીય નુકસાન થી બચાવી શકે છે .

➤ વ્યક્તિગત નાણાકીય સલાહ :

ફર્ટિમ બુદ્ધિ ગ્રાહકોના નાણાકીય ડેટા નું વિશ્લેષણ કરીને તેમને વ્યક્તિગત નાણાકીય સલાહ આપી શકે છે .

➤ આપમેળે વ્યવહારો :

બિલ ચુકવણી ઇન્ડ ટ્રાન્સફર જેવા સામાન્ય વ્યવહારો આપમેળે કરી શકાય છે .

➤ નવા ઉત્પાદનો અને સેવાઓનું વિકાસ :

Ai નો ઉપયોગ કરીને બેંકો નવા ઉત્પાદનો અને સેવાઓ વિકસાવી શકે છે જો ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોને વધુ સારી રીતે પૂરી કરે છે .

❖ બેઝિકિંગ ક્ષેત્રમાં Aiનો ફાયદા

વ્યક્તિગત ગ્રાહક સેવાઓ Ai ચેકબોક્સ ગ્રાહકોના 24 / 7 સહાય પૂરી પાડે છે તેમના પ્રશ્નોનો જવાબ તેમની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરી શકે છે .

➤ ગ્રાહકના સંતોષમાં વધારો :

વ્યક્તિગત સેવાઓ અને ઝડપી પ્રતિસાદ આપે છે વ્યક્તિગત પક્ષપાત જોવા મળતો નથી જેથી ગ્રાહકોને સંતોષ જણાય છે

➤ કાર્યક્ષમતામાં વધારો. :

આપમેળે કાર્યોમાં અને ડેટા વિશ્લેષણ કરે છે જેમ કે પેમેન્ટ પ્રોસેસિંગ દિવસ દરમિયાન થતી બેન્ક લેણદેણનું કામ સરળ થાય છે અને ઝડપી પ્રતિસાદ મળે છે .

➤ ખર્ચમાં ઘટાડો.

માનવ શક્તિની જરૂરિયાતો કાર્યક્ષમતા વધારી શકે છે વ્યક્તિ Ai દ્વારા મિનિટોમાં શક્ય બને છે Ai બેંકોને ઓફ ઓપરેશન ખર્ચ ઘટાડવામાં મદદ કરી શકે છે .

➤ નવા વ્યવસાયો મેળવવા

વધુ સારી ગ્રાહકો સેવા અને નવા ઉત્પાદનો અને સેવાઓ વિકસાવવામાં Aiની મદદ કરી શકે છે કેમકે વ્યક્તિગત નાણાકીય ભલામણો Ai દ્વારા ઝડપી કાર્યક્ષમતા થતી હોય જેથી નવા વ્યવસાયો નવી પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે .

➤ જોખમ ઘટાડવું

છેતરપિંડી નિરીક્ષણ અને જોખમનું મૂલ્યાંકન ઘટાડે છે ધોખાઘડી નિવારણ થાય છે જેનાથી ગ્રાહકના પૈસા સુરક્ષિત રહે છે .

❖ બેરોજગારી

Ai ઘણા બેનિંગ કાર્યોને સ્વયં સંચાલિત કરી શકે છે જેના કારણે નોકરીઓ જોખમમાં આવી શકે છે

➤ ગોપનીયતાની ચિંતાઓ

Ai ગ્રાહકના ડેટાનો ઉપયોગ કરે છે જો ગોપનીયતાની ચિંતા ઉભી કરી શકે છે

➤ તકનીકી ખામી :

Ai સિસ્ટમનો ડેટા હેક થઈ શકે છે અથવા ખોટી માહિતી આપી શકે છે .
વિશ્વાસનિયતા ની ઉણપ રહે છે.

❖ તારણો

1. Ai ઉદ્યોગો માટે અત્યંત શક્તિશાળી સાધન છે કાર્યક્ષમતા ઉત્પાદકતા નવીનતા વધારવામાં મદદ કરે છે તેઓ ભવિષ્યમાં વધુ સફળ થવાની શક્યતા ધરાવે છે .
2. Ai સેવા ક્ષેત્રમાં એક મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવી રહી છે તે ગ્રાહકોને વધુ સારી સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં અને વ્યવસાયોને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવામાં મદદ કરી રહી છે ભવિષ્યમાં આ તકનીકી સેવા ક્ષેત્રમાં વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે .
3. Ai બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં એક મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવી રહી છે ગ્રાહકોને વધુ સારી સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં અને બેંકોને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવામાં મદદ કરી રહી છે ભવિષ્યમાં એઆઈ બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે
4. Ai બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં ઘણા ફાયદા લાવી રહ્યું છે પરંતુ તેના કેટલાક ગેરફાયદા પણ છે બેંક દ્વારા તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે ગોપનીયતા સુરક્ષા અને નૈતિક મુદ્દાઓનો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ
5. Ai વિશ્વભરમાં અને ભારતમાં ઝડપથી વિકસી રહ્યું છે Aિનો ઉપયોગ દરેક ઉદ્યોગમાં થઈ રહ્યો છે ભવિષ્યમાં Aિની ભૂમિકા વધુ મહત્વની બનતી જશે.

❖ સારાંશ

Ai નું મહત્વ ક્રાંતિ લાવી રહે છે અને જેમ Ai નું મહત્વ છે લાભ છે જેમ કે ઝડપથી કાર્યક્ષમતા નવા વ્યવસાયો Ai નું મહત્વ અને લાભ જણાય છે તે હિતાવદ છે જેમ Aિના લાભ હોય છે તેમ Aિ ના ગેરલાભ પણ જોવા મળે છે તકનીકી ખામીઓ ગોપનીયતા ની ચિંતાઓ વગેરે. આમ, સમગ્ર સર્વેક્ષણ પરથી જાણી શકાય છે કે Ai ના લાભ છે ઉદ્યોગ સેવા ખેતી અર્થતંત્રના Ai ના લાભ જે હિતાવદ છે પરંતુ જો તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન માહિતી પ્રાપ્ત ન હોય તો Ai હિતવાદ જણાય નહીં. વિશ્વભરમાં Aિનો ઉપયોગ ઉદ્યોગોમાં હેલ્પ કરે છે ફાઈનાન્સ રિટેલના અને ઓટોમોટીવનો સમાવેશ થાય છે વિશ્વભરમાં Aિનો ઉપયોગ 2017માં ગ્લોબલ Ai માર્કેટનું કદ અંદાજે 327.5 બિલિયન ડોલર હતું અને 2030 સુધીમાં તેના 1394 બિલિયન ડોલર થવાની આશા છે .

એકમાત્ર સારાંશ છે અને એઆઈના ઉપયોગ વિશે વધુ વિગતવાર માહિતી માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસો સંશોધન સંદર્ભ લઈ શકાય છે .

❖ સંદર્ભ સૂચિ

પટેલ, આર.(૧૯૮૩). જે.બો સેડીંગ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પેજ.નં ૧૭૨.

શુક્લ, ટી.(1991). “ભારતનું કૃષિ અર્થતંત્ર” , પરિચય ટ્રસ્ટ , મુંબઈ.

કમલકર, એસ.એસ.(૨૦૧૬), સોઈલ્ડ હેલ્થ કાર્ડ પ્રોગ્રામિંગ ઇન ગુજરાત, એગ્રો એકોનોમિક રિસર્ચ સેન્ટર સરદાર પટેલ યુનીવર્સિટી ,વિધાનગર.

Kavitha.A(2015). **Urban expansion and loss of agriculture land—A case of Bengaluru city,**

International journal of geomatics and geosciences, Vol.5, ISSN:0976–4380.

Kebaso, Wycliffe maengwe(2015). **Effects of land subdivision to foods security case study:Kaputti north—kajioado county,** university of Nairobi, school of engineering.

Tenna, Gashaw (2017). Advances In Agriculture Journal, vol–2017, Article Id–4509605.

Mental Health Awareness: Impact on individual and communities

Dr. Arpita J. Chavda

Assistant Professor

Department of Psychology

C. B. Patel Arts college, Nadiad

Page 82 to 99

Introduction:

Mental health is an integral and essential component of health. The World Health Organization (WHO) defines mental health as a state of well-being in which an individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to her or his community. It is not merely the absence of disease or infirmity. It is a fundamental human right and a crucial indicator of personal, social, and economic well-being.

Mental health conditions include a wide range of disorders, such as depression, anxiety, schizophrenia, bipolar disorder, and substance use disorders. These conditions can affect anyone, regardless of age, gender, race, ethnicity, religion, or socioeconomic status. While the causes of mental health conditions are complex and multifaceted, they often involve a combination of genetic, biological, psychological, and environmental factors.

Despite the prevalence and impact of mental health conditions, they remain stigmatized and misunderstood. This stigma can prevent individuals from seeking help and treatment, leading to negative consequences for their personal and professional lives. Mental health awareness campaigns aim to address this stigma by educating the public about mental health conditions, promoting help-seeking behavior, and fostering a more supportive and inclusive environment for individuals with mental health concerns.

Impact on Individuals

Mental health conditions can significantly affect individuals' thoughts, feelings, behaviors, and relationships. They can interfere with daily functioning, making it difficult to work, attend

school, or maintain social connections. Untreated mental health conditions can lead to a variety of negative outcomes, including:

- ❖ Increased risk of physical health problems, such as cardiovascular disease, diabetes, and stroke
- ❖ Substance abuse and addiction
- ❖ Social isolation and loneliness
- ❖ Unemployment and financial difficulties
- ❖ Homelessness
- ❖ Incarceration
- ❖ Suicide

Impact on Communities

The impact of mental health conditions extends beyond individuals to affect families, communities, and society as a whole. Mental health conditions can lead to:

- ❖ Reduced productivity and economic output
- ❖ Increased healthcare costs
- ❖ Strain on social services and resources
- ❖ Increased crime rates
- ❖ Decreased community cohesion and social capital

Mental Health Awareness: A Catalyst for Change

Mental health awareness campaigns can play a critical role in reducing stigma, promoting help-seeking behavior, and improving the lives of individuals with mental health conditions. By raising awareness about mental health, these campaigns can help to:

- ❖ Educate the public about mental health conditions and their symptoms
- ❖ Reduce stigma and discrimination
- ❖ Encourage individuals to seek help and treatment
- ❖ Promote early intervention and prevention
- ❖ Foster a more supportive and inclusive environment for individuals with mental health concerns
- ❖ Increase access to mental health services and resources

- ❖ Influence public policy and funding decisions

Mental health awareness is not just a one-time event or campaign. It is an ongoing process that requires sustained effort from individuals, families, communities, organizations, and governments. By working together, we can create a world where everyone has the opportunity to achieve and maintain their mental health and well-being.

Types of mental health conditions

Mental health is an integral part of overall well-being, encompassing our emotional, psychological, and social well-being. It affects how we think, feel, and act, and also helps determine how we handle stress, relate to others, and make healthy choices. Mental health conditions are common and affect individuals of all ages, backgrounds, and socioeconomic statuses. It is important to remember that mental health conditions are medical conditions, just like physical illnesses, and seeking help is a sign of strength, not weakness.

There are many different types of mental health conditions, each with its own unique set of symptoms and characteristics. Here are some of the most common categories:

1. Mood Disorders: These disorders involve persistent disturbances in mood, affecting thoughts, feelings, and behavior. Examples include:

- ❖ **Major Depressive Disorder (MDD):** Characterized by persistent sadness, loss of interest or pleasure, and other symptoms like fatigue, sleep disturbances, and changes in appetite.
- ❖ **Bipolar Disorder:** Involves alternating periods of elevated mood (mania or hypomania) and depressed mood.
- ❖ **Persistent Depressive Disorder (Dysthymia):** A chronic form of depression with less severe symptoms than MDD.
- ❖ **Premenstrual Dysphoric Disorder (PMDD):** Severe mood swings, irritability, and other symptoms occurring in the week before menstruation.

2. Anxiety Disorders: These disorders involve excessive fear, worry, and related behavioral disturbances. Examples include:

- ❖ **Generalized Anxiety Disorder (GAD):** Persistent and excessive worry about various things, even when there is little or no reason to worry.

- ❖ **Panic Disorder:** Recurrent panic attacks, which are sudden episodes of intense fear or discomfort.
- ❖ **Social Anxiety Disorder (SAD):** Intense fear of social situations in which the person may be judged by others.
- ❖ **Specific Phobias:** Intense fear of a specific object or situation, such as spiders, heights, or flying.
- ❖ **Obsessive-Compulsive Disorder (OCD):** Characterized by unwanted and intrusive thoughts (obsessions) and repetitive behaviors (compulsions).
- ❖ **Post-traumatic Stress Disorder (PTSD):** Develops after exposure to a traumatic event and involves re-experiencing the event, avoiding reminders of the event, and hyperarousal.

3. Psychotic Disorders: These disorders involve a loss of contact with reality, with symptoms such as hallucinations and delusions. Examples include:

- ❖ **Schizophrenia:** A chronic and severe mental disorder that affects thinking, feeling, and behavior.
- ❖ **Schizoaffective Disorder:** A combination of schizophrenia symptoms and mood disorder symptoms.
- ❖ **Delusional Disorder:** Characterized by delusions, which are false beliefs that are not based in reality.

4. Eating Disorders: These disorders involve abnormal eating habits and a distorted body image. Examples include:

- ❖ **Anorexia Nervosa:** Characterized by an intense fear of gaining weight, a distorted body image, and severe food restriction.
- ❖ **Bulimia Nervosa:** Involves episodes of binge eating followed by compensatory behaviors, such as vomiting or using laxatives.
- ❖ **Binge Eating Disorder:** Involves recurrent episodes of binge eating without compensatory behaviors.

5. Substance-Related Disorders: These disorders involve the misuse of substances such as alcohol or drugs. Examples include:

- ❖ Alcohol Use Disorder: A pattern of alcohol use that leads to significant problems in a person's life.
- ❖ Drug Use Disorder: A pattern of drug use that leads to significant problems in a person's life.

6. Neurodevelopmental Disorders: These disorders begin in childhood and involve impairments in various areas of development. Examples include:

- ❖ Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD): Characterized by inattention, hyperactivity, and impulsivity.
- ❖ Autism Spectrum Disorder (ASD): Involves difficulties with social interaction, communication, and repetitive behaviors.

7. Personality Disorders: These disorders involve inflexible and unhealthy personality traits that cause problems in a person's life. Examples include:

- ❖ **Borderline Personality Disorder:** Characterized by instability in relationships, emotions, and self-image.
- ❖ **Narcissistic Personality Disorder:** Involves an inflated sense of self-importance and a need for admiration.

8. Trauma- and Stress-or-Related Disorders: These disorders develop in response to a traumatic or stressful event. Examples include:

- ❖ **Acute Stress Disorder:** Similar to PTSD but occurs within a month of the traumatic event.
- ❖ **Adjustment Disorders:** Develop in response to a stressor and involve emotional or behavioral symptoms.

9. Dissociative Disorders: These disorders involve disruptions in a person's sense of identity, memory, or consciousness. Examples include:

- ❖ **Dissociative Identity Disorder:** Characterized by having two or more distinct identities or personality states.
- ❖ Dissociative Amnesia: Involves an inability to recall important personal information.

10. Somatic Symptom and Related Disorders: These disorders involve physical symptoms that cause distress or impairment. Examples include:

- ❖ **Somatic Symptom Disorder:** Characterized by excessive worry about physical symptoms.
- ❖ **Illness Anxiety Disorder:** Involves excessive worry about the possibility of having a serious illness.

It is important to note that this is not an exhaustive list of all mental health conditions. There are many other types of mental health conditions, and some individuals may experience more than one condition at the same time.

If you are concerned about your mental health or that of someone you know, it is important to seek professional help. A mental health professional can provide a diagnosis and develop a treatment plan that is tailored to your individual needs.

Causes of mental health issues

Mental health issues can arise from a complex interplay of various factors, including biological, psychological, and environmental influences. Understanding these causes is crucial for effective prevention and treatment. Here's a detailed exploration of the causes of mental health issues:

Biological Factors

Genetics play a significant role in mental health. Research suggests that mental health conditions can run in families, indicating a hereditary component. For instance, if a parent has schizophrenia, their offspring are more likely to develop the condition¹. However, genetics alone do not determine mental health; environmental factors also play a crucial role.

Brain chemistry is another biological factor. Neurotransmitters, the chemicals that facilitate communication between brain cells, can influence mental health¹. Imbalances in neurotransmitters like serotonin, dopamine, and norepinephrine have been linked to conditions such as depression, anxiety, and bipolar disorder.

Psychological Factors

Psychological factors, including personality traits and coping mechanisms, can contribute to mental health issues. For example, individuals with a tendency towards negative thinking or perfectionism may be more susceptible to anxiety and depression¹. Traumatic experiences, such as childhood abuse or neglect, can also lead to long-term psychological effects, including post-traumatic stress disorder (PTSD) and other anxiety disorders.

Environmental Factors

Environmental factors encompass a wide range of influences, including social, cultural, and economic aspects. Social isolation, loneliness, and lack of social support can significantly impact mental health². Experiencing discrimination, stigma, or bullying can also contribute to the development of mental health issues.

Economic factors, such as poverty and unemployment, can lead to chronic stress, which in turn can exacerbate mental health conditions. Living in a stressful environment, whether due to financial hardship, family conflict, or other stressors, can strain mental health².

Lifestyle Factors

Lifestyle choices, such as diet, exercise, and sleep patterns, can influence mental health. Poor nutrition, lack of physical activity, and inadequate sleep can negatively affect mood and cognitive function². Substance abuse, including alcohol and drug misuse, can also lead to or worsen mental health issues.

Trauma and Stress

Experiencing traumatic events, such as natural disasters, accidents, or violence, can trigger mental health issues. Chronic stress, whether from work, relationships, or other sources, can also contribute to the development of mental health conditions². The body's stress response system, when activated repeatedly or for prolonged periods, can lead to mental health problems.

Physical Health Conditions

Certain physical health conditions can impact mental health. Chronic illnesses, such as diabetes or heart disease, can lead to depression and anxiety². Neurological conditions, such as epilepsy or traumatic brain injuries, can also affect mental health.

Impact on individuals

Mental health awareness has become increasingly important in today's society, especially in light of recent global events such as the COVID-19 pandemic. The impact of mental health awareness on individuals is profound and multifaceted, affecting various aspects of their lives. In this essay, we will explore the positive effects of mental health awareness on individuals, referencing relevant literature and resources.

Reducing Stigma and Encouraging Help-Seeking Behavior

One of the most significant impacts of mental health awareness is the reduction of stigma associated with mental health issues. Historically, mental health conditions have been stigmatized, leading individuals to suffer in silence rather than seeking help¹. However, increased awareness and education have helped to normalize conversations about mental health, making it more acceptable for individuals to discuss their struggles and seek support.

According to the World Health Organization (WHO), mental health awareness campaigns have been instrumental in reducing stigma and encouraging help-seeking behavior. By promoting understanding and empathy, these campaigns have created a more supportive environment for individuals experiencing mental health issues¹.

Early Detection and Intervention

Mental health awareness also plays a crucial role in early detection and intervention. When individuals are aware of the signs and symptoms of mental health conditions, they are more likely to recognize these issues in themselves or others and seek timely intervention¹. Early detection and intervention can significantly improve outcomes for individuals with mental health conditions, preventing the progression of symptoms and reducing the long-term impact on their lives.

Improved Access to Resources and Support

Increased mental health awareness has led to improved access to resources and support for individuals in need. Many organizations and communities have developed programs and services to address mental health issues, providing individuals with the tools and support they need to manage their conditions¹. This includes access to mental health professionals, support groups, and educational materials that can help individuals navigate their mental health journey.

Enhanced Coping Skills and Resilience

Mental health awareness also contributes to the development of coping skills and resilience in individuals. By educating individuals about mental health and providing them with strategies to manage stress and emotional challenges, mental health awareness programs help individuals build resilience and improve their overall well-being¹. This can lead to better mental health outcomes and a higher quality of life.

Impact on Relationships and Social Connections

Mental health awareness has a positive impact on relationships and social connections. When individuals are aware of mental health issues and how to support those experiencing them, it fosters stronger and more empathetic relationships¹. This can lead to a more supportive social network, which is essential for mental well-being.

Economic and Productivity Benefits

Mental health awareness also has economic and productivity benefits. By addressing mental health issues early and providing appropriate support, individuals are better able to maintain their productivity and contribute to the economy¹. This can lead to reduced absenteeism, increased job satisfaction, and overall economic growth.

Mental health awareness has a profound impact on individuals, reducing stigma, encouraging help-seeking behavior, and improving access to resources and support. By fostering early detection, enhancing coping skills, and strengthening social connections, mental health awareness contributes to better mental health outcomes and overall well-being¹. As we

continue to prioritize mental health awareness, we can create a more supportive and resilient society for all.

Mental health awareness has become increasingly important in today's society, especially in light of recent global events such as the COVID-19 pandemic. The impact of mental health awareness on communities is profound and multifaceted, affecting various aspects of communal well-being. In this essay, we will explore the positive effects of mental health awareness on communities, referencing relevant literature and resources.

Reducing Stigma and Encouraging Help-Seeking Behavior

One of the most significant impacts of mental health awareness is the reduction of stigma associated with mental health issues. Historically, mental health conditions have been stigmatized, leading individuals to suffer in silence rather than seeking help. However, increased awareness and education have helped to normalize conversations about mental health, making it more acceptable for individuals to discuss their struggles and seek support.

According to the World Health Organization (WHO), mental health awareness campaigns have been instrumental in reducing stigma and encouraging help-seeking behavior. By promoting understanding and empathy, these campaigns have created a more supportive environment for individuals experiencing mental health issues¹.

Early Detection and Intervention

Mental health awareness also plays a crucial role in early detection and intervention. When individuals are aware of the signs and symptoms of mental health conditions, they are more likely to recognize these issues in themselves or others and seek timely intervention. Early detection and intervention can significantly improve outcomes for individuals with mental health conditions, preventing the progression of symptoms and reducing the long-term impact on their lives.

Improved Access to Resources and Support

Increased mental health awareness has led to improved access to resources and support for individuals in need. Many organizations and communities have developed programs and services to address mental health issues, providing individuals with the tools and support they

need to manage their conditions. This includes access to mental health professionals, support groups, and educational materials that can help individuals navigate their mental health journey.

Enhanced Coping Skills and Resilience

Mental health awareness also contributes to the development of coping skills and resilience in individuals. By educating individuals about mental health and providing them with strategies to manage stress and emotional challenges, mental health awareness programs help individuals build resilience and improve their overall well-being. This can lead to better mental health outcomes and a higher quality of life.

Impact on Relationships and Social Connections

Mental health awareness has a positive impact on relationships and social connections. When individuals are aware of mental health issues and how to support those experiencing them, it fosters stronger and more empathetic relationships. This can lead to a more supportive social network, which is essential for mental well-being.

Economic and Productivity Benefits

Mental health awareness also has economic and productivity benefits. By addressing mental health issues early and providing appropriate support, individuals are better able to maintain their productivity and contribute to the economy. This can lead to reduced absenteeism, increased job satisfaction, and overall economic growth.

In conclusion, mental health awareness has a profound impact on communities, reducing stigma, encouraging help-seeking behavior, and improving access to resources and support. By fostering early detection, enhancing coping skills, and strengthening social connections, mental health awareness contributes to better mental health outcomes and overall well-being. As we continue to prioritize mental health awareness, we can create a more supportive and resilient society for all.

The Prevention of Mental health issues

Mental health awareness has become increasingly important in today's society, especially in light of recent global events such as the COVID-19 pandemic. The impact of mental health awareness on communities is profound and multifaceted, affecting various aspects of communal well-being. In this essay, we will explore the positive effects of mental health awareness on communities, referencing relevant literature and resources.

Reducing Stigma and Encouraging Help-Seeking Behavior

One of the most significant impacts of mental health awareness is the reduction of stigma associated with mental health issues. Historically, mental health conditions have been stigmatized, leading individuals to suffer in silence rather than seeking help. However, increased awareness and education have helped to normalize conversations about mental health, making it more acceptable for individuals to discuss their struggles and seek support.

According to the World Health Organization (WHO), mental health awareness campaigns have been instrumental in reducing stigma and encouraging help-seeking behavior. By promoting understanding and empathy, these campaigns have created a more supportive environment for individuals experiencing mental health issues¹.

Early Detection and Intervention

Mental health awareness also plays a crucial role in early detection and intervention. When individuals are aware of the signs and symptoms of mental health conditions, they are more likely to recognize these issues in themselves or others and seek timely intervention. Early detection and intervention can significantly improve outcomes for individuals with mental health conditions, preventing the progression of symptoms and reducing the long-term impact on their lives.

Improved Access to Resources and Support

Increased mental health awareness has led to improved access to resources and support for individuals in need. Many organizations and communities have developed programs and services to address mental health issues, providing individuals with the tools and support they need to manage their conditions. This includes access to mental health professionals, support groups, and educational materials that can help individuals navigate their mental health journey.

Enhanced Coping Skills and Resilience

Mental health awareness also contributes to the development of coping skills and resilience in individuals. By educating individuals about mental health and providing them with strategies to manage stress and emotional challenges, mental health awareness programs help individuals build resilience and improve their overall well-being. This can lead to better mental health outcomes and a higher quality of life.

Impact on Relationships and Social Connections

Mental health awareness has a positive impact on relationships and social connections. When individuals are aware of mental health issues and how to support those experiencing them, it fosters stronger and more empathetic relationships. This can lead to a more supportive social network, which is essential for mental well-being.

Economic and Productivity Benefits

Mental health awareness also has economic and productivity benefits. By addressing mental health issues early and providing appropriate support, individuals are better able to maintain their productivity and contribute to the economy. This can lead to reduced absenteeism, increased job satisfaction, and overall economic growth.

Mental health awareness has a profound impact on communities, reducing stigma, encouraging help-seeking behavior, and improving access to resources and support. By fostering early detection, enhancing coping skills, and strengthening social connections, mental health awareness contributes to better mental health outcomes and overall well-being. As we continue to prioritize mental health awareness, we can create a more supportive and resilient society for all.

Improving mental care in the current situation is a multifaceted challenge that requires a comprehensive approach. The COVID-19 pandemic has exacerbated mental health issues globally, highlighting the urgent need for better mental health care systems. In this essay, we will explore various strategies to improve mental care, referencing relevant literature and resources.

Improving mental health care

Integrating Behavioral Health into Primary Care

One of the most effective ways to improve mental care is by integrating behavioral health into primary care settings. This approach ensures that mental health services are more accessible and reduces the stigma associated with seeking mental health care¹. By embedding mental health professionals within primary care clinics, patients can receive holistic care that addresses both their physical and mental health needs.

Expanding Access to Mental Health Professionals

Expanding access to mental health professionals is crucial for improving mental care. This includes increasing the number of trained mental health providers, especially in underserved areas¹. Tele-mental health services have emerged as a valuable tool in expanding access, allowing individuals to receive care remotely. Governments and organizations should invest in training programs and incentives to attract more professionals to the field¹.

Promoting Mental Health Education and Awareness

Education and awareness are key components of improving mental care. By promoting mental health education in schools, workplaces, and communities, individuals can better understand mental health issues and seek help when needed³. Public awareness campaigns can also reduce stigma and encourage help-seeking behavior.

Implementing Evidence-Based Interventions

Implementing evidence-based interventions is essential for improving mental care. This includes using therapies and treatments that have been proven effective through research³. Mental health professionals should be trained in these interventions to ensure that patients receive the best possible care.

Strengthening Mental Health Parity Laws

Mental health parity laws require insurance companies to provide equal coverage for mental health and physical health services. Strengthening these laws can ensure that individuals have access to the mental health care they need without facing financial barriers³. Advocacy for mental health parity is crucial for improving mental care systems.

Supporting Vulnerable Populations

Vulnerable populations, such as low-income individuals, people with disabilities, and marginalized communities, often face significant barriers to accessing mental health care. Tailored programs and services are needed to address the unique challenges faced by these groups¹. This includes providing culturally competent care and ensuring that mental health services are accessible to all.

Enhancing Crisis Intervention Services

Crisis intervention services play a critical role in improving mental care. These services provide immediate support to individuals experiencing a mental health crisis, helping to prevent harm and connect them with ongoing care¹. Expanding crisis intervention programs and training first responders in mental health response can improve outcomes for individuals in crisis.

Investing in Research and Innovation

Investing in research and innovation is essential for advancing mental health care. This includes funding studies on new treatments, technologies, and approaches to mental health care¹. By staying at the forefront of research, mental health professionals can provide the most effective and up-to-date care to their patients.

Improving mental care in the current situation requires a multifaceted approach that includes integrating behavioral health into primary care, expanding access to mental health professionals, promoting mental health education, implementing evidence-based interventions, strengthening mental health parity laws, supporting vulnerable populations, enhancing crisis intervention services, and investing in research and innovation. By addressing these areas, we can create a more effective and compassionate mental health care system that meets the needs of individuals and communities.

Promoting mental health awareness in India through campaigns

Promoting mental health awareness in India through campaigns is a crucial step towards addressing the mental health crisis in the country. With a population of over 1.3 billion people, India faces unique challenges in ensuring that mental health care is accessible and stigma-free.

In this essay, we will explore various strategies and campaigns that have been implemented to promote mental health awareness in India, referencing relevant literature and resources.

The Current Mental Health Landscape in India

India's mental health landscape is complex, with a significant treatment gap and high levels of stigma associated with mental health issues. According to the National Mental Health Survey (NMHS) 2015-16, conducted by the National Institute of Mental Health and Neurosciences (NIMHANS), nearly 150 million Indians require mental health interventions, yet fewer than 30 million are receiving the care they need¹. This translates to a treatment gap of approximately 70-75%, indicating a significant shortfall in the availability and accessibility of mental health services across the country.

Strategies for Promoting Mental Health Awareness

Educational Initiatives Education plays a pivotal role in demystifying mental health and reducing stigma. Integrating mental health education into school curricula can help young people understand and manage their mental health from an early age¹. Programs that teach students about emotional regulation, stress management, and the importance of seeking help can foster a more supportive environment. For adults, community-based workshops and seminars can provide valuable information about recognizing symptoms, accessing resources, and supporting loved ones with mental health issues¹.

Media and Social Media Campaigns The media has a powerful influence on public perception and can be a vital tool in raising awareness of mental health in India. Nationwide campaigns that feature public figures and everyday individuals discussing their own mental health struggles can normalize these conversations and encourage others to seek help¹. Social media platforms can amplify these messages, reaching a broad audience quickly. Campaigns such as **#NotAshamed** and **Dobara Poocho** have been successful in driving public awareness about mental health and normalizing conversations using various mediums such as digital, print, outdoor, radio, and television.

Community Engagement and Support Networks Engaging communities and building support networks are essential for promoting mental health awareness. Community-based programs and initiatives can provide a platform for individuals to share their experiences and

support each other. These programs can be spearheaded by government agencies, non-profits, and mental health organizations to ensure that they reach a wide audience¹.

Workplace Mental Health Programs Mental health awareness in the workplace is crucial for improving overall well-being and productivity. Employers can implement mental health programs that provide employees with resources and support to manage stress and emotional challenges¹. These programs can include mental health days, access to counseling services, and workshops on stress management and resilience.

Strengthening Mental Health Infrastructure Strengthening mental health infrastructure is essential for improving access to care. This includes increasing the number of trained mental health professionals, especially in rural areas, and ensuring that mental health services are integrated into primary care settings. Governments and organizations should invest in training programs and incentives to attract more professionals to the field.

Impact of Mental Health Awareness Campaigns

Mental health awareness campaigns have had a significant impact on reducing stigma and encouraging help-seeking behavior in India. Campaigns such as **#NotAshamed** and **Dobara Poocho** have highlighted the many aspects of mental illness through first-person narratives, making it more acceptable for individuals to discuss their struggles and seek support. These campaigns have also provided valuable information about recognizing symptoms, accessing resources, and supporting loved ones with mental health issues¹.

promoting mental health awareness in India through campaigns is a crucial step towards addressing the mental health crisis in the country. By implementing educational initiatives, media and social media campaigns, community engagement, workplace mental health programs, and strengthening mental health infrastructure, we can create a more supportive and stigma-free environment for individuals experiencing mental health issues¹. As we continue to prioritize mental health awareness, we can work towards a healthier and more resilient society for all.

Conclusion

Mental health awareness, prevention, and care are interconnected components that collectively contribute to the well-being of individuals and communities. By promoting mental health

awareness, we can reduce stigma, encourage help-seeking behavior, and foster early intervention. Preventive measures can address the root causes of mental health issues, while comprehensive care ensures that individuals receive the support and treatment they need.

As we continue to prioritize mental health, it is essential to invest in education, infrastructure, and resources that support mental well-being. By working together, we can create a more compassionate, understanding, and resilient society where mental health is valued and prioritized. In doing so, we not only improve the lives of those affected by mental health issues but also strengthen the fabric of our communities.

REFERENCES:

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5), which provides detailed diagnostic criteria and descriptions.

National Institute of Mental Health (NIMH): <https://www.nimh.nih.gov/>

World Health Organization (WHO): <https://www.who.int/health-topics/mental-health>

American Psychiatric Association (APA): <https://www.psychiatry.org/>

MentalHealth.gov: <https://www.samhsa.gov/mental-health>

National Alliance on Mental Illness (NAMI): <https://www.nami.org/>

Live Love Laugh Foundation - Campaigns and Awareness

<https://www.weforum.org/stories/2025/01/4-imperatives-for-improving-mental-health-care-in-2025/>

સામાજિક વિવિધતામાં એકતા અને સમકાલીન પરિસ્થિતિ

ડૉ.ભારતીબેન એમ. પટેલ

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

સી. બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડીઆદ

Page 100 to 107

પ્રસ્તાવના

વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સમાજની ખાસિયત છે અને તે ભારતીય અસ્મિતાનું અંગ છે. ભારત અસંખ્ય એવા વિવિધ સમુદાયનો બનેલો બહુ મુખી સમાજ છે. જે રાષ્ટ્ર, રાજ્યો સ્પષ્ટ રીતે જ વિશિષ્ટ અને વિભિન્નતા ધરાવતા સામાજિક ઘટક જૂથોના બનેલા હોય તેવા રાષ્ટ્ર રાજ્યને બહુમુખી સમાજ કહેવાય. આ અર્થમાં ભારત બહુમુખી સમાજ છે. જેમાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક વિવિધતામાં એકતા જોવા મળે છે.

સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય

ભારતના પ્રત્યેક સમુદાય પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ ધરાવે છે સંસ્કૃતિની જીવનશૈલી તરીકે પરિભાષિત કરવામાં આવે છે. સમુદાયની સંસ્કૃતિને ‘સ્થાનિક સંસ્કૃતિ’ કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતિમાં ભાષા, ધર્મ, માન્યતા, મૂલ્યો, આચાર-વિચાર, કળા, સાહિત્ય, રિવાજો, લોકરીતિ, લોકનીતિ, પોશાકની રીતો, ખાનપાનની રીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતિ સાર્વત્રિક છે, તે માનવસર્જિત વર્તનની શીખેલી રીતોની ઢબ છે, તે વૃદ્ધિ અને પ્રેષણા પામે છે, તેનું પ્રસરણ થાય છે. એ સાતત્ય સ્થિરતા અને પરિવર્તનશીલતાની લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. સંસ્કૃતિ સાર્વત્રિક હોવા છતાં તેમાં વૈવિધ્ય રહેલું છે. જરૂરિયાતોના સંતોષની રીતોના વિકલ્પોને લીધે, પર્યાવરણના તફાવતને લીધે, સમસ્યાઓના તફાવતોને લીધે, યંત્ર વૈજ્ઞાનિક તફાવત લીધે, આ જીવિકાના સાધનોના તફાવતોને લીધે તેમજ વંશીય અને ઐતિહાસિક તફાવતોને લીધે સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય સર્જાય છે. આ અર્થમાં ભારતમાં જેટલા સમુદાયો તેટલી સંસ્કૃતિઓ છે તેમ કહી શકાય.

વિવિધતામાં એકતા

વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સમાજની ખાસિયત છે અને તે ભારતીય અસ્મિતા નું અંગ બની ગયું છે. વિવિધતા છતાં એકતા કેવી રીતે વિકસી તે બાબત માટે ડો. દુબે જણાવે છે કે ભારતના વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાને તેમજ હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા આ સમુદાયો વચ્ચેની આંતરક્રિયાએ, આ ધર્મના સાધુ સંતોના લખાણો અને કાવ્યો એ ભારતમાં વિવિધતામાં એકતા સર્જવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. વિવિધતામાંથી ‘એક સભ્યતા’ અને ‘એક સમાજ રચના’ સિદ્ધ કરવાનું શ્રેય પ્રાચીન હિન્દુઓને ફાળે જાય છે. આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રાચીન ધર્મ ઉપદેશકો સમગ્ર દેશમાં આ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરવામાં સફળ સફળ નિવડ્યા હતા. જેના કારણે આ દેશને ‘ભારત વર્ષ’નું નામ મળ્યું. પ્રાચીન આર્યોએ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સમાન સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું સર્જન કરીને દેશની એકતા સિદ્ધ કરી લીધી હતી. અશોક, ચંદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધન જેવા પ્રાચીન શાસકોએ સામ્રાજ્ય સ્થાપીને લોકમાનસમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેની સભાનતા અને રાષ્ટ્રીય એકતા ની ભાવના તાજી રાખી. પ્રાચીન રાજનીતિ અને ધર્મે ભારતીયોના રાષ્ટ્રીય ચરિત્રના ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. પરંતુ ગુપ્ત શાસનના અંત સમયે સામ્રાજ્ય અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યમાં વિભાજિત થયું અને રાજકીય તથા રાષ્ટ્રીય એકતા નષ્ટ પામવા લાગી. રાજાઓમાં પ્રાદેશિક ભાવના પ્રબળ બની અને સમગ્ર ભારત નાના નાના રાજ્યોમાં વિભાજિત થઈ ગયો રાજ્ય અને રાજધાની તેઓને એટલી બધી પ્રિય બની કે સમગ્ર ભારતનું અસ્તિત્વ તેઓ ભૂલી ગયા. ભારતનો અર્થ તેમના પોતાના રાજ્યના સીમાડા પૂરતો સીમિત બન્યો. ભારતની એકતાની ભાવના લુપ્ત થતી ગઈ. પ્રજા રાજકીય જીવન પ્રત્યે ઉદાસીન બની. પ્રજા તેમના ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાતિ, કુટુંબને ગ્રામજીવનમાં મશગુલ હતી. પ્રજાની વફાદારી સ્થાનિક જીવન પૂરતી સીમિત હતી. દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય સ્વામાન કે ગૌરવની ભાવના નષ્ટ પામી. રાજકીય ક્ષેત્ર ઉપરાંત સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પૃથક્તા વિધ્વંસ અને વિઘટનની પ્રક્રિયા ઉદભવી હતી. રાજપૂત યુગના રાજાઓમાં કુળનું અભિમાન હતું. તેઓમાં દેશ પ્રેમ કે રાષ્ટ્રવાદ ન હતો. જે યુદ્ધ થયા તે રાષ્ટ્રવાદી ભાવના ધરાવતી પ્રજાઓ વચ્ચેના યુદ્ધો ન હતા. પરંતુ મહત્વકાંક્ષી રાજાઓ વચ્ચેના વ્યક્તિગત યુદ્ધ હતા. 15મી સદીમાં પણ કોઈ શક્તિશાળી કેન્દ્રીય સત્તાનો અભાવ હતો. ભારતના બ્રિટિશ શાસનની શરૂઆત પણ રાજકીય વિધ્વંસ અને વિઘટનની પરિસ્થિતિને આભારી છે. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ લખે છે કે, પરદેશીઓ સામે વિરોધની લાગણી હતી તે વ્યાપક રાષ્ટ્રીયતાની લાગણી ન હતી. લોકોની વફાદારી રાજા કે ઠાકોર પ્રત્યે હતી.

એકમાત્ર મરાઠાઓમાં જ કંઈક વિશેષ એવી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અમુક પ્રમાણમાં હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા ના અભાવમાં ભારતીય માત્ર ભૌગોલિક ‘અભિવ્યક્તિ’ બની ગયું. મધ્યયુગીન સંસ્કૃતિ કોઈ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ ન હતી. એ યુગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના નું ઉદય થયાની કોઈ સંભાવના જ નહતી. મધ્યયુગીન રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે વિકસેલી પૃથક્તા, વિધ્વંસ અને વિઘટનની પરિસ્થિતિમાં પણ ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ ટકી રહી હતી. આ બાબત દર્શાવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આંતરિક એકતાનો અતૂટ પ્રવાહ સતત વહેતો રહ્યો છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ સમાજ જીવન જ્ઞાતિ, ગ્રામ સમુદાય અને કુટુંબ દ્વારા સંચાલિત થતું. અંતિમ આધ્યાત્મિક ખોજની બાબતમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ને લીધે શક્ય બન્યું હતું. આમ મધ્ય યુગમાં ભારતના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે વિઘટનની પરિસ્થિતિને કારણે ભારત પરાધીન બન્યું અને બ્રિટિશ શાસન સ્થપાયું. બ્રિટિશ શાસનકાળમાં એકતાની ભાવના ઉદભવી અને ઉત્તરોત્તર મજબૂત થતી રહી. બ્રિટિશ સરકારે પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા માટે ભાગલાવાદી નીતિ અપનાવીને કોમી વૈમનસ્ય પેદા કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીએ ભારત દર્શન દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતાની ચાવી હસ્તગત કરી અને વૈવિધ્યોની વચ્ચે એકતાનું નિર્માણ કર્યું. મહાત્મા ગાંધી એકતાના સિદ્ધાંતના આધારે સ્વતંત્ર ચળવળને વર્ગસુમેળ અને કોમી એકતાના પાયા ઉપર જન સામુદાયિક ચળવળના રૂપમાં બદલી નાખી હતી. સામાજિક એકતા માટે તેમણે સહિષ્ણતા ઉપર ભાર મૂક્યો. મહાત્મા ગાંધીજીની આગેવાની નીચે ગામડા અને શહેરોના બધા સ્તરના બધા ધર્મના, બધી કોમના, બધી ભાષાના અને બધી જ્ઞાતિઓના લોકો સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં જોડાયા. દુબે કહે છે, તેમ રાષ્ટ્રીય ચળવળ એકતા માટેનું નવું બળ પૂરું પાડ્યું. રાષ્ટ્રીય ચળવળે સમુદાયોની અને સંસ્કૃતિ અને એકબીજા સાથે જોડવાનું અને એકતા સાધવાનું કાર્ય કર્યું. જો કે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અંતિમ તબક્કે હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે અવિશ્વાસ અને સંઘર્ષ પેદા થયો અને અખંડ ભારતના બે સ્વતંત્ર એવા ભારત અને પાકિસ્તાન જેવા રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થયું.

સમકાલીન સ્થિતિ

૧. વિકસતી જતી સાંસ્કૃતિક એકવિધતા

સમુદાયોની સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓમાં વિવિધતા હોવા છતાં વિભિન્ન સમુદાયો વચ્ચે સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં આંતરક્રિયા થાય છે. આથી તેઓની સંસ્કૃતિના વિભિન્ન તત્વો જેવા કે વિધિ

વિધાન, માન્યતાઓ, રિવાજો વગેરેમાં સમાનતાઓ પણ જોવા મળે છે. રાજસ્થાનથી ઉત્તર પ્રદેશ સુધીના વિસ્તારોની લોક સંસ્કૃતિ અને અભ્યાસો પરથી ફલિત થાય છે કે તેમના વિધિ વિધાનની રીતો ગીતોનું વિષયવસ્તુ પ્રતિકો વગેરેમાં નોંધપાત્ર સમાનતા હતી. વિધિવિધાનો, દંત કથાઓ પ્રતિકો વગેરેની બાબતમાં ભારતમાં સદીઓથી સમાનતા અને ભિન્નતા એમ બંને પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ સમાં તરે ચાલતી રહી છે. સાંસ્કૃતિક પ્રદેશોના સમુદાયોમાં આવી સમાનતા અને ભિન્નતા જોવા મળી છે. ભારતમાં ચાર હજાર થી વધુ એકમોમાં વહેંચાયેલા ભિન્ન પ્રકારના સમુદાયોની સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓ અને પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે આંતરક્રિયા થાય છે. ખોરાક, પોશાક, રાજ રચીલું, ઘરવખરી ની ચીજો કોસ્મેટિક્સ, ઔદ્યોગિક ચીજ વસ્તુઓની વપરાશ, રહેઠાણની શૈલી વગેરે સાંસ્કૃતિક તત્વોમાં સમાનતા વિકસતી જાય છે. વિભિન્ન સમુદાયોમાં એવી લાગણી અને વલણ વિકસ્યા છે કે પોતાની સાંસ્કૃતિક શૈલી ભારતીય કક્ષાની હોવી જોઈએ.

૨. વધતું જતું ઢિભાષીપણું –

વિભિન્ન પરિબલોને લીધે સમુદાયો વચ્ચે સંપર્કો ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે. ભારતના મોટાભાગના સમુદાયો માટે ભાષાકીય વૈવિધ્ય, સાંસ્કૃતિક બહુ તત્વવાદને સૂચિત કરતો નથી. ભારતમાં ઢિભાષીપણું વધતું જાય છે. આથી ભાષાઓનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું છે. ભારતના બંધારણમાં દર્શાવેલી અનુસૂચિત જાતિઓને આદિજાતિઓના સમુદાયોમાંથી પદ ટકા સમુદાયો ઢિભાષી બન્યા છે.

૩. સમુદાયો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક સહસંબંધ –

ભારતના ઘણા ખરા પ્રદેશોમાં સમુદાયોના સાંસ્કૃતિક તત્વોમાં ઘણો સહસંબંધ જોવા મળે છે. અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને હિન્દુઓની સંસ્કૃતિ વચ્ચે, હિન્દુઓ અને શીખોની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે, હિન્દુઓ અને મુસ્લિમોની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે, હિન્દુઓ અને જૈનોની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે તેમજ હિન્દુઓ અને બુદ્ધોની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સાંસ્કૃતિક સહ સંબંધ જોવા મળે છે. આ બધા સમુદાયો વચ્ચે આંતરક્રિયા થાય છે, અને તેઓ વચ્ચે સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાન થતું રહે છે. વિભિન્ન ઘટકો જૂથોની કળા, સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ગીત, યંત્ર

વિજ્ઞાન વગેરેમાં સાંસ્કૃતિક મિશ્રણ થયું છે. પરંપરાગત લોક સંસ્કૃતિમાં ભારતીય શૈલીનું તેમજ પશ્ચિમ શૈલીનું મિશ્રણ થતું જાય છે.

જ. તહેવારો ઉત્સવો નૃત્યો અને ખોરાકનું પ્રસરણ –

પ્રાદેશિક કે ધાર્મિક સમુદાયોના તહેવારો, ઉત્સવો, નૃત્યો, ખોરાક વગેરે સાંસ્કૃતિક તત્વો જે તે પ્રદેશ કે સમુદાય પૂરતા મર્યાદિત રહ્યા નથી, પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં પ્રસરણ પામતા જાય છે. અને તે રીતે સાંસ્કૃતિક એકવિધતા વિકસતી જાય છે. દુર્ગા પૂજા બંગાળ પૂરતી સીમિત ન રહેતા તે બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને આસામમાં પ્રસરણ પામે છે. ગણેશ ઉત્સવ મહારાષ્ટ્ર પૂરતો સીમિતના રહેતા તે ગુજરાતમાં અને અન્ય રાજ્યમાં પણ પ્રસરણ પામ્યો છે. ખ્રિસ્તીઓનું નાતાલ પર્વ ખ્રિસ્તીઓ પૂરતું સીમિત ન રહેતા તે સમગ્ર ભારતમાં ઉજવાય છે. વિભિન્ન ધાર્મિક તહેવારો અને ઉત્સવમાં વિભિન્ન સમુદાયના લોકોનું સહભાગીપણું વધતું જાય છે. એ જ રીતે પંજાબનું ભાંગડા નૃત્ય, મણિપુરી નૃત્ય, રાજસ્થાની નૃત્ય, આદિવાસી નૃત્ય, રાસ ગરબા, કથક નૃત્ય, ભારત નાટ્યમ વગેરેની લોકપ્રિયતા અન્ય પ્રદેશોમાં વિસ્તરતી જાય છે ગુજરાતી, પંજાબી, મદ્રાસી, રાજસ્થાની, બંગાળી ખાણું કે વાનગીઓ વિભિન્ન પ્રદેશોમાં લોકપ્રિય બન્યા છે. એક પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતી ચીજ વસ્તુઓ ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં ઉપલબ્ધ બનવા લાગી છે અને તેનો વપરાશ વિભિન્ન સમુદાયના લોકો દ્વારા થવા લાગ્યો છે. આમ સંસ્કૃતિના વિભિન્નતત્વો પ્રાદેશિક સીમાઓ ઓળંગીને ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં પ્રસરણ પામતા જાય છે. અને આધુનિક સમયમાં તો વિદેશોમાં પણ તે પ્રસરણ પામ્યું છે.

પ. સંઘર્ષ છતાં સંવાદિતાની ભાવના જળવાઈ રહે છે. –

કુટુંબ, ગામ કે શહેરમાં વિવિધ સામાજિક જૂથોએ પરસ્પર સંવાદિતા થી રહેવું તેવું મૂલ્ય ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. સેકડો વર્ષોના સહજીવનને કારણે ભારતીય સમાજના વિભિન્ન સમુદાયો, પોતપોતાના આગવા સામાજિક – સાંસ્કૃતિક જીવન જીવતા હોવા છતાં, ઘણા ખરા સમુદાયો પરસ્પર એકાકાર થઈ ગયા છે અને બાકીના સમુદાયોમાં પરસ્પર એકાકાર થવાની પ્રક્રિયા ઝડપી બનતી જાય છે. જેમાંથી મેઘધનુષ્ય જેવો એક બહુરંગી ભારતીય સમાજ વસ્તી અને વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ એક વિશાળ અને મજબૂત રાષ્ટ્ર બનીને વિશ્વ સમાજને પોતાની સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત કરી રહ્યો છે.

ભારતના લાંબા ઇતિહાસ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતા કેટલીક વિસંવાદી ઘટનાઓએ ભારતની એકતાને હાનિ પહોંચાડી છે. તે હકીકત તરત દેખાઈ આવે છે, પરંતુ લાંબા ઇતિહાસ અને દેશની વિશાળતાને વ્યાપક દ્રષ્ટિએ જોતા આ ઘટનાઓ ગણી શકાય તેવી છે. આ વિસંવાદી ઘટનાઓ ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિને છીન્ન-ભિન્ન કરી શકી નથી. એ હકીકત જ તેનું ગૌણપણું પુરવાર કરે છે. ભારત વસુદેવ કુટુંબકમની ભાવનાથી જોડાયેલું છે. આથી જ અમુક સમુદાયો વચ્ચે કેટલીક વાર સંઘર્ષો પેદા થતા હોવા છતાં, અને સમાજ વ્યવસ્થા માટે ધમકીરૂપ બનતા હોવા છતાં સંવાદિતાની ભાવના જળવાઈ રહે છે. તેમજ દરેક સંઘર્ષ બાદ પરિસ્થિતિ ઝડપથી થાકે પડી જાય છે. આ ઘટના વિરોધાભાસો અને વૈવિધ્ય ની વચ્ચે પ્રવર્તતી મૂળભૂત આંતરિક એકતાને સૂચિત કરે છે.

૬. અલગતાવાદનું વલણ –

અમુક સમુદાયો ભાષા, વંશ કે જાતિના ધોરણે પોતાના હિતો અને માગણીઓને આગળ ધરીને સ્વયતતા ની હિમાયત કરી પોતાના રાજ્યમાંથી અલગ પડવાની ચળવળ કરે છે ત્યારે તેને અલગતા વાદનું વલણ કહેવાય. આવો અલગતા વાદ સંકુચિત મનોદશા અને સંકુચિત વફાદારી છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં ગોરખ લેન્ડ ચળવળ ,અમુક આદિવાસી જૂથની રાજકીયમાં માંગણીઓ અને તે માટેની ચળવળો તેમજ કેટલાક દલિત જૂથોની સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તાની ચળવળ અલગતા વાદના ઉદાહરણો છે. કેટલાક સમુદાયો દરજ્જા માટે અલગ રાજ્યની માગણી કરતા રહ્યા છે. તેમાં ઝારખંડ, ઉત્તરાંચલ અને પશ્ચિમ બંગાળની ચળવળો ઉદ્દેખનીય છે. ઝારખંડ અને ઉત્તરાંચલને રાજ્યનો દરજ્જો મળતા તેમની માગણી સંતોષાઈ છે. કેટલાક ભાષા જૂથો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં વર્ચસ્વી ભૂમિકા ભજવે છે. આવા ભાષા જૂથો અલગતાવાદી ચળવળ કરે છે. અથવા પોતાની ભાષાને બંધારણીય સ્વીકૃતિ મળે તે માટે ચળવળો કરે છે. રાજકીય સામાજિક અને આર્થિક વિકાસને લીધે ભારતીય સમાજમાં ઘણા વ્યવસાયિક, યાંત્રિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો આવ્યા છે .આ પરિવર્તનો એ જ્ઞાતિઓ, આદિવાસી, ધાર્મિક જૂથો સાંસ્કૃતિક પ્રદેશો વચ્ચેના જોડાણો અને આંતરક્રિયાને વેગ આપ્યો છે બીજી બાજુ, આ વિકાસે વંશ,ધર્મ, જ્ઞાતિ, જાતિ, ભાષા અને પ્રદેશના પાયા ઉપર રચાયેલી લોકોની સ્વસભાનતા અને સંકુચિત સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાને દ્રઢ બનાવી છે. રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક એકતા વિકસી છે તેની સમાંતર એ સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તા માટેનો પ્રયાસ વધ્યો છે. આ ઘટના આદિવાસીઓની રાજકીય માગણીઓ અને તેમની ચળવળમાં જોવા મળે છે. દલિતોમાં સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તા માટેની ચળવળ પણ વિકસી છે. સંચાર

માધ્યમો, રાજકીય સહભાગીપણું તથા સામાજિક ગતિશીલતા માટેની સ્પર્ધા આ પ્રક્રિયાને મજબૂત બનાવી છે. આ સાથે વિવિધ ધર્મો વચ્ચેના સમાન તત્વોને ટાંકી દઈને ભિન્નતા અને અલગતાને આગળ ધરતા રહે છે. આ રીતે અલગતાવાદી વલણ વિકસ્યું છે.

૭. રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ વિકસી રહી છે—

ભારતની બધી સંસ્કૃતિઓ પ્રશિષ્ટ પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક પરંપરામાંથી સાંસ્કૃતિક તત્વો મેળવે છે. પશ્ચિમી પરંપરા નો પ્રભાવ ભારતીય સમાજ ઉપર ખાસ કરીને વિચારસરણી અને યંત્રવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના વિકાસના મહત્વના સાંસ્કૃતિક પરિણામો આવ્યા છે. આવા સાંસ્કૃતિક પરિણામોમાં સ્વદેશી પુનરુત્થાનવાદી, પુનઃ અર્થઘટનવાદી તથા ઉપયોગીતાવાદી પ્રવાહો વિકસ્યા છે. ઉદભવતી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિમાં આ ચાર પ્રવાહોમાંથી મેળવેલા સાંસ્કૃતિક તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. વિકાસમાં સ્ત્રીઓનું પ્રદાન વહીવટી સુગ્રથન અને સંચાર વ્યવહારમાં સુધારો, વૃદ્ધિ અને વિસ્તૃતિકરણને લીધે સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાઓ વ્યાપક અને સર્વાંગી બની છે. જેને લીધે દેશમાં નવી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ વિકસી રહી છે. અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ તથા અન્ય સમુદાયો ઉદભવતી નવી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિમાં તેમનું યોગદાન આપી રહ્યા છે. તેમના યોગદાનથી દેશની સંસ્કૃતિ વધુ સમૃદ્ધ બની રહી છે. સોશિયલ મીડિયા પણ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એકતાને જાળવી રાખવા માટે મહત્વનો ફાળો આપે છે.

ભારતમાં બહુવિધ સમાજ છે. તેમાં વૈવિધ્ય ઉડીને આંખે વળગે તેવું છે, પરંતુ તેમાં રહેલી આંતરિક એકતા સિદ્ધ કરવી પડે તેવી અને પ્રસંગોપાત જ વ્યક્ત થતી હોય તેવા સ્વરૂપની છે. આવી એકતા એક તો ભારતના સંવિધાનના આમુખમાં વ્યક્ત થાય છે ભારતીય નાગરિક તરીકે અપાતી ઓળખવામાં તેમ જ ‘અમે ભારતની પ્રજા’ ની લાગણી અને ભાવનામાં વ્યક્ત થતી અસ્મિતા સ્વરૂપે જોવા મળે છે. કોઈ એક રાજ્યમાં આવી પડતી કુદરતી કે માનવસર્જિત આપત્તિના પ્રસંગે અન્ય રાજ્યો અને પ્રજા તરફથી મળતી રાહત સામગ્રી અને નાણાકીય સહાયમાં એકતા વ્યક્ત થાય છે. યુદ્ધના પ્રસંગે ભારતીય પ્રજા મતભેદો અને વિવાદોને એક બાજુ મૂકીને એકતા દાખવે છે. ભારતનો સમવાયતંત્રનો સિદ્ધાંત વિવિધતામાં એકતાના મંત્રને ચરિતાર્થ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. બીજી બાજુ, વૈવિધ્ય સાથે સંકળાયેલા

તફાવત અને સંઘર્ષો અવારનવાર તેના બિહામણા સ્વરૂપે થતા રહે છે. રાજકીય એકતા એ રાષ્ટ્રીય એકતાની મુખ્ય શરત છે. તે ઐતિહાસિક બોધપાઠ છે. વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળતી સ્વહિતની પ્રવૃત્તિઓ, ગેરશિસ્તના બનતા બનાવો વગેરે રાષ્ટ્રનું નિર્માણની સિદ્ધિઓને મર્યાદિત બનાવે છે. આમ છતાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, ઔદ્યોગિક અને વેપાર વાણિજ્ય તથા કૃષિ ક્ષેત્રની સિદ્ધિઓ તેમજ આતંકવાદ અને સરહદ પરના પડકારોને પહોંચી વળવા ભારતે દાખવેલ પ્રતિભાવે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષિતિજે એક મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન અપાવ્યું છે. હવે દેશની અંદરના અને બહારના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે આમ પ્રજાએ દેશ માટે પોતાનું પ્રદાન આપવાનો સમય પાકી ગયો છે. અંતે તો રાષ્ટ્ર નિર્માણ પ્રજાની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ વફાદારી અને બલિદાન ઉપર નિર્ભર છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. ધારૈયા, રમણલાલ કે. (2000). આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો ખંડ- 2 યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત.
2. ઝવેરી, મહેન્દ્ર (1977). સામાજિક પરિવર્તન
3. શાહ, એ. જી. & દવે, જે. કે. (2004- 2005). આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન
4. Srinivas, M.N. (1972). Social change in modern india written.

THE ROLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDGS) IN THE CONTEXT OF RURAL TRANSFORMATION

Dr. Bijal K. Barot

**Department of Economics
C. B. Patel Arts College, Nadiad**

Page 108 to 117

1.Introduction

As you begin to explore the complex topic of sustainable rural development, the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) established by the “United Nations” serve as a helpful framework to understand the key areas of focus. Whether you are a policymaker designing national development strategies or a nonprofit organization determining where to direct your efforts, familiarizing yourself with the SDGs can help identify priorities and shape impactful interventions. While progress in any single goal can drive positive change, the interdependencies across goals mean that coordinated action addressing multiple SDGs will be most effective in catalysing truly transformative and sustainable rural development. By aligning your work with the SDGs, you position yourself to not only contribute to a specific goal but also benefit from and build upon the work of others advancing complementary SDGs. Together we can achieve what no one organization, sector or country can accomplish alone

2.Understanding the UN's Sustainable Development Goals (SDGs)

The UN’s 17 Sustainable Development Goals (SDGs) aim to solve some of the world’s biggest challenges like poverty, inequality, and climate change by 2030. For rural communities, SDGs can help transform and improve lives in meaningful ways.

1.Understanding Relevant SDGs: - Several SDGs directly address rural development. SDG 1 (No Poverty) and SDG 2 (Zero Hunger) seek to end poverty and hunger through programs like social assistance, basic income, and sustainable agricultural practices. SDG 6 (Clean Water and Sanitation) aims to provide universal access to clean water and sanitation - critical for health in rural areas. SDG 7 (Affordable and Clean Energy) promotes access to sustainable energy for all. This includes expanding infrastructure for clean fuels and technologies like solar and wind in remote locations. SDG 8 (Decent Work and Economic Growth) focuses on job creation, entrepreneurship, and sustainable tourism which can boost rural economies.

2.Implementing SDGs: - Governments, nonprofits, and companies all have a role to play in achieving the SDGs, especially in rural communities. Policymakers can invest in rural infrastructure, education, healthcare, and utilities. Nonprofits can provide aid through programs supporting agriculture, access to resources, and community building. The private sector can develop new technologies, invest in emerging markets, and build sustainable supply chains that benefit rural populations. Through coordinated action, the SDGs have the potential to dramatically improve lives in rural areas by 2030. With targeted investments, policy changes, new technologies and community support, the SDGs can be achieved and rural communities around the world can be revitalized.

3.Why the SDGs Matter for Rural Transformation

The 17 Sustainable Development Goals (SDGs) adopted by the UN in 2015 are crucial for transforming rural communities and economies.Why the SDGs Matter for Rural Transformation

- The "SDGs" offer a common road map for prosperity and peace for both people and the environment, both now and in the future. They tackle the underlying causes of poverty in rural regions and lay out a plan for sustainable development.
- The "SDGs" specifically seek to combat climate change and protect our oceans and forests while also promoting gender equality and decent employment, eradicating poverty and hunger, enhancing health and education, building resilient infrastructure, reducing inequality, and accelerating economic growth.
- By aligning government policies, business strategies, and public and private investments with the SDGs, especially in rural regions, significant progress can be made. For example, expanding access to technology and vocational skills training for marginalized groups can drive job creation and improve livelihoods. Investing in sustainable food production and resilient agricultural practices may enhance food security. And increasing access to financial services can empower rural entrepreneurs.
- With an integrated approach, the SDGs have the potential to transform rural communities by eradicating extreme poverty, promoting sustainable livelihoods, and paving a way for shared prosperity. But success will require collaborative partnerships between governments, the private sector, and civil society to turn the goals into action. By working together, we can build a sustainable future for rural populations and achieve the vision of the 2030 Agenda.

- The SDGs provide a roadmap for improving lives in a sustainable way. For rural transformation, they are key to unlocking human potential and driving economic growth that benefits both people and planet. With collective action, we can achieve these Global Goals.

4. The Concept of Rural Transformation and Its Importance in Achieving the SDGs.

- The concept of rural transformation focuses on empowering and improving the livelihoods of rural populations. Rural transformation involves transitioning rural economies from being based primarily on agriculture to more diverse, productive, and sustainable economic activities. This is crucial for achieving many of the SDGs, especially those related to poverty, hunger, health, education, gender equality, and economic growth.

- To facilitate rural transformation, investments must be made in rural infrastructure, technology, and human capital. Improving access to resources like electricity, water, sanitation, roads, and telecommunications enables new economic opportunities in rural areas. Advancements in areas like mobile banking, e-commerce, and telemedicine can help overcome some of the challenges of distance and accessibility in rural communities.

- Education and skills training are also pivotal for empowering rural populations. Increased access to primary, secondary and vocational education, as well as programs promoting financial literacy and business skills, give people the tools they need to improve their livelihoods. Women and marginalized groups should be specifically targeted to promote inclusion and equity.

- Rural transformation leads to more sustainable natural resource management and agricultural practices. Transitioning from subsistence farming to more efficient and eco-friendly methods of production help preserve biodiversity and protects the environment. It also builds resilience against the effects of climate change like droughts, floods, and extreme weather events which often hit rural populations the hardest.

- When rural communities gain greater access to resources and economic opportunity, it creates a ripple effect of benefits across societies and nations. Rural transformation is essential for building a sustainable future where all people can reach their full potential regardless of where they live. By empowering and investing in rural populations, especially women and marginalized groups, countries can make progress across all the SDGs and ensure that no one is left behind.

5. Overview of the SDGs And Their Significance in Promoting Sustainable Development Globally

The United Nations approved the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015 with the intention of advancing sustainable development on a global scale. They include “a wide range of topics related to social and economic development, such as energy, the environment, gender equality, water and sanitation, poverty, hunger, health, education, and social justice”. Communities can address particular issues and enhance economic, social, and environmental well-being by connecting the "SDGs" to rural development programs.

Overview of Relevant SDGs (Linking SDGs to rural development)

Several SDGs are directly relevant to rural transformation and development.

- Goal 1 aims to end poverty in all its forms everywhere. This includes improving access to resources and services for rural poor and vulnerable groups.
- Goal 2 seeks to end hunger, achieve food security and improved nutrition, and promote sustainable agriculture. This goal focuses on increasing agricultural productivity and incomes of small-scale food producers, especially women, indigenous peoples, and family farmers.
- Goal 3 is to guarantee healthy lifestyles and encourage wellbeing for people of all ages. This involves providing financial risk protection, universal health coverage, and rural communities' access to high-quality, necessary healthcare services.
- Goal 4 is to guarantee inclusive, equitable, high-quality education and encourage possibilities for lifelong learning for all. This includes giving adults and children in rural areas access to reasonably priced vocational training and skill development.
- Goal 5 Achieving gender equality and empowering all women and girls. In rural political, economic, and public life, this entails guaranteeing women's full and effective involvement as well as equal possibilities for leadership at all levels of decision-making.
- Goal 6 Assuring universal access to water and sanitation along with sustainable management. The implementation of integrated water resources management at all levels, including transboundary cooperation for rural populations, is the main objective of this goal.
- Goal 7 is to guarantee that everyone has access to modern, affordable, dependable, and sustainable energy. In order to provide rural impoverished households and

communities with contemporary, sustainable energy services, this involves enhancing infrastructure and modernizing technologies.

- Goal 8 seeks to advance full and productive employment, decent work for all, and sustained, inclusive, and sustainable economic growth. This entails creating and putting into action an international youth employment plan as well as carrying out the International Labor Organization's Global Jobs Pact for rural youth.

6. Impact of SDGs on Rural Transformation:

The implementation of the SDGs in rural areas can significantly contribute to rural transformation and development. By focusing on poverty alleviation, food security, education, healthcare, sustainable agriculture, and clean energy, the SDGs aim to improve livelihoods and living standards in rural communities.

1. Poverty Alleviation: - Eradicating poverty in all its forms is the primary goal of SDG

1. In rural areas, this can be achieved by increasing access to resources and opportunities for the poor, offering vocational training and skill development, and promoting inclusive economic growth. Investing in infrastructure, transportation, and market access can help boost agricultural productivity and income generation activities for small farmers and entrepreneurs.

2. Food Security and Sustainable Agriculture: - SDGs 2 aims to end hunger and promote

sustainable agriculture”. This is particularly relevant for rural populations who depend heavily on agriculture and natural resources. Transitioning to sustainable farming methods, crop diversification, and improved access to resources can help enhance food security and nutrition in rural communities.

3. Access To Essential Services: - Goals 3, 4, 5, and 7 focus on health, education, gender

equality, and clean energy respectively. Improving access to healthcare, education, and economic opportunities regardless of gender can significantly advance human development in rural areas. Investing in clean and affordable energy solutions can also help address energy poverty in remote, off-grid locations.

4. Economic Growth: - SDGs 8 promotes inclusive and sustainable economic growth, full

employment, and decent work for all. In rural communities”, this can translate to investments in local business development, job creation, skills training, and improved access to financial services. Promoting agricultural cooperatives and strengthening market linkages can further drive rural economic growth.

by working to achieve the SDGs, especially those focused on essential human needs and economic opportunity, rural communities can experience substantial improvements in living standards, social well-being, and prosperity. The SDGs provide a framework for coordinated action across sectors to truly transform rural areas in a sustainable and equitable manner.

7. Challenges and Opportunities:

Challenges and opportunities arise in aligning rural development initiatives with the SDGs. Several barriers may hinder integration of the SDGs into rural transformation efforts:

1. Lack of Awareness: - Many rural communities lack awareness and understanding of the SDGs and their relevance. Raising awareness through education and outreach is critical for motivating participation and buy-in.

2. Mismatched Priorities: - The priorities of rural communities may differ from the SDGs. Development efforts should align with locally identified needs and priorities to be impactful. Failing to do so risks irrelevance and wasted resources.

3. Limited Capacity: - Rural communities often have limited human and financial resources to implement development projects. Building local capacity through funding, training, and empowerment is key to long-term success and sustainability.

4. Interconnectedness: - The SDGs are deeply interconnected, so progress on one goal often depends on progress in other areas. This complexity requires coordinated, multi-sectoral action which can be challenging to organize and fund, especially in rural settings.

8. Importance of Addressing These Challenges

Holistic solutions. The SDGs provide a framework for developing holistic solutions that address the root causes of poverty and inequality. This helps avoid temporary fixes and maximizes impact.

1. Increased Collaboration: - Working across sectors and groups with diverse expertise leads to innovative solutions. Partnerships between governments, NGOs, businesses and rural communities should be fostered.

2. Access to Funding: - Many public and private donors prioritize projects that advance the SDGs. Alignment opens opportunities for rural communities to access funding and resources for development.

3. Measurable Progress: - The SDGs targets and indicators provide a mechanism for monitoring and evaluating the impact of rural development programs. This enables continual improvement and accountability.

by addressing challenges and capitalizing on opportunities, the SDGs can be a powerful catalyst for uplifting rural communities in a sustainable, equitable way. With political will and targeted action, no one will be left behind.

9. Strategies and Approaches

To effectively implement the SDGs in rural areas, several key strategies and approaches should be adopted:

1. Multi-Stakeholder Partnerships: - Forming partnerships between governments, private sector, civil society organizations, and rural communities is crucial. These partnerships can

leverage resources, knowledge, and expertise to develop and execute innovative solutions for achieving the SDGs. Successful examples include public-private partnerships for electrification and water access in rural India and Tanzania.

2. Integrated and Participatory Planning: - Rural development plans and programs should take an integrated approach that incorporates multiple SDGs and the linkages between them. They should also actively engage rural communities through participatory planning to ensure interventions are tailored to local priorities and gain community support. Participatory budgeting and community-driven development have been effective approaches.

3. Investing In Data and Monitoring Systems: - Robust data collection and monitoring systems are needed to track progress on SDGs in rural areas, evaluate the impact of interventions, and make evidence-based decisions. Surveys, open data platforms, and improved civil registration and vital statistics systems have helped countries strengthen rural data and monitoring.

4. Focus on Marginalized Groups: - The SDGs pledge to 'leave no one behind.' Rural development policies and programs should specifically target marginalized groups like women, youth, indigenous peoples, and persons with disabilities. Targeted interventions, such as cash transfers, skills training, and agricultural extension services for women have been shown to significantly contribute to poverty reduction and food security.

5. Capacity Building: - Local governments and rural communities often lack the technical and institutional capacities to plan and implement SDGs initiatives. Capacity building through training programs, knowledge sharing platforms, and decentralization of funds and decision-making authorities to local governments can help address these capacity gaps. When rural actors have greater capacity and empowerment, development interventions tend to be more locally-driven, participatory and sustainable.

by forging multi-stakeholder partnerships, adopting integrated planning, investing in data systems, focusing on marginalized groups, and building local capacities, countries can make progress on achieving the SDGs in their rural and remote areas. With political will and the right mix of strategies, the SDGs can be effectively localized to benefit the rural poor.

10. Policy Implications:

The SDGs provide a framework to promote sustainable and inclusive growth in rural areas. To achieve the SDGs and transform rural communities, governments and development partners must work together to implement supportive policies and targeted interventions.

- Governments should incorporate the SDGs into national development plans and allocate adequate funding for rural development programs aligned with the SDGs. Policies should aim to improve access to resources and opportunities for rural populations, including healthcare, education, infrastructure, and economic activities. Partnerships with local organizations can help identify priorities and solutions tailored to community needs.
- International cooperation on issues like climate change mitigation and food security is also necessary to enable sustainable rural transformation. Development partners can provide financial and technical support for countries to achieve the SDGs, especially in least developed nations. Private sector investment in rural areas should be encouraged through public-private partnerships and policies promoting corporate social responsibility.
- Multi-stakeholder partnerships that include governments, businesses, NGOs and community members are key to developing locally-appropriate programs and innovations that address the SDGs. Partnerships can leverage complementary skills and resources, raising awareness of rural issues and promoting an

integrated approach to development. Partners should work with communities to understand local contexts, priorities and knowledge in order to build effective interventions.

- Rural transformation is a long-term process that requires coordinated action across sectors and at multiple levels. By aligning policies and partnerships with the SDGs, governments and development partners can drive sustainable change in rural communities worldwide. Investing in rural populations today will contribute to a more just, equitable and prosperous future for all.

11. Future Directions

To fully realize the transformative potential of the SDGs in driving change in rural communities, further efforts are needed in several key areas:

1. **Research:** - Additional research is required to develop context-specific strategies and interventions tailored to the unique challenges facing different rural regions. Rural communities have diverse geographic, economic and social characteristics, so one-size-fits-all solutions will not suffice. More evidence is needed on the drivers of change and obstacles to progress in various rural settings to inform locally-appropriate policies and programs.
2. **Policy And Governance:** - Governments and policymakers must strengthen their commitment to rural development through increased funding and political will. They need to develop integrated policies that cut across sectors, with the SDGs embedded into national and local development plans. Improved governance mechanisms are also needed to ensure the

voices of rural people are heard and their priorities are addressed. Multi-stakeholder partnerships that include rural communities should be fostered to support policy implementation.

3. Innovation: - New technologies and innovative practices have significant potential to accelerate progress on the SDGs in rural areas. Investments are needed to develop and scale agricultural innovations, sustainable energy solutions, digitization and connectivity, and other new tools that can drive substantial improvements in rural livelihoods. However, technology adoption must be appropriate to the local context and complement rather than replace traditional knowledge and skills.

4. Capacity building: - Strengthening individual and institutional capacities at all levels is key to achieving the 2030 Agenda in rural communities. This includes

training rural populations in sustainable farming methods, entrepreneurship, and other skills that facilitate social and economic empowerment. It also means building the abilities of governments, organizations and other stakeholders to effectively develop, manage and evaluate programs aimed at realizing the SDGs in rural regions. Capacity building should utilize both traditional and modern techniques suited to local conditions.

12. Conclusion

While the SDGs set a bold and ambitious agenda to transform our world, achieving them will require coordinated and collaborative effort across sectors. For rural communities, the SDGs represent an opportunity to improve livelihoods, access critical services, and gain a voice in decision making. However, success is not guaranteed. You must advocate for political will, hold leaders and institutions accountable, and make your voices heard. Rural transformation can only happen when you are empowered to drive change. The SDGs are a roadmap, but you must navigate the journey. Together, we can build sustainable communities and a more just world for all. The challenges ahead are great, but so too is the potential. Our world is waiting - let's get to work.

References :

Anderson MD. Roles of rural areas in sustainable food system transformations. Development. 2015;58(2-3):256-262

<https://sdgs.un.org/goals>

Khayesi M, editor. Rural Development Planning in Africa. New York, USA: Palgrave Macmillan; 2018. DOI: 10.1057/978-1-349-95297-7

Kvasha S, Lesia S, Zhemoyda O. Problems of rural sustainable development in Ukraine. Problems of Agricultural Economics. 2017;353(4):125-137

UN 2015. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly. 2015. Available from:

https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

[Accessed: 24 July 2019]

WHO. Millennium Development Goals. Available from:

https://www.who.int/topics/millennium_development_goals/about/en

www.google.com

www.wikipedia.org

भारतीय भाषाओं का सांस्कृतिक योगदान

प्रो.ललित चावड़ा

सी.बी.पटेल आर्ट्स कॉलेज, नडियाद

संस्कृत विभाग

Page 118 to 127

भूमिका

भारत अपनी सांस्कृतिक विविधता और भाषाई समृद्धि के लिए विश्वभर में प्रसिद्ध है। भारतीय भाषाएँ न केवल संवाद का साधन हैं, बल्कि वे भारतीय संस्कृति, परंपरा और दर्शन को संरक्षित और प्रसारित करने का महत्वपूर्ण माध्यम भी हैं। देश की 22 मान्यता प्राप्त भाषाएँ और 1600 से अधिक बोलियाँ इस बात का प्रमाण हैं कि भारत में भाषा केवल संवाद का उपकरण नहीं, बल्कि एक सांस्कृतिक धरोहर है।

भारतीय संस्कृति को बनाए रखने के लिए भाषाएँ महत्वपूर्ण हैं, क्योंकि वे ज्ञान और पहचान का संचार करती हैं। 1,600 से अधिक भाषाएँ बोली जाने के साथ, भारत विश्व स्तर पर सबसे अधिक भाषाई विविधताओं में से एक है। सामूहिक ज्ञान, परंपराओं और रीति-रिवाजों का प्रतिनिधित्व करने के लिए सांस्कृतिक विरासत का संरक्षण महत्वपूर्ण है। संस्कृत और पाली जैसी प्राचीन भाषाओं का संरक्षण भारत के समृद्ध सांस्कृतिक इतिहास और विविध परंपराओं और रीति-रिवाजों की सराहना की अंतर्दृष्टि प्रदान करता है। सांस्कृतिक विरासत पर प्राचीन भाषाओं का प्रभाव प्राचीन भाषाओं ने भारत की सांस्कृतिक विरासत पर महत्वपूर्ण प्रभाव डाला है, जिसमें संस्कृत ने साहित्य, धर्म और दर्शन को आकार दिया है। तमिल, तेलुगु और कन्नड़ जैसी शास्त्रीय भाषाएँ क्षेत्रीय विरासत और परंपराओं को संरक्षित करती हैं। ये भाषाएँ विशिष्ट पहचान कायम रखती हैं और ऐतिहासिक जड़ों का सम्मान करती हैं, जबकि तमिल, बंगाली और मराठी भारत के विविध सांस्कृतिक ताने-बाने को प्रतिबिंबित करने वाली साहित्यिक कृतियों के रूप में अत्यधिक महत्व रखती हैं।

यह शोध पत्र भारतीय भाषाओं के सांस्कृतिक योगदान को साहित्य, कला, धर्म, सामाजिक संरचना, और राष्ट्रीय एकता के संदर्भ में प्रस्तुत करता है।

भारत की समृद्ध सांस्कृतिक विरासत की निरंतरता सुनिश्चित करने के लिए इन भाषाओं को सुरक्षित रखने और बढ़ावा देने के प्रयास किए जाने चाहिए। भारत की सांस्कृतिक समृद्धि के प्रतिबिंब के रूप में भाषाई विविधता 1,600 से अधिक भाषाएँ बोली जाने वाली भारत की भाषाई विविधता इसकी सांस्कृतिक समृद्धि को दर्शाती है। प्रत्येक भाषा एक अनूठी संस्कृति, रीति-रिवाजों और परंपराओं का प्रतिनिधित्व करती है, जो भारत की विरासत

के बारे में जानकारी प्रदान करती है। भारत की सांस्कृतिक विरासत की रक्षा करने और भावी पीढ़ियों को अपनी पैतृक जड़ों से जोड़ने के लिए इन भाषाओं को संरक्षित करना महत्वपूर्ण है। स्वदेशी भाषाएँ विविध प्रथाओं और परंपराओं को संरक्षित करती हैं, जबकि आदिवासी भाषाएँ पहचान और गौरव को बढ़ावा देती हैं। भारतीय भाषाएँ रीति-रिवाजों, अनुष्ठानों और लोककथाओं को भी संरक्षित करती हैं, जटिल परंपराओं और स्थानीय इतिहास को पीढ़ी-दर-पीढ़ी आगे बढ़ाती हैं। इसलिए, भारत की सांस्कृतिक विरासत के निरंतर संरक्षण को सुनिश्चित करने के लिए इन भाषाओं की सुरक्षा और प्रचार-प्रसार आवश्यक है। साहित्य और कला में भाषाओं की भूमिका भारत में सांस्कृतिक विरासत को व्यक्त करने, संरक्षित करने और प्रसारित करने के लिए भाषाएँ महत्वपूर्ण हैं। विविध भाषाई परिदृश्य ने साहित्य और कलात्मक अभिव्यक्तियों की समृद्ध टेपेस्ट्री को जन्म दिया है, जिनमें से प्रत्येक की अपनी अनूठी सांस्कृतिक बारीकियाँ और परंपराएँ हैं। ये भाषाएँ देश की सांस्कृतिक विरासत की नींव बनाती हैं, जो बदलती दुनिया में इसकी निरंतरता और प्रासंगिकता सुनिश्चित करती हैं। संस्कृत महाकाव्य, तमिल साहित्य की तिरुक्कुरल और कन्नड़ की पम्पा भारत जैसी साहित्यिक उत्कृष्ट कृतियाँ विभिन्न क्षेत्रों की परंपराओं, रीति-रिवाजों और मूल्यों में एक खिड़की प्रदान करती हैं। भारत की सांस्कृतिक विरासत की सुरक्षा के लिए विभिन्न भाषाओं में प्राचीन ग्रंथों और धर्मग्रंथों का संरक्षण आवश्यक है।

पुस्तकालय, विश्वविद्यालय और अनुसंधान केंद्र जैसे संस्थान इन ग्रंथों के संरक्षण और डिजिटलीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं, जिससे उनकी दीर्घायु और पहुंच सुनिश्चित होती है। भाषाएँ साहित्यिक शैलियों, शैलियों और विषयों को भी प्रभावित करती हैं, हिंदी साहित्य में भक्ति और आध्यात्मिक विषयों की विशेषता है और तमिल साहित्य एक विशिष्ट काव्य शैली, संगम साहित्य का प्रदर्शन करता है। प्रदर्शन कलाओं के माध्यम से सांस्कृतिक विरासत को बढ़ावा देना भारत की समृद्ध परंपराओं के संरक्षण के लिए आवश्यक है। प्रदर्शन कलाओं के विविध रूप, जैसे नृत्य, संगीत और रंगमंच, विभिन्न क्षेत्रों की सांस्कृतिक पहचान को प्रदर्शित करते हैं। प्रदर्शन कलाओं को सक्रिय रूप से प्रोत्साहित और समर्थन करके, भारत अपनी सांस्कृतिक विरासत की निरंतर वृद्धि और भावी पीढ़ियों के लिए प्रासंगिकता सुनिश्चित कर सकता है। पहचान चिह्नक और सांस्कृतिक प्रतीक के रूप में भाषाएँ विभिन्न क्षेत्रों में समृद्ध भाषाई विविधता वाले भारत में भाषाएँ आवश्यक पहचान चिह्नक और सांस्कृतिक प्रतीक हैं। प्रत्येक भाषा एक विशिष्ट सांस्कृतिक विरासत का प्रतिनिधित्व करती है और अपने बोलने वालों की विशिष्ट पहचान में योगदान करती है। हिंदी आधिकारिक भाषा है, जबकि तमिल, बंगाली और तेलुगु की अपनी स्वदेशी लिपियाँ और साहित्यिक परंपराएँ हैं। ये भाषाएँ भारत की सांस्कृतिक विरासत को संरक्षित करती हैं और पारंपरिक ज्ञान,

लोककथाओं और मूल्यों को एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक पहुँचाती है। भाषाई विविधता नागरिकों के बीच गौरव और एकता को बढ़ावा देती है, समझ और सहानुभूति को बढ़ावा देती है। भाषाएँ परंपराओं, मूल्यों और पहचानों को लेकर सामाजिक, जातीय और धार्मिक संबद्धता के संकेतक के रूप में भी काम करती हैं। भाषा धार्मिक प्रथाओं और अनुष्ठानों, पवित्र ग्रंथों को प्रसारित करने और दिव्य ज्ञान की खोज में उपासकों का मार्गदर्शन करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। सांस्कृतिक संदर्भ में धार्मिक प्रथाओं और अनुष्ठानों की दीर्घायु और जीवन शक्ति सुनिश्चित करने के लिए भाषाओं की सुरक्षा आवश्यक है। भाषाओं के भीतर अद्वितीय बोलियों और विविधताओं को संरक्षित करना भारत की सांस्कृतिक विरासत के लिए महत्वपूर्ण है, जो विभिन्न समुदायों के इतिहास, परंपराओं और सांस्कृतिक प्रथाओं की जानकारी प्रदान करता है। इन विशिष्ट भाषाई विविधताओं की सुरक्षा करके, भारत अपनी समृद्ध सांस्कृतिक टेपेस्ट्री का संरक्षण सुनिश्चित करता है और अपने वक्ताओं के अद्वितीय अनुभवों और दृष्टिकोणों को प्रतिबिंबित करता है। सांस्कृतिक विरासत के लिए भाषाओं को संरक्षित करने में चुनौतियाँ रही हैं।

भारतीय संस्कृति और सदैव 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की पोषक रही है। अहिंसा उसका मूल मंतव्य रहा है। हिन्दी साहित्य में अनेक ऐसे शब्द, मुहावरे, लोकोक्तियाँ मिलती हैं जिनका सीधा संबंध भारतीय संस्कृति और सभ्यता से है। गाय हमारे यहाँ माता के समान है, पूजनीय, वंदनीय है। गोधूलि बेला, गोष्ठी, गवेषणा, गोमुखी, गोपुच्छ, गोस्वामी जैसे शब्दों का बाहुल्य हमारे समाज में गौ की प्रधानता का द्योतक है। भारत गरम देश है। अतः हिन्दी साहित्य में 'हृदय को शीतल करना' मुहावरा है। भारतीय संस्कृति अहिंसा में विश्वास करती है तो इसीलिए 'एक पत्थर से दो पंछी मारना', 'गोरस बेचन हरि मिलन', 'एक पंथदो काज' आदि मुहावरे अहिंसात्मक प्रवृत्ति का द्योतक हैं।

ऐसे अनेक सांस्कृतिक तत्व हैं जिनका प्रभाव हिन्दी साहित्य पर पड़ा और आगे भी पड़ता रहेगा। हिन्दी साहित्यकारों ने अपनी संस्कृति की रक्षा के लिए और उसे सर्वत्र व्याप्त करने के उद्देश्यसे ही साहित्य लिखा। यह परंपरा हमेशा चलती रहे और साहित्य संस्कृति से जुड़ा रहे यही साहित्य की उत्कृष्टता है। इन्हीं कारणों और आज के समाज की आवश्यकता को देखते हुए संस्कृति ही भारतीय युवाधन, साहित्य और समाज को बचाने का एकमात्र उपाय है। इसी लिए संस्कृति हमारे देश की और साहित्यको अनिवार्य धरोहर है।

भारत संस्कृति का समृद्ध भण्डार है – जो हजारों वर्षों में विकसित हुआ है और यहाँ की कला, साहित्यिक कृतियों, प्रथाओं, परम्पराओं, भाषाई अभिव्यक्तियों, कलाकृतियों, ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक धरोहरों के स्थलों इत्यादि में परिलक्षित होता हुआ दिखता है। भारत में भ्रमण, भारतीय अतिथि सत्कार का अनुभव लेना, भारत के

खूबसूरत हस्तशिल्प एवं हाथ से बने कपड़ों को खरीदना, भारत के प्राचीन साहित्य को पढ़ना, योग एवं ध्यान का अभ्यास करना, भारतीय दर्शनशास्त्र से प्रेरित होना, भारत के अनुपम त्यौहारों में भाग लेना, भारत के वैविध्यपूर्ण संगीत एवं कला की सराहना करना और भारतीय फिल्मों को देखना आदि ऐसे कुछ आयाम हैं जिनके माध्यम से दुनिया भर के करोड़ों लोग प्रतिदिन इस सांस्कृतिक विरासत में सम्मिलित होते हैं, इसका आनन्द उठाते हैं और लाभ प्राप्त करते हैं। यही सांस्कृतिक एवं प्राकृतिक संपदा है जो भारत के पर्यटन स्लोगन के अनुसार भारत को वास्तव में “अतुल्य ! भारत” बनाती है। भारत की इस सांस्कृतिक संपदा का संरक्षण, संवर्धन एवं प्रसार, देश की उच्चतर प्राथमिकता होना चाहिए क्योंकि यह देश की पहचान के साथ-साथ इसकी अर्थव्यवस्था के लिए भी बहुत महत्वपूर्ण है।

भाषा, निःसन्देह कला एवं संस्कृति से अटूट रूप से जुड़ी हुई है। भिन्न-भिन्न भाषाएँ, दुनिया को भिन्न-भिन्न तरीके से देखती हैं इसलिए, मूल रूप से किसी भाषा को बोलने वाला व्यक्ति अपने अनुभवों को कैसे समझता है, उसे किस प्रकार ग्रहण करता है यह उस भाषा की संरचना से तय होता है। विशेष रूप से, किसी संस्कृति के लोगों का दूसरों के साथ बात करना जैसे परिवार के सदस्यों, प्राधिकार प्राप्त व्यक्तियों, समकक्षों अपरिचित आदि भाषा से प्रभावित होता है तथा बातचीत के तौर-तरीकों को भी प्रभावित करती है। लहजा, अनुभवों की समझ और एक ही भाषा के व्यक्तियों की बातचीत में अपनापन, यह भी संस्कृति का प्रतिबिम्ब और दस्तावेज है। अतः संस्कृति हमारी भाषाओं में समाहित है।

दुर्भाग्य से, भारतीय भाषाओं को समुचित ध्यान और देखभाल नहीं मिल पाई जिसके तहत देश ने विगत 50 वर्षों में ही 220 भाषाओं को खो दिया है। यूनेस्को ने 197 भारतीय भाषाओं को ‘लुप्तप्राय’ घोषित किया है। विभिन्न भाषाएँ विलुप्त होने के कगार पर हैं विशेषतः वे भाषाएँ जिनकी लिपि नहीं है। जब किसी समुदाय या जनजाति के, उस भाषा को बोलने वाले वरिष्ठ सदस्य की मृत्यु होती है तो अक्सर वह भाषा भी उनके साथ समाप्त हो जाती है, और प्रायः इन समृद्ध भाषाओं/संस्कृति की अभिव्यक्तियों को संरक्षित या उन्हें रिकॉर्ड करने के लिए कोई ठोस कार्यवाई या उपाय नहीं किए जाते हैं।

भाषाओं का शिक्षण एवं विकास - इसके अलावा, वे भारतीय भाषाएँ भी, जो अधिकारिक रूप से लुप्तप्राय की सूची में नहीं हैं-जैसे आठवीं अनुसूची की 22 भाषाएँ वे भी कई प्रकार की कठिनाइयों का सामना कर रही हैं। भारतीय भाषाओं के शिक्षण और अधिगम को स्कूल और उच्चतर शिक्षा के प्रत्येक स्तर के साथ एकीकृत

करने की आवश्यकता है। भाषाएँ प्रासंगिक और जीवंत बनी रहें इसके लिए इन भाषाओं में उच्चतर गुणवत्तापूर्ण अधिगम एवं प्रिंट सामग्री का सतत प्रवाह बने रहना चाहिए - जिसमें पाठ्य पुस्तकें, अभ्यास पुस्तकें, वीडियो, नाटक, कविताएँ, उपन्यास, पत्रिकाएँ आदि शामिल हैं। भाषाओं के शब्दकोशों और शब्द भण्डार को अधिकारिक रूप से लगातार अपडेट अद्यतन होते रहना चाहिए और उसका व्यापक प्रसार करना चाहिए ताकि समसामयिक मुद्दों और अवधारणाओं पर इन भाषाओं में चर्चा की जा सके। दुनिया भर के देशों द्वारा अंग्रेजी, फ्रेंच, जर्मन, हिब्रू, कोरियाई, जापानी आदि भाषाओं में इस प्रकार की अधिगम सामग्री, प्रिंट सामग्री बनाने और दुनिया की अन्य भाषाओं की महत्वपूर्ण सामग्री का अनुवाद किया जाता है तथा शब्दभंडार को लगातार अद्यतन किया जाता है। परंतु, अपनी भाषाओं को जीवंत और प्रासंगिक बनाए रखने में मदद के लिए ऐसी अधिगम सामग्री, प्रिंट सामग्री और शब्दकोश बनाने के मामले में भारत की गति काफी धीमी रही है।

इसके अतिरिक्त, कई उपाय करने के पश्चात् भी देश में भाषा सिखाने वाले कुशल शिक्षकों की अत्यधिक कमी रही है। भाषा शिक्षण में भी सुधार किया जाना चाहिए ताकि वह अधिक अनुभव-आधारित बने और उस भाषा में बातचीत और अन्तः क्रिया करने की क्षमता पर केन्द्रित हो न कि केवल भाषा के साहित्य, शब्द भंडार भाषाओं को और अधिक व्यापक रूप में आपस में बातचीत और शिक्षण-अधिगम प्रक्रिया के लिए प्रयोग में लाया जाना चाहिए।

भारतीय भाषाओं के संस्थानों एवं विभागों को मजबूती प्रदान करना: भारत सभी शास्त्रीय भाषाओं और साहित्य का अध्ययन करने वाले अपने संस्थानों और विश्वविद्यालयों का विस्तार करेगा, और उन हजारों पांडुलिपियों को इकट्ठा करने, संरक्षित करने, अनुवाद करने और उनका अध्ययन करने के मजबूत प्रयास करेगा, जिन पर अभी तक ध्यान नहीं गया है। इसी प्रकार से सभी संस्थानों एवं विश्वविद्यालयों, जिनमें शास्त्रीय भाषाओं एवं साहित्य पढाया जा रहा है, उनका विस्तार किया जाएगा। अभी तक उपेक्षित रहे लाखों अभिलेखों के संग्रह, संरक्षण, अनुवाद एवं अध्ययन के दृढ़ प्रयास किये जायेंगे। देश भर के संस्कृत एवं सभी भारतीय भाषाओं के संस्थानों एवं विभागों को उल्लेखनीय रूप से मजबूत किया जाएगा, छात्रों के नए बैच को बड़ी संख्या में अभिलेखों एवं अन्य विषयों के साथ उनके अंतर्संबंधों के अध्ययन का समुचित प्रशिक्षण दिया जाएगा। शास्त्रीय भाषा के संस्थान अपनी स्वायत्तता को बरकरार रखते हुए विश्वविद्यालयों के साथ सम्बद्ध होने या उनमें विलय का प्रयास करेंगे ताकि सुदृढ़ एवं बहुविषय, कार्यक्रमों के हिस्से के तौर पर संकाय काम कर सके एवं छात्र प्रशिक्षण प्राप्त कर सकें। समान उद्देश्य प्राप्त करने के लिए, भाषाओं को समर्पित विश्वविद्यालय भी बहुविषयी बनेंगे; जहाँ प्रासंगिक होगा वे शिक्षा एवं उस भाषा में

बी.एड. दोहरी डिग्री प्रदान करेगी ताकि उस भाषा के उत्कृष्ट भाषायी शिक्षक तैयार हो सकें। इसके अतिरिक्त यह भी प्रस्तावित है कि भाषाओं के लिए नये संस्थान स्थापित किया जाए। विश्वविद्यालय के परिसर में एक फारसी, पाली एवं प्राकृत भाषा के लिए एक राष्ट्रीय संस्थान स्थापित किया जायेगा। जिन संस्थानों एवं विश्वविद्यालयों में भारतीय कला, इतिहास एवं भारतीय विद्या का अध्ययन किया जा रहा है वहाँ भी इसी प्रकार के कदम उठाये जायेंगे। इन सभी क्षेत्रों में उत्कृष्ट अनुसंधानों को एनआरएफ द्वारा सहयोग प्रदान किया जाएगा।

शास्त्रीय, आदिवासी और लुप्तप्राय भाषाओं सहित सभी भारतीय भाषाओं को संरक्षित और बढ़ावा देने के प्रयास नए जोश के साथ किए जाएंगे। प्रौद्योगिकी एवं क्लाउडसोर्सिंग, लोगों की व्यापक भागीदारी के साथ, इन प्रयासों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाएंगे।

संविधान में उल्लिखित भाषाओं के लिए अकादमी स्थापित करना: भारत के संविधान की आठवीं अनुसूची में उल्लिखित प्रत्येक भाषाओं के लिए अकादमी स्थापित की जायेगी, जिनमें भारतीय भाषाओं के श्रेष्ठ विद्वान एवं मूल रूप से वह भाषा बोलने, जानने वाले लोग शामिल रहेंगे ताकि नवीन अवधारणाओं का सरल किन्तु सटीक शब्द भण्डार तय किया जा सके, तथा नियमित रूप से नवीनतम शब्दकोष जारी किया जा सके (विश्व में कई भाषाओं अन्य कई भाषाओं के सफल प्रयासों के सदृश)। इन शब्दकोशों के निर्माण के लिए ये अकादमियां एक दूसरे से परामर्श लेंगी, कुछ मामलों में आम जनता के सर्वश्रेष्ठ सुझावों को भी लेंगी। जब भी संभव हो, साझे शब्दों को अंगीकृत करने का प्रयास भी किया जाएगा। ये शब्दकोष व्यापक रूप से प्रसारित किये जायेंगे ताकि शिक्षा, पत्रकारिता, लेखन, बातचीत आदि में इस्तेमाल किया जा सके एवं किताब के रूप में तथा ऑनलाइन उपलब्ध हो। अनुसूची 8 की भाषाओं के लिए इन अकादमियों को केन्द्र सरकार द्वारा राज्य सरकारों के साथ परामर्श करके अथवा उनके साथ मिलकर स्थापित किया जाएगा। इसी प्रकार व्यापक पैमाने पर बोली जाने वाली अन्य भारतीय भाषाओं की अकादमी केंद्र अथवा/और राज्य सरकारों द्वारा स्थापित की जायेंगी।

भाषा, कला, संस्कृति संरक्षण हेतु वेब आधारित दस्तावेजीकरण सभी भारतीय भाषाओं और उनसे संबंधित स्थानीय कला एवं संस्कृति के संरक्षण हेतु भारतीय भाषाओं एवं और उनसे संबंधित स्थानीय कला और संस्कृति का, वेब आधारित प्लेटफार्म, पोर्टल, विकीपीडिया के द्वारा दस्तावेजीकरण किया जाएगा। प्लेटफार्म पर विडियो, शब्दकोष, रिकॉर्डिंग एवं अन्य सामग्री होगी जैसे लोगों द्वारा भाषा बोलना (विशेषकर बुजुर्गों द्वारा), कहानियां सुनाना, कविता पाठ करना, नाटक खेलना, लोक गायन एवं नृत्य करना आदि। देश भर के लोगों को इन प्रयासों में योगदान देने के लिए आमंत्रित किया जायेगा जिससे वो इन प्लेटफार्म / पोर्टल/विकीपीडिया पर प्रासंगिक सामग्री

जोड़ सकेंगे। विश्वविद्यालय एवं उनकी शोध टीम एक दूसरे के साथ तथा देश भर के समुदायों के साथ काम करेंगी ताकि इन प्लेटफार्म की और समृद्ध किया जा सके। संरक्षण के इन प्रयासों तथा इनसे जुड़े अनुसंधान परियोजनाओं, जैसे इतिहास, पुरातत्व, भाषा विज्ञान आदि को एनआरएफ द्वारा वित्तीय मदद प्रदान की जायेगी।

उपरोक्त शोध पत्र के विस्तार को हम निम्नलिखित संक्षिप्त बिन्दुओं को सार रूप देख सकते हैं -

1. भारतीय भाषाओं की सांस्कृतिक विरासत

1.1 भारतीय साहित्य में भाषाओं का योगदान

भारतीय भाषाओं ने साहित्यिक धरोहर को समृद्ध किया है:

1. संस्कृत साहित्य:

- वेद, उपनिषद, महाभारत और रामायण जैसे महाकाव्य संस्कृत में रचे गए।
- कालिदास, भास और बाणभट्ट जैसे महान कवियों ने संस्कृत साहित्य को समृद्ध किया।

2. तमिल साहित्य:

- संगम साहित्य, तिरुक्कुरल और शिलप्पदिकारम जैसे ग्रंथ तमिल में लिखे गए।

3. हिंदी साहित्य:

- तुलसीदास, कबीर, और सूरदास जैसे संत कवियों ने भक्तिकाल में हिंदी को जन-जन तक पहुँचाया।

4. बांग्ला साहित्य:

- बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय और रवींद्रनाथ टैगोर ने बांग्ला साहित्य को वैश्विक पहचान दिलाई।

5. उर्दू साहित्य:

- मिर्जा ग़ालिब, इकबाल और साहिर लुधियानवी ने उर्दू साहित्य को नई ऊँचाई दी।

1.2 लोककथाओं और लोकगीतों में भाषाओं की भूमिका

- भारतीय भाषाओं ने लोककथाओं, लोकगीतों और पारंपरिक कथानकों को संरक्षित किया है।
- हर भाषा में प्रसिद्ध लोककथाएँ हैं, जैसे:
- पंचतंत्र (संस्कृत), आल्हा (बुंदेली), और लैला-मजनून (उर्दू)।

- लोकगीत जैसे भोजपुरी का कजरी और पंजाबी का गिद्दा भारतीय संस्कृति का प्रतिबिंब हैं।

2. भारतीय भाषाओं का कला और नृत्य में योगदान

2.1 शास्त्रीय और लोक संगीत

- भारतीय संगीत की शास्त्रीय और लोक परंपराओं में भाषाओं का गहरा प्रभाव है।
- भजन (हिंदी), कीर्तन (बंगाली), और वाराकरी अभंग (मराठी) ने भारतीय संगीत को समृद्ध किया।
- क्षेत्रीय भाषाओं में रचित गीत, जैसे तमिल के थिरुप्पावई, कर्नाटक संगीत में लोकप्रिय हैं।

2.2 नृत्य और रंगमंच

- कथक, भरतनाट्यम, और ओडिसी जैसे शास्त्रीय नृत्य में क्षेत्रीय भाषाओं का प्रयोग गीतों और कथानक के लिए किया जाता है।
- तमिल, तेलुगु और कन्नड़ में रचित नाटक भारतीय रंगमंच का आधार हैं।
- यक्षगान (कन्नड़) और रामलीला (अवधी) जैसी लोक-नाट्य विधाएँ भारतीय भाषाओं में संरक्षित हैं।

3. भारतीय धर्म और दर्शन में भाषाओं का योगदान

3.1 धार्मिक ग्रंथ और भाषाएँ

- भारतीय धर्मों के प्रमुख ग्रंथ भारतीय भाषाओं में रचे गए:
- वेद और उपनिषद (संस्कृत)।
- त्रिपिटक (पालि)।
- गुरु ग्रंथ साहिब (पंजाबी)।
- भक्ति संतों की रचनाएँ क्षेत्रीय भाषाओं में।

3.2 धार्मिक अनुष्ठान और भाषाई योगदान

- हर क्षेत्रीय भाषा में धार्मिक गीत और भजनों का उपयोग होता है।
- कावड़ यात्रा में अवधी और ब्रज भाषा के भजनों का प्रयोग।
- बंगाली दुर्गा पूजा और तमिल तिरुवल्लुवर के योगदान से धार्मिक अनुष्ठानों को सजीवता मिली।

4. सामाजिक संरचना और भाषाएँ

4.1 लोक रीति-रिवाज और परंपराएँ

- शादी, त्यौहार, और जीवन चक्र के संस्कार क्षेत्रीय भाषाओं में गीतों और कहानियों के माध्यम से संपन्न होते हैं।
- बिहारी छठ पूजा, पंजाबी लोहड़ी, और बंगाली दुर्गा पूजा में भाषाई गीतों का विशेष महत्व है।

4.2 सामाजिक आंदोलन और भाषाएँ

- स्वतंत्रता संग्राम के दौरान भाषाओं ने एकता और सामूहिक चेतना का निर्माण किया:
- बाल गंगाधर तिलक ने मराठी में जनता को संगठित किया।
- महात्मा गांधी ने गुजराती और हिंदी को जन-जन तक पहुँचाया।

4.3 राष्ट्रीय एकता और भाषाई योगदान

- भारतीय भाषाएँ विविधता में एकता का प्रतीक हैं।
- संविधान की आठवीं अनुसूची में 22 भाषाएँ शामिल हैं, जो भारत की सांस्कृतिक समृद्धि को दर्शाती हैं।

5. वैश्वीकरण और भारतीय भाषाएँ

5.1 भारतीय भाषाओं की वैश्विक पहचान

- रवींद्रनाथ टैगोर की गीतांजलि का अनुवाद और नोबेल पुरस्कार से सम्मान।
- तमिल, हिंदी, और बांग्ला साहित्य को विश्व भर में सराहा गया।

5.2 भारतीय भाषाएँ और प्रवासी भारतीय

- प्रवासी भारतीय समुदाय ने भारतीय भाषाओं और संस्कृति को विदेशों में जीवित रखा है।
- विदेशों में हिंदी, तमिल, और गुजराती पाठशालाओं का संचालन।

5.3 डिजिटल युग और भारतीय भाषाएँ

- गूगल ट्रांसलेट और डिजिटल मीडिया ने भारतीय भाषाओं के प्रसार को प्रोत्साहित किया।
- यूट्यूब, इंस्टाग्राम और अन्य प्लेटफॉर्म पर क्षेत्रीय भाषाओं की सामग्री बढ़ रही है।

6. भारतीय भाषाओं के संरक्षण और संवर्धन के प्रयास

6.1 भाषाई विलुप्ति का खतरा

- कई क्षेत्रीय बोलियाँ विलुप्त हो रही हैं।
- ग्लोबलाइजेशन और अंग्रेजी के बढ़ते प्रभाव से भाषाई विविधता पर खतरा।

6.2 संरक्षण के उपाय

1. शिक्षा में मातृभाषा का उपयोग

- नई शिक्षा नीति (2020) ने प्राथमिक शिक्षा में मातृभाषा को प्राथमिकता दी है।

2. साहित्यिक और सांस्कृतिक महोत्सव

- साहित्यिक महोत्सव जैसे जयपुर लिटरेचर फेस्टिवल भारतीय भाषाओं को बढ़ावा देते हैं।

3. डिजिटल संसाधन

- डिजिटल प्लेटफॉर्म पर भारतीय भाषाओं की सामग्री विकसित करना।

निष्कर्ष

भारतीय भाषाओं ने भारतीय संस्कृति के हर पहलू को समृद्ध किया है। इन भाषाओं ने साहित्य, धर्म, कला, संगीत, और समाज को आधार प्रदान किया है। डिजिटल युग में इन भाषाओं का संरक्षण और संवर्धन करना हमारी प्राथमिकता होनी चाहिए, ताकि यह सांस्कृतिक धरोहर आने वाली पीढ़ियों तक सुरक्षित रह सके।

संदर्भग्रंथ

1. डॉ. सुनील कुमार 'भारतीय भाषाओं का इतिहास'।
2. पं. रामचंद्र शास्त्री 'संस्कृत साहित्य की परंपरा'।
3. प्रो. अशोक कुमार 'भाषा और समाज'।
4. के. एस. रामास्वामी 'तमिल साहित्य और संस्कृति'।
5. आचार्य रामचंद्र शुक्ल 'हिंदी साहित्य का इतिहास'।
6. डॉ. के. नागराज 'भारतीय भाषाओं का वैश्विक योगदान'।

ગાંધી વિચાર સંદર્ભે : અહિંસાનો વિકાસ

Dr. Ganesh S. Prajapati

Dept. of Political Science

C.B. Patel Arts College, Nadiad

Page 128 to 133

1. પ્રસ્તાવના

અહિંસા એટલે હિંસા ન કરવી તે એટલે કોઈપણ પ્રાણીને જાનથી મારવું નહીં. તેના અંગોપગ છેદવા નહીં કે તેને પીડા ઉપજાવવી નહીં. અહિંસા કેવળ શારીરિક જ નથી પણ વાચિક પણ છે. વાચિક અહિંસા એટલે પ્રિય, તથ્ય વાણી ઉચ્ચારવી તે પ્રિય એટલે મધુર, પથ્ય એટલે હિતકર અને તથ્ય એટલે હોય તે કહેવું અસત્ય નહીં. અહિંસાનો એક અર્થ નિર્ભયતા પણ છે. જ્યાં હિંસા છે ત્યાં નિર્ભયતા હોઈ શકે નહીં અને જ્યાં અહિંસા છે ત્યાં ભય સંભવી શકે નહીં. ભગવાન પતંજલીએ અમના યોગસુત્રમાં લખ્યું છે. જ્યાં અહિંસા પૂર્ણપણે થાય છે ત્યાં વેરભાવ ટકી શકતો નથી. વિનોબાએ પ્રેમના બે અર્થ કર્યા છે. (1) અનુરોધી પ્રેમ (2) પ્રતિરોધી પ્રેમમા બાળકને ચાહે મિત્ર-મિત્રને ચાહે, પતિ-પત્ની એકબીજાને ચાહે તે અનુરોધી પ્રેમ. જ્યારે સાચો પ્રેમ એ પ્રતિરોધી પ્રેમ છે. પ્રતિરોધી પ્રેમ એટલે જે આપણો તિરસ્કાર કરે કે આપણું બુઝ કરે તેને પણ ચાહવું.

અહિંસાના વિકાસ માટે ગાંધીજીએ અહિંસા દિન રૂપે ઉજવણી થાય તેનાથી આપણે ગૌરવને હરખ અનુભવીએ હિંસાને દૂર કરવા માટે આપણા આખા માનસને બદલવું પડે આપણી આખી વ્યવસ્થાને બદલવી પડે. ગાંધીજીની અહિંસા, ઉપનિષદો અજ્ઞેતભાવ, બુદ્ધ-મહાવીરની જીવમાત્ર પ્રત્યેના દયા કે કૃપાભાવ, ઈશુના પ્રેમ અને કૃષ્ણના કર્મયોગના સમન્વય રૂપ હતી.

2. અહિંસાના વિકાસનો ઇતિહાસ

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય માંસાહારી છે અને પોતાના ખોરાક માટે હજારો જીવોનો રોજ સંહાર કરે છે. ભુતકાળમાં બધી પ્રજાઓ પોતાના દેવોને નૈવેદ્ય ધરતી એ ધાર્મિક અને પવિત્ર કૃત્ય મનાતું અર્થાત જેઓ વધારે ધાર્મિક, ધનિક કે સમાજમાં ઉચ્ચસ્થાન ધરાવનારા હોય તેઓ ધર્મ વિધિ તરીકે ઉત્સવ નિમિત્તે સામાન્ય માણસો કરતાં વધારે પ્રાણીઓના બલિદાન આપી પોતાની અત્યંત ધાર્મિકતાને માટે કીર્તિ પામેલા રાજાઓની કથાઓ વાંચીએ છીએ.

પ્રાચીનકાળમાં મુખ્યત્વે બે કારણોસર હિંસા થતી આવી છે. (1) ભક્ષણ માટે (2) રક્ષણ માટે હિંસાનું એક ત્રીજું કારણ હતુ યજ્ઞો, યજ્ઞોના મૂળ અર્થ છે ઈશ્વરને આહુતિ આપવી, જે ઈશ્વર આપણનું પ્રકાશ, વરસાદ, ફળ અને ફૂલ આપે છે.તે કંઈક આપવું તે વિચારમાંથી યજ્ઞની કલ્પના જન્મી હશે. સમય જતાં તેમાં ફેરફાર થયો અને માંસાહાર અને યજ્ઞોની આહુતિમાં સુધારો આવ્યો. કૃષ્ણને ગાયોની ઉપયોગીતા સમજાઈ અને તેમણે ગૌસેવા પ્રચલિત બનાવી., મહાવીર ના સમયમાં જૈનો સંપૂર્ણ નિરામાસાહારી હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. શાકાહારી જૈનધર્મનો અનિવાર્ય અંગ બન્યુ અને વ્યવહારમાં અહિંસાનો અર્થ ઝીણામાં ઝીણા જીવોને મારવું નહીં , માંસાહાર કરવો નહીં.વૈષ્ણવધર્મ, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મની વચ્ચેનો માર્ગ લીધો જણાય છે. યજ્ઞ કે આહાર માટે પ્રાણી હિંસા ન કરાય એ મત એણે બહુ મોટેભાગે ગ્રહણ કર્યો. હવે અહિંસાની ભાવના ઉત્પન્ન થતાં પહેલા મનુષ્યમાં મૈત્રી અને કરૂણાની ભાવનાઓનો કંઈક અંશે વિકાસ થયો હશે. મૈત્રી અને કરૂણાને કારણે અહિંસામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને નહીં કે અહિંસાની વૃત્તિ ઉદ્ભવવાથી મૈત્રી અને કરૂણા વધે છે. તે મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી અને કરૂણા પ્રેરિત વ્યક્તિગત કે સંગઠિત સેવાઓ રૂપે પ્રગટ થઈ.

૩. રક્ષણાર્થે હિંસામાંથી અહિંસા તરફ વિકાસ

જેમ આહાર સંબંધી હિંસા ઓછી કરવાના પ્રયોગો ભારતમાં થયા તેમ રક્ષણાર્થે હિંસા ઓછી કરવાના પ્રયોગો પણ ભારતમાં થયાં. વર્ણધર્મનું રક્ષણનું કાર્ય ક્ષત્રિયોને સોંપ્યું. અનો પહેલો પ્રયોગ વિશ્વામિત્ર દ્વારા થયો. વિશ્વામિત્રે પોતાના યજ્ઞના રક્ષણ માટે રામ-લક્ષ્મણને બોલાવ્યા અને તેમના દ્વારા રાક્ષસોનું દમન કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રયોગ સફળ પુરવાર ન થયો. કેવળ ક્ષત્રિયોને હિંસાનું કામ સોંપવાથી ક્ષત્રિયો પ્રજાનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યા. એટલે પરશુરામ જેવા બ્રાહ્મણથી એ સહન ન થયું એમણે ક્ષત્રિયોને નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અહિંસાનો ત્રીજો પ્રયોગ સંતોએ કર્યો. એમણે નક્કી કર્યું કે હિંસાથી બચવા માટે બીજાની મદદ માંગવી જ નહીં. મારી અહિંસા જ મારી રક્ષા કરશે. ચૈતન્ય, તુલસી, નરસિંહ, મીરાં, એકનાથ, તુકારામ વગેરે અનેક સંતોએ હિંસા સામે આવા અહિંસાના નાના મોટા પ્રયોગો કર્યો અને બતાવ્યુ કે હિંસા કરતાં અહિંસામાં અનેક ઘણી શક્તિ છે.

ધર્મના ઉપદેશ સાથે ઇશુખ્રિસ્તનું અંગત જીવન રોગ વગેરેથી પીડાતા માનવોની સેવામાં રોકાયેલું રહેતું હશે એમ લાગે છે. આધ્યાત્મના દર્દીની ઉપદેશથી અને રોગના દર્દીની સુશ્રષ્ણા અને ઉપચારથી તે સેવા

કરતાં અજ્ઞાન, અસંસ્કારી અને રોગોથી પીડાતા માનવોનું સંગઠન એ ખ્રિસ્તી ધર્મ ખેડેલો અહિંસા ધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ કહી શકાય.

ધાર્મિક જાગૃતિ અને સંબંધ ન ધરાવતા છતાં માર્ટિન લ્યુથર પછી યુરોપમાં જે નવ વિજ્ઞાનયુગ શરૂ થયો અને છેલ્લે દોઢસો વર્ષમાં કુદકે ને ભુસકે ખીલ્યો. એક નવી દિશામાં અહીંસાનું ખેડાણ કર્યું. વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગયુગની પાછળ આવેલ સમાજવાદ પણ અહિંસાના એક દૂર્લભ પામેલા પણ મહત્વના અંગને ખેડવામાં ભાગ ભજવ્યો છે. કેવળ શારીરિક પીડામાં જ હિંસા-અહિંસાનો ભેદ પારખવો પ્રમાણમાં સહેલો છે. પણ વિવિધ પ્રકારના શોષણ દ્વારા જે માનવ-માનવમાં સૂક્ષ્મ હિંસા ચાલે છે તે પારખવી તેમજ અટકાવવી કઠણ છે. આવા પ્રકારની અનેક હિંસક પ્રથાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં સમાજવાદે બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે.

આ પછી ગાંધીયુગ આવે છે. ઇશુખ્રિસ્ત પછી અહિંસાના એ સૌથી મોટા આચાર્ય છે. તેમણે પહેલીવાર કહ્યું કે. અહિંસા કેવળ એક પ્રવૃત્તિમાન બળ છે અને બીજા ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક બળોની જેમ તેની પણ રીતસર યોજના અને ઉપયોગ કરી શકાય. ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રદ્ધા, આશા અને પ્રેમ કે બૌદ્ધોની મૈત્રી અને કરૂણાની વિધિરૂપ પરિભાષાને બદલે એમણે અહિંસાની નિવૃત્તિ વાચક પરિભાષા વાપરી છે જેને તેઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમ કરે છે. ગાંધીજીએ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રથાઓને લગતા કોયડાઓનો મુકાબલો કર્યો. આ ક્ષેત્રમાં બળવાન અને સંગઠિત માનવો દ્વારા નિર્બળ અને અસંગઠિત માનવોને થસતા અન્યાયોનો સામનો કરવો એ એમની ખાસ પ્રવૃત્તિઓ બની.

4. ગાંધીજીની અહિંસાની વિભાવના

પંડિત સુખલાલજી કહે છે ગાંધીજીની અહિંસા એ એમની વિચાર અને જીવનસારણીમાંથી સિદ્ધ થયેલી અને નવુ રૂપ પામેલી છે. ભગવાન બુદ્ધ, મહાવીર વગેરે વિભૂતિઓએ અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. પણ સંસાર કરતાં સંન્યાસ પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિ પર જ તેમણે અધિક ભાર મૂક્યો છે. સત્ય અને અહિંસા ફક્ત વ્યક્તિગત આચારનો નિયમ નહીં પણ સામુદાયિક નીતિ અને રાષ્ટ્રનીતિ નું રૂપ પણ લઈ શકે છે.

વિશ્વને ગાંધીજીની અહિંસાની બીજી વ્યવહારૂ દેણ એ છે કે તેમણે પ્રયોગો દ્વારા પ્રતિપાદિત કર્યું કે અહીંસાને સંગઠિત કરી શકાય છે. જેમ શસ્ત્ર યુદ્ધને માટે જરૂરી એવા સાહસ, શૌર્ય, હિંમત આદિ ગુણો કવાયત આદિથી કેળવી શકાય. ગાંધીજીની રચનાત્મક કાર્યકરને અહિંસક સૈનિક માટેની કવાયત કરતા હતા.

ગાંધીજીની અહિંસા એ દુર્બળોનું નહીં વીરોનું શસ્ત્ર છે. એમની દઢ માન્યતા હતી કે જે માણસ મરતા હોય છે અને જેનામાં સામે થવાની તાકાત નથી તેને અહિંસા શીખવી ન શકાય. સ્વરાજના આદોલનમાં જ્યારે જ્યારે હિંસા ફાટી નીકળી ત્યારે ત્યારે પોતાના સાથીઓનો ખોડ વહોરીને તથા પોતાની બધી પ્રતિષ્ઠા હોડમાં મૂકીને ગાંધીજી અહિંસાને વળગી રહ્યા.

ગાંધીજીએ અહિંસાની વ્યાપક વ્યખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે. કુવિચાર માત્ર હિંસા છે. ઉતાવળ હિંસા છે, મિથ્યા ભાષણ હિંસા છે. ક્ષેષ હિંસા છે. કોઈનું બુઝ ઈચ્છવું હિંસા છે. પોતાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત કરતાં સમાજ પાસેથી વધુ લેવું એ પણ હિંસા છે. અહિંસાનો અર્થ છે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દુર્ભાવનાઓ પૂર્ણ અભાવ. ગાંધીજી પ્રતિરોધી પ્રેમ ધરાવતા એમના કટ્ટર વિરોધીઓને પીગળાવી દીધા હતા. સામાજિક અહિંસાના પ્રયોગો કરતાં ગાંધીજીએ નિર્ણય પર આવ્યા કે કોઈપણ દેહધારી બાહ્ય હિંસાથી મુક્ત થઈ નહીં શકે અહિંસાનું પાલન જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં થવું જોઈએ એવો એમનો દઢ આગ્રહ હતો.

5. અહિંસાની જાગૃતિક અસરો

ગાંધીજી પછી ભારતના આર્થિક સામાજિક સવાલો હલ કરવાની દિશામાં અહિંસાનો સૌથી મોટો પ્રયોગ ભૂદાન, ગ્રામદાનનો થયો, કેવળ લોકોના હૃદયને અપીલ કરીને વિનોબાજીએ 5 લાખ એકરથી વધારે જમીન પ્રાપ્ત કરી. 1960માં વિનોબાજી સમક્ષ ચબલના ડાકુઓને આત્મસમર્પણ કર્યું. એ જ પરંપરામાં 1937માં 500 થી વધારે ડાકુઓએ જયપ્રકાશ નારાયણને આત્મસમર્પણ કર્યું. ગાંધીજીને અહિંસાની ભાવના ભારત પુરતી સીમિત રહી નથી. વિશ્વમાં પણ તેનો પ્રચાર અને અનુસરેલ છે.

માર્ટિન લ્યુથર કિંગ અને નિત્રો આંદોલન

પોતાની ધાર્મિક પ્રેરણા ઇશુખ્રિસ્ત પાસેથી અને રાજનૈતિક પ્રેરણા ગાંધીજી પાસેથી લીધી હતી. એમની સંસ્થા દ્વારા કામ કર્યું તેનું નામ છે. સઘન ખ્રિસ્તિયન લિડરશીપ કોન્ફરન્સ દક્ષિણ ખ્રિસ્તીને નેતૃત્વ સભા, કાળા ગોરાના સબંધોમાં ન્યાય સંગતતા લાવવા શ્રી કિંગની આગેવાની હેઠળ અનેક સત્યાગ્રહો થયા. અમેરિકાના કિંગમાં અને એમના નેતૃત્વ નીચે ચાલેલા નિત્રો આંદોલનમાં એ જ્યોતનો પ્રકાશ અને કળાએ ખીલી ઉઠેલો જગતે જોયો 1959 માં ડો. કિંગે ભારતની યાત્રા કરી. યાત્રા દરમિયાન ભારતના લોકોના માનમાં અંગ્રેજ લોકો પરત્વે કોઈપણ પ્રકારનો ક્ષેષ કે કડવાશનો અભાવ જોઈને તેમનામાં અહિંસાના સિદ્ધાંતોને બળે એક દેશ રાજકીય આઝાદી પ્રાપ્ત કરી શકે. તો અમે નિત્રો લોકો નાગરિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરવા એ જ સિદ્ધાંતો પર કેમ ન ચાલી શકીએ.

દાનિલો દોલ્ચી ઇટાલીનો ગાંધી

ઇટાલીના સિસિલી ટાપુમાં દાનિલો દોલ્ચીની અહિંસક કાર્યપદ્ધતિએ સિસિલીની દીનહીનોમાં આશાનો નવસંચાર કાર્યો છે. દોલ્ચીના ઉપવાસ અને હડતાળના અહિંસક શસ્ત્રોથી ત્યાંની સરકારને અમુક લોકહિતના કાર્યો કરવાની ફરજ પડે છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિ ગાંધીજીને મળતી આવે છે.

લાન્ઝી ડેલ વાસ્તો ઉર્ફે શાંતિદાસ

ફ્રાન્સમાં પેરિસથી એક હજાર કિલોમીટરને અંતરે ગાંધીજીના અંતેવાસી લાન્ઝી ડેલ વાસ્તો એક આશ્રમની સ્થાપના કરી છે. 1200 એકર જમીન ધરાવતો 100 સભ્યોનો આશ્રમ ગાંધીજીની આશ્રમની પદ્ધતિએ ચાલે છે. તેઓ માનતા હતા કે અહિંસા એ માનવીય ગુણ છે.

બટ્રાન્ડ રસેલ

એમના જીવનના છેલ્લા બે દાયકા અણુશાસ્ત્રના અખતરાઓ અને તેનો ઉપયોગ સામે અહિંસક રીતે લડ્યા હતા. પદયાત્રાઓ, દેખાવો, સભાઓ અને લેખક વગેરે દ્વારા મૂઠીભર સાથીઓની સાથે એમણે અણુ અખતરાબંધી માટે વિશ્વમત કેળવ્યો. આ દૃષ્ટિએ જ તે અહિંસક પ્રતિકારની જોરદાર હિમાયત કરી રહ્યા હતા.

6. વિશ્વશાંતિના ક્ષેત્રમાં પ્રભાવ

વિશ્વશાંતિના ક્ષેત્રમાં પણ ગાંધીજીનો પ્રભાવ અનોખો છે. ગાંધીજીના વિચાર અને કાર્યમાંથી જગતને આંતરરાષ્ટ્રીય અથડામણો નિવારવાનો યોગ્ય ઉપાય મળી શકે તેમ છે. આનોલ્ડ ડોયોન્વી કહે છે અણુયુગના આગમન ટાળે મહાત્મા ગાંધીએ બતાવી આપ્યું છે કે હિંસાનો આશરો લીધા વિના પણ ક્રાંતિકારી રાજકીય ફેરફારો થઈ શકે છે.

ગાંધીજીની અહિંસા આજે જગતમાં આદરપાત્ર બની છે. હિંસાથી કે શસ્ત્રશક્તિની હોડથી કોઈપણ પ્રશ્નનો આખરી ઉકેલ આપવાનો નથી. એ વાત હવે જગતના પ્રખર સત્તાધીશોને પણ સમજાવા લાગી છે. જનરલ મેક ઓથરે કહ્યું છે સંસ્કૃતિને ટકી જ રહેવું હોય તો સૌ પ્રજાઓએ ગાંધીજીના આ સિદ્ધાંતને અપનાવવો જ રહ્યો.

આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધો ન હોવા જોઈએ. એ વાત હવે વ્યાપકપણે સમજતાં અને સ્વીકારતા જાય છે. રશિયા અને અમેરિકા હવે ઠંડા યુદ્ધની ભૂમિકામાંથી કંઈક બહાર નીકળવા લાગ્યા છે. અને હિંસક અથડામણો ન થાય એને માટે પરસ્પર સહકાર કરે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના શાંતિવાદીઓને ગાંધીજીના જીવન અને

કાર્યમાંથી ધણુ મોટું પ્રોત્સાહન અને કંઈક નવી દૃષ્ટિ તથા વિશિષ્ટ કાર્યપદ્ધતિ મળ્યા હોય એમ લાગે છે.

1940 પછીના વર્ષોમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અને તે પછી શાંતિવાદી ચળવળમાં ઉદ્ધામવાદી જૂથ ઊભું થયું હતું. આ જૂથ ગાંધીજીના વિચારોનો અમલ કરવામાં અને અમેરિકાના સંજોગમાં સત્યાગ્રહને સક્રિય કાર્યક્રમરૂપે અમલમાં શી રીતે મૂકી શકાય. એ વિચારવામાં વધારેને વધારે રસ લેતું હતું. 1940 થી 1950 અને 1950 થી 1960 ના વર્ષોમાં વોશિંગ્ટન, ન્યુયોર્ક, વગેરે શહેરોમાં કેટલાક સીધા પગલાના કાર્યક્રમો અને દેખાવો કરવામાં આવ્યા હતાં.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. ગાંધીજીની કહાણી પૃ-19
2. ભાવિ સમાજરચનાની દિશામાં પૃ-215
3. મ.ક. ગાંધી : સત્યના પ્રયોગી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ

भारतेन्दु के नाटकों में व्यंग्य कौशल

डॉ. कल्पना वी.भट्ट

अध्यक्ष हिन्दी विभाग,

सी. बी. पटेल आर्ट्स कोलेज, नडियाद

Page 134 to 138

भारतेन्दु हरिश्चन्द्र का जन्म सन् 1850 के राजनीतिक और सांस्कृतिक उथल-पुथल से भरे समय में हुआ। “जिस समय भारतीय समाज राजनीतिक, सांस्कृतिक और सामाजिक परिवर्तनों के मोड़ से गुज़र रहा था, उस समय भारतेन्दु हरिश्चन्द्र ने उसकी ऊर्ध्वमुखी शक्ति को पहचाना और उसे विकासमान बनाने में अपनी सारी शक्ति लगा दी। रुढ़ियों को प्रबल झटका देकर युगानुकूल मानों की जो अचूक परख उनको प्राप्त थी, उसकी अभिव्यक्ति उनके नाटकों में सर्वत्र दिखाई पड़ती है। पारसी रंगमंच की हासोन्मुख कुत्सित प्रवृत्तियों के विरोध में भारतेन्दु ने नए नाटकों की सृष्टि और नवीन रंगमंच की स्थापना की।”१

भारतेन्दु युग के नाटकों में तत्कालीन जीवन का यथार्थ दृष्टिगत होता है। इस युग के नाटककारों ने तत्कालीन सामाजिक समस्याओं को अपने नाटकों का विषय बनाया। मुख्य रूप से पौराणिक, ऐतिहासिक और सामाजिक आधारों पर बँटे नाटकों का मुख्य लक्ष्य तत्कालीन समाज में सुधारवादी चेतना का विकास करना था। इस क्रम में इस काल के नाटकों ने जहाँ पौराणिक और ऐतिहासिक नाटकों की रचना के द्वारा साहस, शौर्य, त्याग, बलिदान जैसे उदात्त मूल्यों का संचार हुआ, वहीं सामाजिक नाटकों द्वारा बाल-विवाह और पर्दा-प्रथा का निषेध तथा विधवा-विवाह और स्त्री-शिक्षा के समर्थन का स्वर अभिव्यक्त हुआ है। इस युग के सर्वाधिक प्रभावशाली नाटककार भारतेन्दु हरिश्चन्द्र हैं। उन्होंने मौलिक और अनूदित मिलाकर सतरह नाटकों की रचना की। भारतेन्दु के नाटक औपनिवेशिक भारतीय समाज को समझने की दृष्टि से अधिक कारगर हैं जिसमें उन्होंने अंग्रेजी व्यवस्था की आलोचना तो की ही है, साथ ही भारतीय समाज में व्याप्त भेदभाव के विभिन्न

कारकों की भी आलोचना की है। वे धर्म, जाति, अमीरी-गरीबी के आधार पर किये जा रहे भेदभाव को, जिससे लोग आपस में बंटे हैं, एकजुटता नहीं बन पा रही, जिसके कारण विदेशी ताकतें उनपर अपना आधिपत्य जमाती जा रही हैं।

‘अंधेर नगरी’ (सन् 1881) उनका प्रमुख नाटक है जिसके माध्यम से वह यह सन्देश देना चाहते हैं कि कैसे सत्ता में मधांद व्यक्ति अपने अविवेकपूर्ण फैसले का शिकार स्वयं हो जाता है। इस नाटक की शैली व्यंग्य प्रधान है और यह व्यंग्य सीधे जनता के हृदय को छूता है। भारतेन्दु ने जिस व्यंग्य शैली को अपने नाटकों में अपनाया उसका विकास बाद के हिन्दी नाटकों में और अधिक हुआ। ‘अन्धेर नगरी’ बन्ध व्यवस्था का प्रतीक है। चौपट राजा विवेकहीनता और न्यायदृष्टि के न होने का मूर्त स्वरूप है। उसका न्याय भी अन्धता का प्रमाण है क्योंकि बकरी की मृत्यु का दण्ड देने के लिए गोवर्धन पकड़ लिया गया, अर्थात् कोई भी दण्डित हो सकता है। अविवेकी, प्रमादी, मूल्यहीन राजा की परिणति तो भारतेन्दु ने दिखायी ही है, लेकिन साथ ही उन्होंने गोवर्धन के द्वारा मनुष्य की लोभवृत्ति पर भी व्यंग्य किया है। लोभवृत्ति ही मनुष्य को ‘अन्धेर नगरी’ की अन्धव्यवस्था, अमानवीयता में फँसाती है। अंग्रेजों की न्याय-दृष्टि और प्रणाली में भी शोषक-शोषित, अपराधी-निरपराधी में कोई अन्तर नहीं था, आज भी हमारी न्याय प्रणाली की यही स्थिति है। हमारी समकालीन शासन व्यवस्था पर शोषकवृत्ति पर तो, ‘अन्धेर नगरी’ व्यंग्य ही है पर यह अन्धेर नगरी विश्व के किसी भी कोने में हो सकती है, क्योंकि ये प्रवृत्तियाँ आधुनिक युग की देन हैं। “अंग्रेजी राज पर तात्कालिक रूप में और शासन सत्ता की प्रकृति पर शाश्वत रूप में यह सरस शैली में लिखा गया उतना ही तीखा व्यंग्य है।”² इस नाटक के पांचवे दृश्य में यह पंक्तियाँ इस नगरी की शासन व्यवस्था के प्रति व्यंग्य है –

“ अंधेर नगरी अनबूझ राजा | टके सेर भाजी टका सेर खाजा ||

नीच ऊँच सब एकहि ऐसे | जैसे भड्डे पंडित तैसे ॥”

सब्जी-फल बेचने वाली कूजड़ीन के माध्यम से तत्कालीन सत्ता के प्रतीक सेठ-साहूकारों पर व्यंग्य किया है। वह लिखते हैं-

“चूरन अमले सब जो खावै।
दूनी रिश्वत तुरत पचावै॥
चूरन नाटक वाले खाते।
इसकी नकल पचाकर लाते॥
चूरन सभी महाजन खाते।
जिससे जमा हजम कर जाते॥

भारतेन्दु द्वारा रचित 'पाखण्ड विडम्बना' (1873 ई.), 'वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति' (1873 ई.), 'प्रेम जोगिनी' (1875 ई.), 'विषस्य विषमौषधम' (1876 ई.), 'भारत दुर्दशा' (1876 ई.), 'भारत जननी' (1877 ई.) प्रमुख रूप से व्यंग्य नाटक हैं। इसमें वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति, विषस्य विषमौषधम तथा अंधेर नगरी प्रहसन की श्रेणी में आते हैं। 'वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति' में भारतेन्दु ने वैदिक धर्म के नाम पर हिंसा करने वाले मांसाहारियों, शराबियों (मद्यपान) और व्यभिचारियों पर करारा व्यंग्य किया है। 'विषस्य विषमौषधम' नाटक में देशी राजाओं के कुप्रबंध, भारतीय राजाओं के चारित्रिक पतन तथा उनके संबंध में ब्रिटिश सरकार की नीतियों का पर्दाफाश किया गया है। वस्तुतः भारतेन्दु अपने आपको नवजागरण की चेतना से जोड़ते हैं तथा अपने समय की समस्याओं का यथार्थ चित्रण करते हैं। भारतेन्दु के इस महत्त्व को मूल्यांकित करते हुए डॉ. रामविलास शर्मा लिखते हैं, "भारतेन्दु हरिश्चन्द्र का यह युगान्तकारी महत्त्व है कि उन्होंने अपने प्रदेश की सांस्कृतिक आवश्यकताओं को पहचाना।"³

'भारत दुर्दशा' में उन्होंने बाल विवाह और बहुविवाह से होने वाली कुप्रवृत्तियों की ओर संकेत किया है। समाज में प्रचलित जन्मपत्री के आधार पर कर्म करने वालों की कटु आलोचना की है-

"जन्मपत्र विधि मिले व्याह नाहिं होन देत अब।

बालकपन में व्याहि प्रीति बल नाश कियो सब॥

करिकुलीन के बहुत व्याह बल बीरज मार्यो।

विधवा विवाह निषेध कियो व्यभिचार प्रचार्यो॥४

ब्रिटिश प्रशासन के द्वारा भारत के शोषण के संदर्भ में भारतेन्दु ने सरकार की कटु आलोचना की है। ब्रिटिश सरकार की इन शोषक नीतियों को भारतेन्दु ने व्यंग्यात्मक रूप में पर्दाफाश किया है। 'भारत दुर्दशा' के प्रथम अंक में एक योगी गाता है -

"अंग्रेज राज सुख साज सजे सब भारी।

पय धन विदेश चलि जात यह अति ख्यारी॥

ताहू पे महँगी काल रोग बिस्तारी

दिन दिन दूनो दुःख ईश देत हा हा री।

हा हा! भारत दुर्दशा न देखी जाई॥"

भारतेन्दु ने देशी राजाओं पर भी व्यंग्य किया है। ब्रिटिश सरकार के शासन में आकर देशी राजाओं को वीरता ठण्डी पड़ गई। शक्ति और साहस के अभाव में वे पूरी तरह से सरकार की कठपुतली बन गए थे। भारतेन्दु ने उनकी चाटुकार स्थिति पर व्यंग्य करते हुए लिखा है- "कलकते के प्रसिद्ध राजा अपूर्व कृष्ण से किसी ने पूछा था कि आप लोग कैसे राजा हैं, तो उन्होंने उत्तर दिया, जैसे शतरंज के राजा, जहाँ चलाइए वहाँ चलें।"

धार्मिक पाखण्ड का यह कथ्य "वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति" में भी मिलता है। ब्राह्मण लोगों के माँस खाने की प्रवृत्ति और उनके द्वारा धार्मिक 'प्रोपेगेंडा' खड़ा करने के सवाल पर- "हे ब्राह्मण लोगों ! तुम्हारे मुख में सरस्वती हंस सहित वास करें और उसकी पूँछ मुख में न अटके हे पुरोहित, नित्य देवी के सामने पशु मराया करो और प्रसाद स्वाया करो॥"५

भारतेन्दु ने समाज के आधे भाग के सवाल नारी प्रश्न पर सहृदयता से विचार किया। उन्होंने पाठकों के सामने नारी जीवन का यथार्थ चित्र प्रस्तुत किया। भारतेन्दु ने 'प्रेमजोगिनी' नाटिका में काशी के धार्मिक ब्राह्मण, पण्डा, पुरोहित आदि की छिछली धार्मिक कुप्रवृत्तियों का रेखांकन किया है। धर्म की आह में इन लोगों का मुख्य धन्धा परदेशियों को ठगना, स्त्रियों को फंसाकर वासना पूर्ति करना होता है। आगे चलकर फनीश्वरनाथ 'रेणु' के मैला आँचल में इस तरह की चीजें और स्पष्ट हो जाती हैं। कैसे धर्म के नाम पर अधर्म, शोषण और व्यभिचार मठों के महंत, साधू करते हैं, इसे हम देखते हैं। पिछले वर्षों में हुई विभिन्न घटनाओं ने इस पर से पर्दा उठा दिया है।

भारतेन्दु ने व्यंग्य कौशल के द्वारा केवल तत्कालीन राजनैतिक ही नहीं अपितु सामाजिक, धार्मिक और आर्थिक व्यवस्था पर कटू प्रहार किया है। इसीसे गिरीश रस्तोगी का कहना सार्थक सिद्ध होता है- "कबीर की तरह युग प्रवर्तक, फक्कड़, क्रान्तिकारी और सजग आलोचक, प्रेमचन्द की तरह यथार्थ को चित्रित करने वाले और निराला की तरह विराट जीवन्त प्रखर और निर्भीक एवं ओजपूर्ण व्यक्तित्व- सम्पन्न भारतेन्दु हरिश्चन्द्र हिन्दी के प्रथम मौलिक नाटककार ही नहीं, वह आज की समकालीन विशेषज्ञों के लिए चुनौती बने हुए हैं और उनकी प्रासंगिकता निर्विवाद है।"^६

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १ हिन्दी नाटक, बच्चन सिंह, पृ.23
- २ हिन्दी साहित्य और संवेदना का विकास, रामस्वरूप चतुर्वेदी, पृ.85-86
- ३ भारतेन्दु हरिश्चन्द्र गन्धावली भाग- 1 (अंधेर नगरी), संपादक ओमप्रकाश सिंह, पृ. सं.290
- ४ भारतेन्दु हरिश्चन्द्र गन्धावली भाग- 1(भारत दुर्दशा), पृ. सं. 119
- ५ भारतेन्दु हरिश्चन्द्र गन्धावली भाग- 1 (वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति}, पृ. सं. 57
- ६ हिंदी नाटक और रंगमंच नयी दिशाएँ, नये प्रश्न गिरीश रस्तोगी, पृ. सं. 12.

કચ્છનું અર્થતંત્ર અને પ્રવાસનનો અભ્યાસ

મિનેષકુમાર સુનીલભાઈ સોલંકી

પી.એચડી સ્કોલર, એસ.પી. યુનિવર્સિટી.

સી.બી.પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડિયાદ

Page 139 to 150

પ્રસ્તાવના :-

પ્રવાસન સ્થળોએ જીવનને નવી દ્રષ્ટિથી માણવાનું એક ઉત્તમ માધ્યમ છે. આજના આધુનિક યુગમાં વ્યસ્ત જીવનશૈલી વચ્ચે આરામ અને આનંદ મેળવવા માટે લોકો પ્રવાસન તરફ આકર્ષાય છે. પ્રકૃતિની શોભા, ઐતિહાસિક વારસો, અને વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું સંમેલન જોવા અને માણવા માટે પ્રવાસન અનિવાર્ય સાધન બની ગયું છે. વિશ્વમાં ઘણી અનોખી જગ્યાઓ છે, જ્યાં પ્રકૃતિ ના અજોડ દ્રશ્યો અને માનવ દ્વારા સર્જાયેલા ઐતિહાસિક ચિન્હો આપણને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. આ પ્રવાસન સ્થળો માત્ર મનોરંજન પૂરતું નથી, પરંતુ માનવીના જ્ઞાન માં વધારો કરે છે અને વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણ વિકસાવે છે.

❖ **હેતુઓ :-**

- કચ્છના પ્રવાસન સ્થળોની જાણકારી મેળવવી.
- કચ્છના આર્થિક વિકાસમાં પ્રવાસનનો ફાળો જાણવો.
- કચ્છના વિકાસમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રની ભાવિ તકો જાણવી.

❖ **કચ્છ :-**

કચ્છ એ પ્રાચીન ભૂમિ છે; તેનો મુખ્ય ઇતિહાસ તેનો ઐતિહાસિક સમયગાળો છે. તેની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતા અને કાયબા જેવા આકાર ના કારણે તેને કચ્છ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે આ નામ પ્રાચીન ઇતિહાસ માં અસ્તિત્વ માં છે. ગુજરાત માં સૌથી મોટો જિલ્લો કચ્છ ગુજરાત ની પશ્ચીમે આવેલો છે. કચ્છ નો ઇતિહાસ હજારો વર્ષ જૂનો છે અને તેમાં સીધું નદીના કાંઠે વિકસેલી 'હળપ્પા સંસ્કૃતિ' નો સમાવેશ થાય છે. કચ્છ ભૂમિનો વિસ્તાર 45,162 ચો કી. મી ને આવરી લે છે અને તેનો દરિયા કિનારો અરબી સમુદ્રમાં 300 કી. મી થી વધુ ફેલાયેલો છે. કચ્છની લગભગ મોટા ભાગની જમીન

કચ્છ નું મહાન રણ (સફેદ રણ) છે જે એક સમય સિંધુ નદીનું નદીમુખ હતું, તે હવે સપાટ અને ઉજ્જડ છે. આગળ પૂર્વ માં નાનું રણ છે જે હવે ભારત ના જંગલી ગધેડા ના ટોળાઓનું અભ્યારણ છે.

હસ્તકલા એ કચ્છની પરંપરા નો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે અને ખાસ કરીને તેમાં ભરતકામ, ચામડા ની બનાવટો, માટીકામ, લાકડા કામ, અજરખ (કચ્છ નું બ્લોક પ્રિન્ટિંગ) વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. હસ્તકલા નો ઉપયોગ તે સ્થાનિક લોકોની આજીવિકા અને રોજગારી ના સાધન તરીકે થાય છે.

❖ કચ્છના પ્રખ્યાત પ્રવાસન સ્થળો

1) કચ્છ રણ

કચ્છનું રણએ લગભગ 26,000 ચોરસ કિલોમીટરમાં ફેલાયેલું છે. કચ્છનું મોટું રણ એ રણનો મોટોભાગ છે.તે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વિસ્તરે છે. કચ્છનું નાનું રણ મહાનરણની દક્ષિણપૂર્વમાં આવેલું છે અને દક્ષિણ તરફ કચ્છના અખાત સુધી વિસ્તરે છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા સફેદ મીઠાના રણમાં ધોરડો ગામ નજીક દર વર્ષે ડિસેમ્બર થી ફેબ્રુઆરી દરમિયાન વાર્ષિક ત્રણ મહિનાના રણ ઉત્સવ નું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ રણ ઉત્સવમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ જેમ કે સાંજે યોજાતા BSF કેમલ શો, હોટ – એર બલુનિંગ જેવી સાહસિક પ્રવૃત્તિઓ,ડિકેટ્સ, હસ્તકલા, ખાદ્યપદાર્થોનું વગેરેનું વેચાણ કરતા ઘણા સ્ટોલ, ઊંટની ગાડી પર્યટન પેરમોટરીંગ ગોલ્ડ કાર્ટ, એટીવી સવારી વગેરે કરવામાં આવે છે. ત્યાંની મહિલાઓ દ્વારા વિવિધ ભરતકામની શૈલીઓનું કામ જેમકે રબારી,આહીર, સિંધી, અને બન્ની, મુંઘવા, અરી જેવી કલાઓ માટે જાણીતું છે. જે. પી દત્તાની બોલીવુડ ફિલ્મનું શૂટિંગ, રેફુજાનું કચ્છના રણમાં થયું હતું.

2) ભુજ

આ નગર ખરેખર સમુદ્ર અને ગતિશીલ ઇતિહાસ ધરાવે છે. ભૂતકાળમાં રચવામાં આવેલા કિલ્લાઓ અને યુદ્ધના સમય દુશ્મન દ્વારા કરવામાં આવતા હુમલા સેમ રક્ષણ મેળવવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો તે સમયના યુદ્ધના ચક્રવ્યૂહ ના આધારે તેની દિવાલો અને કિલ્લાઓના નિર્માણ માટે જાણીતું છે.

ભુજ શહેરની સ્થાપના 1510માં રાવ હમીરજી દ્વારા કરવામાં આવી હતી.1549માં રાવ ખેંગારજી દ્વારા રાજધાની બનાવમાં આવી.1947 થી 1956 સુધી ભુજ કચ્છ રાજ્યનું પાટનગર રહ્યું હતું.1960 પછી કચ્છ ગુજરાત રાજ્યનો ભાગ બન્યું.

૩) ધોળાવીરા

ધોળાવીરા હડપ્પન સંસ્કૃતિનું એક મહત્વપૂર્ણ સ્થળ છે. જે ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના ભચાઉ તાલુકામાં સ્થિત છે. ધોળાવીરાની સ્થાપના લગભગ ઈસ. પૂર્વે ૩૦૦૦ થી ૧૫૦૦ ના સમય ગાળામાં વસેલું હોવાનું મનાય છે. ધોળાવીરા માટે ખાસ કરીને અદ્યતન જળવ્યવસ્થા પ્રખ્યાત છે. અહીં તળાવને નાળાઓના ઉપયોગ દ્વારા વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવતો હતો આ રેખાઓ તેમના અવકાશ વિજ્ઞાન અને પર્યાવરણ અંગેના જ્ઞાનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ધોળાવીરા પ્રાચીન સમયની ઉત્તમ નગર વ્યવસ્થા માટે જાણીતું હતું જેમાં નિર્માણયુક્ત રસ્તાઓ, મકાનો, નાળાઓની અને નાળીઓના વ્યવસ્થિત નેટવર્કનો આયોજન માટે જાણીતું હતું. ૨૦૨૧માં તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવ્યું હતું જે તેના વૈશ્વિક મહત્વને રેખાંકિત કરે છે.

૪) માંડવી

માંડવી કચ્છ જિલ્લાનું અતિમહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક પર્યટન સ્થળ છે. જે તેના ઇતિહાસ, સુંદર દરિયા કિનારાઓ અને ઓલક વાયરસિડ માટે જાણીતું છે. માંડવી ગુજરાત ના કચ્છ માં સ્થિત છે અને ભુજથી લગભગ ૬૦ કી. મી દૂર આવેલું છે. માંડવી શહેર ની સ્થપના ૧૭૮૦ માં કચ્છના જાડેજા રાજવીરો દ્વારા કરવામાં આવી હતી તે તેમના મુખ્ય બંદર અને વેપાર કેન્દ્ર તરીકે જાણીતું હતું.

માંડવી એક મહત્વપૂર્ણ બંદર હતું, જ્યાંથી મસાલા, કપડાં અને અન્ય વસ્તુઓના વેપાર માટે જાણીતું હતું. અને ત્યાં મુખ્ય જહાજ નિર્માણ માટે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ છે. માંડવી માં અન્ય પ્રવાસન સ્થળો તરીકે માંડવી બીચ, રામપુરા ખીજડા મસ્જિદ જેવા મુખ્ય આકર્ષણ કેન્દ્ર છે.

૫) લખપત કિલ્લો

લખપત કિલ્લો ગુજરાત ના કચ્છ જિલ્લા માં સ્થિત છે અને તે તેની ઐતિહાસિક અને રક્ષાણાત્મક મહત્વતા ના કારણે ખુબ જ જાણીતો છે. આ કિલ્લાનું નિર્માણ આશરે ૧૮૦૧માં કચ્છ ના જાડેજા શાશક જગતસિંહજી દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. તેનું નિર્માણ રક્ષાણાત્મક અને બંદર ના સ્વરૂપ માં કરવામાં આવી હતી. આજે લખપત કિલ્લો તેના મજબૂત બાંધકામ અને સુરક્ષાની મહત્વતાના કારણે પ્રવાસીઓનું આકર્ષણ કેન્દ્ર લાગ્યો છે.

૬) ખાવડા ગામ

ખાવડા ગામ કચ્છના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારો માંથી તેની કડિયાકામ, કઢાઈ અને મકાનની બનાવટ જેવી કલા માટે જાણીતું છે. ખાવડા ગામ થી કચ્છના સફેદ રણ નો સુંદર અને નયનગમ્ય નજારો દેખાતો હોવાથી તે પ્રવાસીઓમાં આકર્ષણ નું કેન્દ્ર બનેલું રહ્યું છે. આ ગામના લોકો તેમની હસ્તકલા, ખાસ કરીને કાચની કઢાઈ અને શંકુ મકાન બનાવવામાં માટે જાણીતા છે.

7) નારાયણ સરોવર

નારાયણ સરોવર એ ગુજરાત રાજ્ય ના કચ્છ જિલ્લા માં આવેલું એક પવિત્ર અને યાત્રાધામ છે. આ સ્થાન હિંદુ ધર્મમાં મહત્વનું છે. શ્રીમદ ભાગવત માં વર્ણવાયેલા પાંચ સરોવરોના જૂથ ને 'પંચસરોવર' કહેવાય છે. તે પાંચ સરોવર છે માન સરોવર, બિંદુ સરોવર, નારાયણ સરોવર, પમ્પા સરોવર અને પુષ્કર સરોવર તેમાંનું આ એક સરોવર છે. નારાયણ નો અર્થ થાય છે ભગવાન વિષ્ણુનું સરોવર. પૌરાણિક કથાઓ અનુસાર સરસ્વતી નદી નારાયણ સરોવર નજીક દરિયા ને મળતી હતી અને આ સરોવર ને પાણી થી ભરી દેતી હતી. તેથી આ સરોવર ને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આવા ધાર્મિક ઇતિહાસ ના કારણે આ સરોવર પ્રવાશનીઓ માટે આકર્ષણ નું કેન્દ્ર બન્યું છે.

8) કાળો ડુંગર

કાળો ડુંગર (બ્લેક હિલ) કચ્છ માં આવેલું એક ઐતિહાસિક પ્રવાસન સ્થળ છે. તે કચ્છ ના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું સૌથી ઉંચું શિખર છે. આ સ્થળની લોકપ્રિયતાનું કારણ તેની પાછળ નો ઐતિહાસિક ઇતિહાસ છે. આ ડુંગર પર આવેલુ ભગવાન દત્તાત્રય નું મંદિર અને તેનો ઇતિહાસ છે. પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર ભગવાન દત્તાત્રય ધ્યાન કરતા હતા ત્યારે ત્યાં શિયાળો નું ટોળું આવ્યું હતું તેમને ધ્યાન માંથી જાગી ને આ ટોળાંને ભોજન કરાવ્યય હતું ત્યારથી આ મંદિર 400 વર્ષ પુરાની પરંપરા ચાલી આવે છે. હાલમાં પણ આ મંદિરે સાંજના આરતી સમયે શિયાળોનું ટોળું પ્રશાદ જમવા આવે છે. તેને જોવા માટે પ્રવાસીઓની ભીડ જોવા મળે છે.

9) છરી-ઢંઢ

આ છરી ઢંઢ કચ્છ માં આવેલું એક પ્રવાસન સ્થળ છે. છરી નો અર્થ થાય છે ક્ષાર અને ઢંઢ એટલે છીછરું જળપ્લાવિત ક્ષેત્ર. નાના છીછરા માટે સિંધી ભાષામાં ઢંઢ એવો શબ્દ છે. આ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રમાં 300 થી વધારે પક્ષીઓની જાતિઓ જોવા મળે છે અને તેમાં ખાસ કરીને રેપટર્સ, વોટરફલાય, વેડર વગેરે ખાશ છે. કચ્છ નું આ સ્થળ પ્રકૃતિપ્રેમી પ્રવાસીઓ માટે આકર્ષણ નું કેન્દ્ર બન્યું છે.

10) માતાનો મઢ

માતાનો મઢ કચ્છ માં આવેલું એક પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. આ સ્થળ ગુજરાત માં ખાસ ધાર્મિક મહત્વ ધરાવે છે. માતાના મઢના મંદિરના ઇતિહાસ સાથે ખાસ જોડાણ છે. આશપુરા માતાજી કચ્છના ચૌહાણ વંશ ની કુળદેવી છે. અને તેમના દ્વારા આ મંદિર નું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. આજે આ મંદિર તેની ધાર્મિકતાના કારણે પ્રખ્યાત બન્યું છે.

❖ કચ્છની ઇકોનોમિમાં પ્રવાસનનો ફાળો

1. હસ્તકલા ઉદ્યોગ

કચ્છના કારીગરો દ્વારા જે હસ્તકલા, બ્લોક પ્રિન્ટિંગ અને મટકાકામ જેવી કલાકામ કરેલી વસ્તુઓ અન્ય સ્થળો પર જોવા મળતી નથી. આ કલા દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી વસ્તુઓના વેચાણ દ્વારા ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને આવક અને આજીવિકા પુરી પાડે છે. કચ્છ માં આવેલા પ્રવાસન સ્થળો પર આવતા દેશ-વિદેશ ના પ્રવાસીઓમાં આ કલાકામ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી વસ્તુથી આકર્ષાય છે. જ્યારે તેના દ્વારા સ્થાનિક કારીગરો ને આવક પ્રાપ્ત થાય છે. આમ એક રીતે ત્યાં વસવાટ કરતા સ્થાનિક લોકો માટે પ્રવાસન સ્થળો એક રોજગારી સ્વરૂપ અને આજીવિકા પૂરીપાડતું ક્ષેત્ર છે.

2. હોટેલ અને ગેસ્ટ હાઉસ

કચ્છમાં આવેલા વિવિધ પ્રવાસન સ્થળો વધારે પ્રવાસીઓમાં એક આકર્ષણ નું કેન્દ્ર બન્યા છે. જેના દ્વારા દેશ -વિદેશ થી પ્રવાસીઓ કચ્છ ની મુલાકાતે આવે છે. આ દેશ-વિદેશ થી આવતા પ્રવાસીઓની વધતી જતી સંખ્યા ના આધારે ત્યાં વધારે પ્રમાણ માં હોટલો અને ગેસ્ટ હાઉસ ની વિકાસ થવા પામ્યો છે. આ વધતી જતી હોટલો અને ગેસ્ટ હાઉસો ની સંખ્યા ત્યાંના સ્થાનિક લોકો માટે વધારે લાભદાયક સાબિત થાય છે કેમકે હોટેલ તૈયાર કરવામાં શ્રમશક્તિ ની જરૂરિયાત દ્વારા સ્થાનિક લોકોને રોજગારી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે હોટેલ માં જરૂરી સ્ટાફ અને સંચાલનમાં જરૂરી સ્ટાફની નિમણૂકના દ્વારા સ્થાનિક રોજગારી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવાસીઓની હેરફેર ના કારણે સ્થાનિક બજારની રચના થાય છે. જેમાં સ્થાનિકલોકો દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુઓ અને નાના ફૂડ્સ સ્ટોલ દ્વારા નાણાકીય આવકના સ્ત્રોતોનો વિકાસ થાય છે.

3. ખાનગી પ્રવાસન સેવા

કચ્છના પ્રવાસે આવતા દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓને તે સ્થળો અંગેની માહિતી પૂરું પાડનાર ટુરિસ્ટ ગાઈડ્સ નો વિકાસ થાય છે તેમને ગાઈડ્સ ને સેવા અને માહિતગાર કરવાના બદલામાં નાણાકીય વળતર પ્રાપ્ત થાય છે. અને કચ્છ માં આવેલા અન્ય પ્રવાસન સ્થળોમાં પ્રવાસન માત્ર સ્થાનિક વાહનો નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેના દ્વારા સ્થાનિક ડ્રાઈવરો ને આવક પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે કચ્છ ના રણમાં ફરવા માટે ઊંટની સવારી કરવામાં આવે છે જેના ઊંટગાડીના માલિક અને ચાલકોને નાણાકીય આવક પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તેની સાથે-સાથે આવા સ્થળો પર પ્રવાસીઓની વધતી અવર-જવર ના કારણે ત્યાં ફૂડ વેન્ડર જેવી જરૂરિયાતની વસ્તુઓની સ્ટોલોનો વિકાસ થાય છે. જેના દ્વારા સ્થાનિક લોકોમાં આવકસર્જન થાય છે.

4.ઉદ્યોગ અને રોકાણ

કચ્છમાં આવેલા પ્રવાસન સ્થળો તેમની સંસ્કૃતિ અને કલાના કારણે વિશ્વભરમાં જાણીતા બન્યા છે. જેમાં કચ્છ નું રણ મુખ્ય છે. જ્યારે આવા પ્રવાસન સ્થળોમાં ઉજવાતા વિવિધ ઉત્સવોનો પણ ફાળો મુખ્ય છે. જેમાં ગુજરાત સરકાર દ્વારા કચ્છ માં 2005 થી રણ ઉત્સવનું આયોજન દર વર્ષે કરવામાં આવે છે જેમાં આવતા વધારે પ્રવાસીઓની સંખ્યાઓને ધ્યાન માં રાખી ત્યાં હોટેલ ઉદ્યોગ અને ગેસ્ટ હાઉસમાં ખાનગીક્ષેત્રે રોકાણ કરવામાં આવે છે વધારે જનસંખ્યા આવતા વધારે હોટલો અને ખાવા -પીવાની વસ્તુઓની માંગ વધશે જેના પરિણામે સ્થાનિક બજાર નું સર્જન થાય છે જેમાં સ્થાનિક લોકોને પણ પોતાની સ્થાનિક બનાવટની વસ્તુ અને નાના ધંધા નો વિકાસ થાય છે જેના દ્વારા ત્યાંના સ્થાનિક લોકોની આવક માં વધારો થાય છે.

5.એગ્રીકલચર અને મીઠુ

કચ્છનો મીઠા ઉદ્યોગ પણ એક રીતે ટુરીઝમ સાથે સંકળાયેલ છે કારણકે કચ્છમાં વિશાળ પ્રમાણમાં મીઠું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે જેથી તેને સફેદ રણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કચ્છમાં કરવામાં આવતી મીઠાંની ખેતી મોટા પ્રમાણમાં ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને આજીવિકા પુરી પાડે છે. કચ્છ માં ઉત્પાદન કરવામાં આવતું મીઠાનો સમગ્ર જગ્યાએ વેપાર કરવામાં આવે છે જેના દ્વારા નાણાકીય આવક પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં મીઠાનું ઉત્પાદન મોટા પાયે કરવામાં આવતું હોવાથી મોટા પાયા પર રોજગારી નું સર્જન થાય છે. કચ્છનો મીઠા ઉદ્યોગ સ્થાનિક લોકો માટે જીવન દોરી સમાન છે.

6.ઉર્જા અને ઉદ્યોગવિકાસ

કચ્છનો રણ તેના વિશાળ વિસ્તારના કારણે પ્રવાસીઓમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું છે. કચ્છના રણમાં તાપમાનનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી ત્યાં સૌર ઊર્જાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે. અને કચ્છના દરિયા કિનારાના વિસ્તારો જ્યાં ઊંચી હવાના કારણે પવન ઊર્જાનો વિકાસ થયો છે આવા વિશાળ પ્રોજેક્ટના નિર્માણ દ્વારા સ્થાનિક લોકોને રોજગારી પ્રાપ્ત થાય છે. કચ્છના લોકોને રોજગારીમાં ઊર્જા ઉદ્યોગનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

7. રણ ઉત્સવનો પ્રભાવ

કચ્છનું રણ એક આગવી ઓળખ સાથે પ્રવાસીઓમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું છે. જ્યારે ગુજરાત સરકાર દ્વારા તેના વિકાસ માટે 2005 થી રણ ઉત્સવ નું આયોજન કરવામાં આવે છે જે માત્ર રણઉત્સવ પૂરતો સીમિત નથી તે આર્થિક રીતે પણ મહત્વનું સાબિત થાય છે. કચ્છના સ્થાનિક લોકો દ્વારા હસ્તકલાકા, કાપડ પર ચિત્રકામ, જેવી વસ્તુઓની બનાવટ પ્રવાસીઓમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે જેની દેશ વિદેશના લોકો દ્વારા માંગ થાય છે. ચણા વેચાણ દ્વારા સ્થાનિક લોકોને નાણાકીય આવક પ્રાપ્ત થાય છે. આ રણ ઉત્સવ દરમિયાન કેમલ ગાડી રાઈડિંગ, હોટ એર બલૂન સવારી જેના દ્વારા સ્થાનિક લોકોને નાણાકીય આવક પ્રાપ્ત થાય છે.

❖ કચ્છના ભાવિ સુધારા

1. ઇકો ટુરીઝમ

કચ્છના વિવિધ પ્રવાસન સ્થળો જેમાં ઐતિહાસિક સ્થળો અને સાંસ્કૃતિક સ્થળો જે પ્રવાસીઓમાં આકર્ષણ રૂપ છે. કચ્છમાં આવેલા જળ અભ્યારણો અને સરોવરોને સરકારના સંરક્ષણ હેઠળ રાખીને તેનો વિકાસ કરી શકાય છે તેમાં આવતા વિભિન્ન જાતિના પક્ષીઓને સલામતી અને કુદરતી વાતાવરણ જળવાઈ રહે તેવા પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ. કચ્છના આર્થિક વિકાસ પાછળ આવા અભ્યારણ અને પ્રવાસન સ્થળોનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે તો આવા ઇકો ટુરીઝમનો વૈશ્વિક સ્તરે વિકસે તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. અભ્યારણો અને પ્રવાસન સ્થળોમાં સ્વચ્છતા જળવાઈ રહે તેની તકેદારી રાખવી જરૂરી બને છે. જેના દ્વારા પ્રવાસન સ્થળોની સુંદરતા અને સંસ્કૃતિની જાળવણી થઈ રહે. આમ કરવાથી પ્રવાસન પર પ્રવાસીઓની સંખ્યા માં વધારો થશે અને તે સ્થળનો આર્થિક વિકાસ થશે.

2. ઊર્જા અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ

કચ્છના અમુક દરિયા કિનારાના વિસ્તારો ક્યાં હવા વધારે ગતિથી ફૂંકાય છે ત્યાં પવન ઊર્જાનો વિકાસ થયો છે. તેને વધુ વેગ મળે અને એક અનોખા ઊર્જા ક્ષેત્રનો વિકાસ થાય તેવા નવા ઊર્જા પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા જોઈએ. જેના માટે સરકાર દ્વારા આર્થિક સહાય કે સબસીડી માં વધારો કરવામાં આવે તો ઊર્જા ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન મળશે જેના દ્વારા સ્થાનિક રોજગારીનું સર્જન થશે. કચ્છના રણમાં સોલાર પેનલ ના દ્વારા સોર ઊર્જા ઉત્પાદન વધારવા માટે અને સોલાર પેનલના સ્ટ્રક્ચર ખર્ચમાં રાહત મળે તેવા સરકાર દ્વારા પ્રયાસ કરવામાં આવે તો સોલાર પેનલ દ્વારા સોર ઊર્જા નું ઉત્પાદન વધારી શકાય છે. જે ભવિષ્યમાં વધતી જતી વસ્તી અને ભાવી વીજળીની માંગને પહોંચી વળવા માટે ઉપયોગી સાબિત થાય છે. વીજળીના ઉત્પાદન દ્વારા અન્ય ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપી શકાય છે.

3.કલા અને હસ્તકલા

કચ્છના સ્થાનિક લોકો દ્વારા કરવામાં આવતું હસ્તકલાકામ, કાપડ પર ચિત્રકામ, જેવા કામ માટે કચ્છ જાણીતું છે તો આવી પ્રાચીન કલા અને સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહે તે અંગે સરકારે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવે તો ભાવિ પેઢીને આ કલા અંગેનું જ્ઞાન અને માહિતી વારસા સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે. પ્રાચીન કલાઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી વસ્તુનું વૈશ્વિક બજાર પૂરું પાડવામાં આવે તો આ વસ્તુઓ વિશ્વવિખ્યાત બની શકે જેના દ્વારા કચ્છના સ્થાનિક કારીગરોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડી શકાય. અને સ્થાનિક લોકોની આજીવિકા સમાન પ્રાચીન કલાનો વિકાસ થાય જેના દ્વારા કચ્છના લોકોની માં સુધારો લાવી શકાય.

4.મહિલાઓ માટે રોજગાર

કચ્છની હસ્તકલા અને કારીગરી મહિલાઓને રોજગારી અને આજીવિકા પૂરી પાડે છે તો આ હસ્તકલાને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે જેમાં નાણાકીય સહાય દ્વારા હસ્તકલા,ભરતકામ અને કાપડ પર ચિત્રકામ કરતી મહિલાઓ માટે ગૃહ ઉદ્યોગ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગો દ્વારા મહિલાઓને રોજગારી પૂરી પાડી શકાય. એક મહિલાનો વિકાસ એ સમગ્ર પરિવારનો વિકાસ,અને સમગ્ર દેશનો વિકાસ એવી વિચારધારા પ્રમાણે કચ્છની મહિલાઓ અને તેમની કલાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તેમની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવી શકાય. અને કચ્છની ભાવિ મહિલાઓને પણ આ હસ્તકલા ઉદ્યોગ સાથે જોડાવાની અને તેના દ્વારા રોજગારી મેળવવાનું પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત કરી શકે.

5.ખાનગી રોકાણ

પ્રવાસન સ્થળો નો વિકાસ તેના આનુસંગિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. કચ્છનો વિકાસ ખાનગી મૂડી રોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે. કચ્છના રણ વિસ્તાર અને દરિયા કિનારાના વિસ્તાર માં જો સરકાર દ્વારા નાણાકીય સહાય દ્વારા, સબસીડી દ્વારા જો પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તો સૌર ઊર્જા અને પવન ઊર્જા ક્ષેત્રે ખાનગી રોકાણને પ્રોત્સાહન આપી શકાય. આવા મોટા પ્રોજેક્ટ દ્વારા સ્થાનિક રોજગારીનું સર્જન કરી શકાય છે. તદુપરાંત પ્રવાસન સ્થળોના વિકાસ દ્વારા અન્ય ખાનગી હોટલ, રેસ્ટોરન્ટ, અને ગેસ્ટ હાઉસ જેવા ક્ષેત્રમાં ખાનગી રોકાણને પ્રોત્સાહન મળે છે આમ આના વિકાસ દ્વારા એક નાના સ્થાનિક બજારની રચના થાય છે. જેમાં હસ્તકલા ની વસ્તુઓ અને ચિત્રકામની કૃતિઓ વગેરેનું વેચાણ શક્ય બનાવી શકાય જેના દ્વારા સ્થાનિક લોકો ની નાણાકીય આવક માં વધારો કરી શકાય.

6. સ્થાનિક રોજગારી નું સર્જન

ગુજરાત સરકાર રણમાં ઉજવાતો રણ ઉત્સવ આર્થિક વિકાસમાં અને રોજગારી સર્જનમાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપે છે. તેના દ્વારા સ્થાનિક લોકો ને નાણાકીય આવક પ્રાપ્ત થાય છે. આ દર વર્ષે ઉજવાતો રણોત્સવ ઘણી બધી નાણાકીય આવકનો સર્જન સ્ત્રોત છે. જો સરકાર દ્વારા આવા આ પ્રવાસન સ્થળો પર ઉત્સવોનું આયોજન દ્વારા પ્રોત્સામાં આપવામાં આવે તો તેના દ્વારા સ્થાનિક રોજગારી આપી શકાય. કચ્છમાં ઊર્જાક્ષેત્ર પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આર્થિક સહાય દ્વારા પ્રોત્સાહન આપી સ્થાનિક રોજગારી માં વધારો કરી શકાય છે. પ્રવાસન સ્થળો ની આજુબાજુ ખાનગી હોટલો અને રિસોર્ટ ને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તેમને હોટલના નિર્માણ માટે જમીન સસ્તા દરે આપવી જેવા પ્રોત્સાહન દ્વારા હોટલોનો વિકાસ દ્વારા હોટલો અને રિસોર્ટ માં તેના સ્ટાફની નિમણુંક અને સંચાલન માં સ્થાનિક લોકો ને રોજગારી આપી શકાય છે.

7. સુવિધાઓનું નવીનીકરણ

કચ્છના પ્રવાસન સ્થળોને જોડતા સડકોનું અને નવા ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનું નિર્માણ કરવામાં આવે જેના દ્વારા પરિવહન સરળ બની શકે છે. ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પાછળ સરકાર દ્વારા જો ખર્ચ કરવામાં આવે તેમાં સારા રસ્તાઓ અને તેના દ્વારા વાહન વ્યવહાર સરળ બને છે સારા રસ્તાઓ નો વિકાસ જે ખાનગી રોકાણ અને હોટલો ના નિર્માણ માં પ્રોત્સાહન સ્વરૂપ સાબિત થાય છે.

8. વૈશ્વિક ટુરીઝમ

કચ્છનું રણ અને કચ્છમાં આવેલા વિવિધ પ્રવાસ સ્થળ વિશ્વમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. જો આ પ્રવાસન સ્થળોનો વિકાસ વૈશ્વિક દુરીઝમ ના સ્વરૂપ માં વિસ્તારવામાં આવે તો તેનો વિકાસ દ્વારા કચ્છનો આર્થિક વિકાસ શક્ય બની શકે છે. કચ્છની હસ્તકલા અને સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં જાણીતી બને અને કચ્છની પ્રાચીન કલાની વસ્તુઓ નો વિશ્વમાં વેપાર થાય તે અંગેના બજારો ને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તો વૈશ્વિક સ્તરે પ્રાચીન વસ્તુઓની માંગમાં વધારો તેના સ્થાનિક લોકોને વધુ ઉત્પાદન કરવા પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. કચ્છમાં આવેલા નારાયણ સરોવર, અભ્યારણો, જળ પ્લાવિત ક્ષેત્ર, જેવા કુદરતી પ્રવાસન સ્થળો સુંદરતા અને મહત્વતા જળવાઈ રહે તે માટે સરકાર દ્વારા તેને સંરક્ષણ હેઠળ રાખવામાં આવે જેના દ્વારા અને સુંદરતા યથાવત રહી શકે. કચ્છની સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં આગવી ઓળખ ધરાવે છે. જેને સરકાર દ્વારા સંરક્ષણ આપી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને કલાઓ ભવિષ્ય માં યથાવત રહે તેને ભાવિ પેઢીઓને વારસા સ્વરૂપ આપી શકાય તેવા પ્રયાસ કરી શકાય.

❖ તારણો:

- 1)કચ્છનું સફેદ રણમાં ડીસેમ્બર થી ફેબ્રુઆરી ત્રણ મહિના સુધી રણ ઉત્સવ ઉજવાય છે. તે સમય દરમિયાન વધુ પ્રવાસીઓ આવે છે. આ રણઉત્સવમાં હસ્તકલા, ખાદ્યપદાર્થો, મહિલા દ્વારા ભરતગુંથણના વિવિધ સ્ટોલમાં તેનું વેચણ કરવામાં આવે છે. તેથી કચ્છના લોકોની આવક વધે છે.
- 2)કચ્છ જીલ્લાનું માંડવી દરિયાઈ કિનારો ધરાવે છે. માટે તે બંદર અને વેપાર, મીઠાઉદ્યોગનું કેન્દ્ર તરીકે ઓળખાય છે. ત્યાં જહાજનું નિર્માણ, વસ્તુ વેપાર માટે વધુ ઉપયોગી બંદર છે.
- 3)કચ્છ હસ્તકલાક્ષેત્રે વિવિધ પ્રકારની કળા માટે પ્રખ્યાત છે. તેમાં બ્લોક પ્રિન્ટીંગ, મટકાકામ વગેરે દ્વારા ત્યાના લોકોની રોજગારી પૂરી પડે છે.
- 4)કચ્છના રણમાં પવનઊર્જાનો વિકાસ થયો છે. તેના હેઠળ ઊર્જા પ્રોજેક્ટ વિકસાવામાં આવ્યા છે.
- 5)રણ ઉત્સવના કારણે હસ્તકલા, કાપડ પર ભરતગુંથણ, ચિત્રકામ વગેરે દ્વારા ત્યાના લોકો વધુ આવક પ્રાપ્ત કરે છે.
- 6)કચ્છના રણ ઉત્સવથી પરિવહન સેવા, હોટલ સેવામાં વધારો થાય છે. તેથી રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક લોકોની આવકમાં વધારો થાય છે.

❖ સૂચનો

- 1)કચ્છ જીલ્લો વિસ્તારની દ્રષ્ટીએ ખુબ મોટો છે. કચ્છના આર્થિક વિકાસમાં વધારો થાય તે માટે વધુ હસ્તકલા, મીઠાના ઉદ્યોગ અને વેપાર ઉદ્યોગ વધુ પ્રમાણમાં સ્થાપવા જોઈએ.
- 2)કચ્છમાં રત્ન વિસ્તાર વધુ છે. તેથી પવનઉર્જાના ઉપયોગથી વીજળીનું વધુ ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે. માટે પવન ઉર્જા વધુ પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રોજેક્ટનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ.
- 3)કચ્છ જીલ્લામાં શિક્ષણનું સ્તર ઓછું છે. માટે શિક્ષણનું પ્રમાણ વધે તેવા પ્રયત્નો હાથ કરવા જોઈએ.
- 4)કચ્છમાં રણ ઉત્સવના કારણે પરિવહન સેવામાં વિકાસ કરવો ખુબ જરૂરી છે. તેથી પ્રવાસીઓ સરળતાથી પરિવહન કરી શકે.
- 5)કચ્છના લોકોને તેમની સાંસ્કૃતિક કળા અને કૌશલ્યની વસ્તુઓ વિશ્વના દરેક દેશના તેનું વિકાસ થાય તેવા પ્રોત્સાહન આપવા જોઈએ.

❖ નિષ્કર્ષ

આ સંશોધન પેપર માં કચ્છમાં આવેલા વિવિધ પ્રખ્યાત પ્રવાસન સ્થળો જેમકે કચ્છનું રણ,ભુજ, ધોળાવીરા, માંડવી, લખપત કિલ્લો, ખાવડા ગામ, નારાયણ સરોવર, કાળો ડુંગર, છરી ઢંઢ અભ્યારણ, ખવડા હસ્તકલા વિલેજ, માતાનો મઢ, જેવા ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક સ્થળો વિશે જાણી શકાય છે. કચ્છમાં આવેલા પ્રવાસન સ્થળો જે આર્થિક ઉપયોગીતા અને આર્થિક વિકાસ માં પ્રવાસન સ્થળો નો ફાળો કેટલો રહેલો છે અને કયા પ્રકારે રોજગારી અને નાણાકીય આવક પુરી પાડે છે તે અંગે દર્શાવામાં આવે છે. હસ્તકલા દ્વારા કચ્છ ના લોકો ને કેવી રીતે નાણાકીય આવક થાય છે વગેરે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અને અંત માં કચ્છ ના ભાવિ સુધારા અંગે રજુઆત કરવામાં આવી છે. કયા-કયા ક્ષેત્ર માં વિકાસ કરવામાં આવે તો રોજગારી તકો અને નાણાકીય આવક માં વધારો કરી શકાય, રોજગારી ની ભાવિતકો નો વિસ્તાર, હસ્તકાલ ઉદ્યોગ ને પ્રોત્સાહન, મહિલા રોજગારી નું સર્જન, ઉર્જા ક્ષેત્ર નો વિકાસ, વૈશ્વિક સ્તરે ટુરિસમ નો વિકાસ, પરિવહન સેવાનો વિસ્તાર વધારવો, પ્રવાસન સ્થળો પર સ્વચ્છતા અને સંરક્ષણ દ્વારા વિકાસ કરવો. કચ્છ ની હસ્તકલા અને સ્થાનિક કલા નો વિકાસ થાય તેવા પ્રોત્સાહન પગલાં લેવા જોઈએ જેવા કચ્છ અને પ્રવાસન ક્ષેત્ર ના ભાવિ સુધારા દ્વારા કચ્છનો આર્થિક વિકાસ થાય તે અંગેના માર્ગદર્શક પગલાં લઈ શકાય.

❖ સંદર્ભસૂચિ :

1. GOG, (1991). statistical Outline Of Gujarat Directory Of Economics And Statistics, Government Of Gujarat, Gandhi Nagar.
2. April-(1999). Journal Of Arid Environment Volume-41, Issue-4, Page.463-477.
3. (2013-14).Gujarat Statistical Abstract, government of Gujarat, Gandhinagar, Gujarat.
4. (2022-2023).Socio-Economic Review, Directorate of Economics and Statistics, Gandhinagar, Gujarat State, Budget Publication No:34
5. <https://kachch.nic.in>
6. <https://gujarat.Indian>

ઈશ્વર પેટલીકરનું માનસદર્શન 'જનમટીપ'

Dr. Kalpana Trivedi

Dept. of Gujarati

C. B. Patel Arts College, Nadiad

Page 151 to 155

દરેક સર્જક તેના સાહિત્ય સર્જન વડે ઓળખાય છે અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. એક સર્જક તરીકે પેટલીકર ગુજરાતની પ્રજામાં જેટલા પ્રતિષ્ઠિત થયા તેમાં તેમની કૃતિઓનો ફાળો વિશિષ્ટ છે. એમના સર્જનમાં સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી રચના તેમની નવલકથા જનમટીપ છે. ગોવર્ધનરામ 'સરસ્વતીચંદ્ર' થી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા તેમ ઈશ્વર પેટલીકર 'જનમટીપ' ના લેખક તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. જોકે નવલિકા, ચરિત્ર, નિબંધ, ચિંતન અને પત્રકારત્વ જેવા સાહિત્યનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ તેમણે સફળતાપૂર્વક કલમ ચલાવી હતી. 'લોહીની સગાઈ' નવલિકા પણ તેમની કિર્તીદા કૃતિ પૂરવાર થઈ હતી.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન પામનાર ઈશ્વર પેટલીકરે કોલેજ કે વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ લીધું ન હતું. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી જણાવે છે તેમ ઈશ્વર પેટલીકર પોતાની કોઠાસૂઝ અને જન્મદત્ત સંસ્કારથી જ એક ઉત્તમ લેખક બની શક્યા હતા. નાનપણથી જ પોતાની સાહિત્ય પ્રીતિને પોષક વાતાવરણ મળતું રહ્યું અને સાથે સાથે ગ્રામજીવન અને વાતાવરણ પણ તેમની આસપાસ સાક્ષાત અનુભવવા પણ મળ્યું.

ઈશ્વર પેટલીકરના સાહિત્ય સર્જનોમાં જણાવું તો 22 જેટલી તેમની નવલકથાઓ, 11 જેટલા તેમના વાર્તા સંગ્રહો, 6 જેટલા તેમના રેખાચિત્રો, 17 જેટલા તેમના નિબંધ સંગ્રહો અને 26 જેટલા પ્રકીર્ણ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયેલા છે.

ઈશ્વર પેટલીકર ખેડા જિલ્લાના પેટલી ગામના વતની હતા, જેને આજે લોકો ચરોતર ના નામે ઓળખે છે. આ લેખકે એમની કથાઓમાં ચરોતરના જનજીવનને રજૂ કરીને લખેલી પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં 'જનમટીપ' એક અજોડ અને વિશિષ્ટ કૃતિ બની રહી છે. લગભગ અઢીસો પાનમાં

પ્રસરેલી આ કથા કુલ ૨૬ પ્રકરણોમાં રજૂ થઈ છે. વાર્તા પ્રવાહના અવનવા વળાંકોને ગૂંથતા લેખકે કથા પ્રસંગોની આકર્ષક જમાવટ કરી છે. ચરોતરમાં વસતા પાટણવાડીયા કોમના એક ખેડૂત કુટુંબની કથા અહીં રજૂ કરી છે. તે સમયમાં ઠાકરડાઓની એક નીચલી કોમમાંથી આ કથા લેવામાં આવી છે. આમ તો આ કોમ મારફાડ, ચોરીલૂંટના ગુનાઓ માટે જાણીતી છે. ઉપરાંત વંશપરંપરામાં વેર- અદાવત એ આ વર્ગની એક સ્વાભાવિક ખાસિયત છે. આવી કોમના ખેડૂત પરિવાર દેવાનો પુત્ર ભીમો અને તેની પત્ની ચંદાને કેન્દ્રમાં રાખીને આ કથા રચાય છે.

કથાનાયક ભીમો અને ચંદા જેવાં બે મુખ્ય પાત્રોની આસપાસ ગૂંથાતી પાત્ર પ્રધાન નવલકથા છે. તેમાંથી નાયિકા ચંદાનું પાત્ર વિલક્ષણ છે. નાનપણથી નીડર અને મોજુલી ચંદા યુવાન વયમાં પ્રવેશતા સ્વમાની પણ બની છે. ગામમાં એક વખત વિફરેલા સાંઢે તોફાન મચાવ્યું હતું ત્યારે જાન બચાવવા સૌ નાસભાગ કરતા હતા અને યુવાનો પણ ત્યાંથી ભાગી છુટ્યા હતા. આ ક્ષણે પોતાના જાનની પરવા કર્યા વિના એકલા હાથે ચંદાએ વિફરેલા સાંઢને નાથ્યો હતો બસ, ત્યારથી ચંદાની ખ્યાતિ આખા પંથકમાં ફેલાઈ ગઈ. નાનપણમાં એનું વેવિશાળ જેની સાથે નક્કી થયેલું એ યુવાન તો ચંદા ના પરાક્રમથી ડઘાઈ જ ગયેલો. તેણે ચંદાની સાથે પરણવાનું માંડી વાળ્યું. આવી ચંદા એકવાર મેળામાં જાય છે ત્યાં ભીમા સાથે મુલાકાત થાય છે. તેને આ પુરુષ પરણવા લાયક જણાતાં આ બંને પાત્રો પરસ્પર નજીક આવે છે. તેમનો પ્રેમ પાંગરે છે અને ત્યારબાદ લગ્નમાં પરિણમે છે. લગ્નના બંધનમાં બંધાતા પહેલાં બેઉ પરસ્પર શરત કરે છે. આ શરતમાં ચંદા કહે છે, " મેં સાંઢ નાથ્યો તે વાત મારે કદી સાંભળવી નહીં, એનું અભિમાન રાખવું નહીં, ડાભીની દીકરી મટીને વારેચાની વહુ બનીને રહેવું ને તારે મારું અપમાન થાય ત્યારે જીવને જોખમે તરત બદલો લેવો.....તું દારૂ પીશ, એલ ફેલ બોલીશ કે બહાર ભવાડો કરીશ, કોઈ ખોટું ખરું બોલી જશે તો તે નહીં સાંખું, સાડી સત્તરવાર નહિ સાંખું...."આ શરત પરસ્પર કબૂલ કર્યા પછી પણ લગ્ન માટે આ દંપત્તિનો માર્ગ સાવ નિષ્ફંટક તો નથી જ રહેતો. ગામના માથેભારે દાદાઓ, જેમાં તલાટી પણ સામેલ છે તેવાનો સામનો કરવાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. ગામ

નાતીલાઓના કાવાદાવા પણ આડે આવે છે. આ બધા અવરોધોને પાર કરી છેવટે ભીમા અને ચંદાના લગ્ન થાય છે.

નાયક અને નાયિકા પ્રેમ કરે અને પરણે ત્યારે કથા પૂરી થતી લાગે છે પરંતુ અહીં લેખકે તેમ ના કરતા લગ્ન પછીના એક પ્રસંગથી વાર્તા શરૂ કરી છે એ પદ્ધતિથી થોડાક ભૂતકાળનાં દ્રશ્યો વર્ણવ્યા છે. ઉત્તરાર્ધથી કથા પુનઃ વર્તમાનમાં પ્રવેશે છે અને રોચક રીતે વિરામ પામે છે. ભીમો અને ચંદા પરણ્યા પછી તો શરૂઆતમાં પ્રસન્ન દાંપત્ય ભોગવે છે. પરંતુ એક દિવસ ગામનો માથા ફરેલો એવો ખલનાયક પૂંજો ચંદાની છેડતી કરે છે. પાણી ભરવા ગયેલી ચંદાના ફાટેલા વસ્ત્રમાંથી નિતરતા જોબનને નફટાઈથી તાકી રહે છે ત્યાં સુધી તો પૂંજો જાણે માફ કરવા જેવો લાગે છે પરંતુ એના પર નજર પડતાં ચંદા લાજ કાઢવા મોઢે કપડું આડું કરે છે ત્યારે નફટાઈની હદ વટાવતો પૂંજો બોલી ઉઠે છે કે હવે મોઢું શું ઢાંકે છે, ઢાંકવા જેવું તો ઢાંક્યું નથી! બસ, વીજળી પડી હોય તેમ ચંદા ચમકે છે. છતાં સંયમ જાળવીને તે પાછી ફરે છે. નિશાળે ગયેલાં બાળકો ઇન્સ્પેક્શનને લીધે ઘરે મોડાં આવે છે ત્યારે તેમને લઈને ખેતરે જાય છે. સવારથી ખેતરમાં ગયેલો ભીમો તેના મા બાપ જોડે કામ કરીને થાક્યો હોય છે, કકડીને ભૂખ પણ લાગી હોય છે. આસપાસના ખેડૂઓ ભોજન કરીને ફરી કામે લાગ્યા હોય છે અને હજુ ચંદા નથી આવી એટલે તેનો ગુસ્સો કાબુમાં રહેતો નથી. જેવી ખેતરના ખૂણે ચંદા પ્રવેશે છે તેવો જ ભીમો તેના બરડા પર બે ડાંગ વીંઝી દે છે, ત્યારે ચંદા એને કહે છે "માર, માર! તારાથી બીજું થવાનું ચ શું છે? બહુ પાણી છે તો મઈ નું મઈ રેવા દે..."પછી તે છેડતીની વાત કરે છે ત્યારે ભીમાને એક તરફ ખોટો ગુસ્સો કર્યો તેનો પસ્તાવો થાય છે. પછી તે પોતાની પત્નીના અપમાનનો બદલો લેવા તૈયાર થાય છે.

બરાબર આ જ અરસામાં ગામમાં ફોજદારનો પડાવ આવે છે. તેથી પૂંજાનો ઘાટ ઘડવાનો ભીમાનો મનસૂબો ઠંડો પડી જાય છે. પણ ચંદા જેવી રૂપનો કટકો હતી તેવી જ વટનોચ કટકો હતી. એ જ દિવસે તે ભીમાનું ખોરડું મૂકીને પિયરની વાટ પકડે છે. વિદાયવેળાએ ભીમાને સંબોધે છે:"... સાથે સાથે કહી દઉં કે કદી પાછા આવવાનું વખત ન આવ્યો, તોય એટલી તો ખાતરી

રાખજે કે ચંદાના હાથમાં છેવટ સુધી ચૂડીઓ તો તારી જ રહેશે..." આ શબ્દોને એક પત્ની તરીકે તેની વફાદારી પ્રગટ થાય છે.

ચંદાના ગયા પછી ગામમાંથી થોડા દિવસ બાદ ફોજદારીનો પડાવ ઊઠે છે ત્યારે લાગ શોધીને ભીમો અને તેનો બાપ દેવો ચંદાની છેડતીનો બદલો લેવા તૈયાર થાય છે. બંને બાપ દીકરો મળીને પૂજાનું ખૂન કરે છે. બેઉની ધરપકડ થાય છે, કેસ ચાલે છે. અદાલત બંને આરોપીઓને ખૂનનો ગુનો પૂરવાર થતાં જનમટીપની સજા કરે છે. જીવનભરની કેદમાં પૂરાતા બાપ - દીકરાને મળવા ચંદા જેલમાં જાય છે ત્યાં પોતાના અપમાન નો બદલો લીધાનો સંતોષ વ્યક્ત કરવા સાથે બેઉને આશ્વાસન આપતાં કહે છે, હવે હું ઘરની જવાબદારી એકલા હાથે સંભાળીશ તમે નર્ચિંત રહેજો. આમ કહીને તે ભીમાને ઘેર પાછી ફરી સંભાળ લે છે.

એક જ વર્ષના સમયગાળાના કથા પ્રસંગોને સાંકળતી આ કથા અહીં પૂરી થાય છે. જેલમાં પતિ અને સસરા સજા ભોગવે છે અને આ બેઉ પુરુષો વિનાના કુટુંબને સંભાળતી ચંદા જાણે જેલ બહાર જનમટીપ ભોગવે છે. સમાજના નીચલા થરના લોકો પણ કેવું પ્રસન્ન દાંપત્ય ભોગવે છે અને કેવા ટેક પાળનાર સ્વમાની હોય છે તેનો પરિચય આપતી 'જનમટીપ' એના વિરલ તેમજ વિલક્ષણ કથા તત્વને કારણે આજે પણ ગુજરાતની આમ જનતા તેમજ વિદ્વાન વર્ગમાં એક આકર્ષણ જમાવી રહેલી એક ઉત્તમ નવલકથા બની રહી છે.

પ્રથમ દર્શન કીધાં, 'જનમટીપ'વાંચી ખૂબ રસથી

દીઠાં ભીમો ચંદા, પ્રેમાલાપ કરતા કસમકસથી

મળ્યાં ભીમો ચંદા ભીમે કબૂલ્યા ટેકી વચનો,

બે હૈયાં બંધાયા કોલે જીવન મરણનો

વિંધાયા ગૂંથાયા ભીંજાયા બેહદ પ્રેમ જળમાં,

તણાયાં બંને દિલ, ગળાડૂબ પ્રેમવમળમાં

ખુશ હતાં દેવો કંકુ, ભીમો ચંદાની પ્રીતે

હતો ભીમો બંધક, ટેક પૂરવા પ્રેમની રીતે

પણ પૂજા બામરોલીયાની, બગડી ચંદા પર નજર

અને ચંદા વીફરી, કોધે એ નફફટ પર

કહે ચંદા ભીમાને કે, જઉં છું પિયર ટેક પૂરજે

દીધો ભીમાએ ઝાટકે, મરદવટે કર્યો ના સહેજે

વળી પાછી ચંદા, 'જનમટીપ' ભીમાની સુણી,

સંભાળ્યા દેવો - કંકુ , હળ હાંક્યાં દીકરો બની,

ભીમા - ચંદા જેવાં ઘણાં પાત્રો ભણાવું ને ભણું,

થયું માનસ દર્શન, મારા માનસને પેટલીકર તણું

સંદર્ભ સૂચિ :

1. પેટલીકર, ઈશ્વર(1944). જનમટીપ, પ્રથમ આવૃત્તિ
2. પટેલ, મણિલાલ(1998). અભિમુખ, પ્રથમ આવૃત્તિ